

VIDOSAVA NEDOMAČKI

STARA JEVREJSKA UMETNOST U PALESTINI

LIBANSKA GORA

S
R
E
D
O
Z
E
M
N
O
M
O
R
E

GALILEJA

SAMARIJA

JUDAEA

MRTVO MORE

TIBERIAS

TABOR

GILBON

EFRAIM

JERIHON

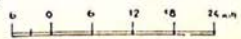
MRTVO MORE

Jordan

Jabok

Arnon

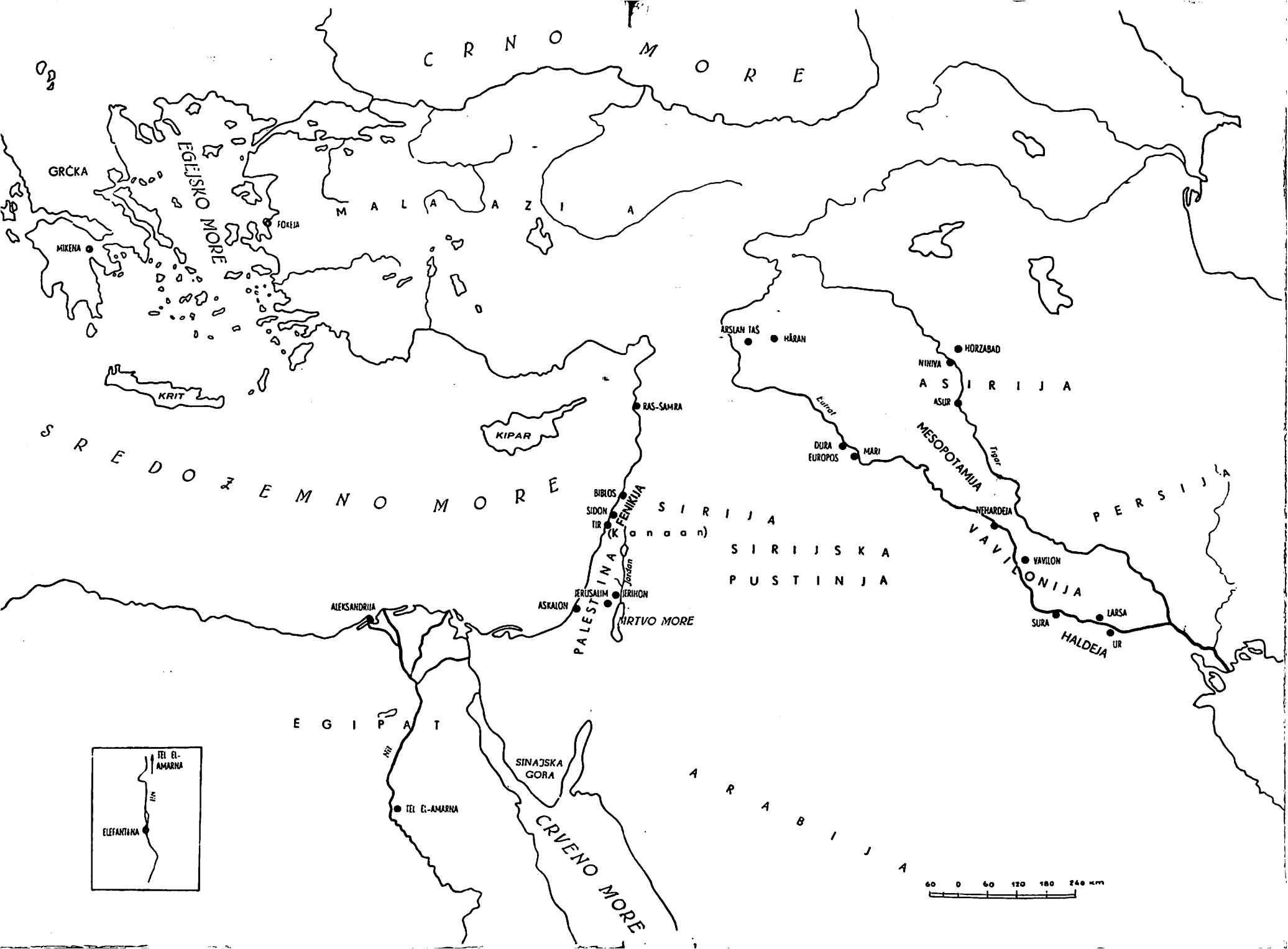
(N E G E V I)

Sudauma

394

BEOGRAD 1964

C R N O M O R E

GRČKA

EGEJSKO MORE

M A L A A Z I A

MIKENA

FOKEJA

KRIT

KIPAR

S R E D O Z E M N O M O R E

RAS-SAMRA

ARSLAN TAS

HARAN

HORZABAD

NINIVA

A S I R I J A

ASUR

DURA EUROPOS

MARI

MESOPOTAMIJA

VAVILONIJA

P E R S I J A

P A L E S T I N A (Kanaan)

S I R I J A

S I R I J S K A P U S T I N J A

JERUSALIM

JERIHON

ASKALON

MRTVO MORE

ALEKSANDRIJA

E G I P A T

SINAJSKA GORA

NIL

TEL EL-AMARNA

C R V E N O M O R E

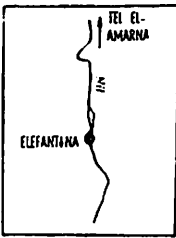
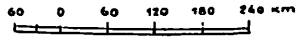
A R A B I J A

SURA

HALDEJA

LARSA

UR

Lektor: Bosa Nikolić

Tehnički urednik: Borislav Kolarović

Izdavač:

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Beograd, 7. jula 71a

VIDOSAVA NEDOMAČKI

STARA JEVREJSKA UMETNOST
U PALESTINI

SADRŽAJ

UVOD	1
- Izvori za proučavanje materijalne i duhovne kulture Palestine	3
- Geografski položaj, stanovništvo, jezik	9
- Kratak pregled istorije Palestine	13
PERIODI RAZVOJA JEVREJSKE UMETNOSTI U PALESTINI	
<i>I - Doizraelski period</i> — »Doba patrijaraha« (srednje i kasno bronzano doba od XVII do XIII veka)	21
<i>II - Izraelski period</i> (gvozdeno doba I i II — od 1250. do 721. godine pre n. e.):	
- Doba sudija	27
- Doba ujedinjene kraljevine	29
- Doba podeljene kraljevine	45
<i>III - Period strane dominacije i vlasti</i> (od 721. do 165. godine pre n. e.):	
- Asirski, vavilonski i persijski period (nastanak sinagoga)	49
- Grčka dominacija — početak helenizacije Palestine	54
<i>IV - Asmonejski period</i> (od 165. do 37. godine pre n. e.)	57
<i>V - Period rimske dominacije i vlasti</i> (od 63. godine pre n. e. do 330. godine n. e.):	
- Doba Iroda i njegove dinastije	61
- Cvetno doba sinagogalne umetnosti i katakombi u Galileji	77
- Odlike galilejskih sinagoga ranog perioda	95
- Galilejske katakombe	103
<i>VI - Period vizantijske vlasti i širenja hrišćanstva</i> (od 330. godine do VII veka)	125
LITERATURA	153
SPISAK ILUSTRACIJA	155

Predajući rukopis ove knjige u štampu, zahvaljujem svima koji su mi pružili podršku u radu na proučavanju jedne umetničke oblasti koja je kod nas veoma malo poznata.

Svoju zahvalnost u prvom redu upućujem profesorima Filozofskog fakulteta u Beogradu, akademiku dr S. Radojčiću, dr B. Gaveli i dr D. Glumcu.

Zahvaljujem Odeljenju za kulturne veze i Odeljenju za antiku Izraela i njihovim saradnicima, koji su mi omogućili obilazak velikog broja arheoloških lokaliteta i muzeja u Izraelu i upoznavanje najnovijih arheoloških otkrića, kao i rad u bibliotekama.

Profesorima Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu, arheologu dr N. Avigadu, dr M. Avi-Joni i dr J. Jadinu, zahvaljujem za razgovore koji su za mene bili od prvorazrednog značaja.

Posebnu zahvalnost dugujem Z. Efronu, direktoru Umetničkog muzeja u Ein Harodu, za brojne konsultacije o svim problemima jevrejske umetnosti.

Prof. dr L. Glesinger iz Zagreba me je mnogo zadužio sugestijama za rešavanje vrlo teškog problema transkripcije hebrejskih naziva.

Svojim kolegama Gojku Subotiću i Miodragu Jovanoviću srdačno zahvaljujem na pomoći u obradi ilustracija za ovu knjigu.

Savezu jevrejskih opština Jugoslavije zahvaljujem na izdavanju ovog dela, pisanog sa željom da približi našim čitaocima drevnu i toliko značajnu, a nama malo znanu jevrejsku umetnost.

Beograd, juli 1964.

V. Nedomački

U V O D

Kroz ceo tok svoje istorije Palestina je bila most između Azije i Afrike preko koga su prolazile razne vojske i trgovački karavani i o koji su se otimali mnogi osvajači. Stešnjenja između velikih sila starog veka — Egipta, Vavilonije, Asirije, Persije i, kasnije, Makedonske i Rimske imperije — Palestina je retko imala snage da privremeno zatvori svoje puteve invazorima koji su iznenadno i često iskršavali s mora i iz pustinje.

Mnogo naroda, kultura i religija ostavilo je duboke tragove u Palestini, pa je otud nastao i paradoks da je ona, kao kol evka monoteizma, postala »sveta zemlja« i za Jevreje i za hrišćane i za muslimane, zadržavajući, pored toga, u svim periodima i neiskorenjene tragove paganstva.

Na takvom tlu, u tim krajnje nemirnim istorijskim uslovima, u neujednačenoj i isprekidanoj liniji društvenog i ekonomskog kretanja u kome su se smenjivali periodi relativnog procvata i gotovo potpunog uništenja, stvarana je jevrejska umetnost. U proučavanju te umetnosti ne može se mimoći još jedan činilac — tradicijsko-religiozni elemenat koji veoma snažno prodire u njene idejne osnove i oblike, dobijajući unekoliko i presudan značaj u mnogim fazama njenog razvitka.

U ovom pregledu je periodizacija jevrejske umetnosti izvršena prema glavnim istorijskim preokretima, jer je u svojim osnovnim karakteristikama zavisna od njih. Ali linija uspona, stagniranja i opadanja jevrejske umetnosti ne poklapa se s linijom razvoja istorijskih i društveno-ekonomskih zbivanja. Periodi političke nezavisnosti i ekonomskog napretka nisu uvek bili i periodi procvata nacionalne umetnosti, već su se često odlikovali jakim prodonima stranih umetničkih uticaja.

Vremenski, ovaj pregled obuhvata prvih dvadeset vekova jevrejske umetnosti u Palestini, od naseljavanja izraelskih plemena u XIII veku pre n. e. do arapskog osvajanja cele teritorije u VII veku n. e.

Izvori za proučavanje materijalne i duhovne kulture Palestine — Kao kol evka hrišćanstva, Palestina je od IV veka n. e. bila predmet nebrojenih proučavanja. Posle posete Jerusalimu vizantijske carice Jelene, majke cara Konstantina, 325. godine, otpočela su putovanja hadžija iz mnogih evropskih zemalja po »svetoj zemlji«. Njihovi putopisi i danas služe kao izvori za poznavanje tadašnjeg stanja gradova i spomenika koje su obilazili.¹⁾

Osam krstaških ratova, od XI do XIII veka, imali su za Evropljane poseban značaj za upoznavanje Palestine, njene istorije i kulture. Ali tek krajem XVII veka počinju putovanja po Palestini koja nisu pokretali isključivo verski motivi, već zainteresovanost za mnogobrojne i bogate antičke spomenike koji se nalaze na njenom tlu. Sa putnicima su odlazili i umetnici koji su iz Palestine donosili opise i crteže tih spomenika.

Od kraja XVIII veka počinju naučna putovanja i istraživanja geografa, arhitekata i arheologa, koja se tokom XIX veka sve intenzivnije nastavljaju, da u XX veku, a naročito poslednjih decenija, postanu vrlo sistematska.²⁾

Literatura o tim istraživanjima je veoma bogata. Najznačajnije su monografije ili iscrpni izveštaji o rezultatima iskopavanja i proučavanja pojedinih arheoloških lokaliteta, koja su više godina sistematski vršili obično isti naučnici. Ali, veliki deo ostale postojeće literature, uzimajući kao osnovu biblijske tekstove bez kritičkog odnosa prema njima, obradila je arheološke podatke samo kao ilustraciju za dokazivanje autentičnosti sadržaja tih tekstova. Autori tih radova većinom su bili hrišćanski misionari, preokupirani utvrđivanjem puteva kretanja i života tvoraca hrišćanstva, a i događaja iz Starog zaveta.

Tačno je da je Biblija jedan od glavnih pisanih spomenika za istoriju Palestine do V veka pre n. e. Ali ona nije nastala kao istorijsko delo, već se oslanja na nacionalno-verske tradicije i pojedine adaptirane mitove preuzete od drugih naroda, koji zamagljuju autentičnost stvarnih istorijskih događaja sa kojima se prepliću.

Za istorijske događaje koje pominje Biblija, arheologija zaista i daje mnoge potvrde. Tako se, na primer, na većini kanaanskih naselja mogu utvrditi arheološki stratumi razorenih ili

¹ R. Röhrich, *Chronologisches Verzeichniss der auf die Geographie des Heiligen Landes bezüglichen Literatur von 333 bis 1878 und Versuch einer Cartographie*, Berlin 1890 (Bibl. geographica Palaestinae). Nabraja ukupno 3515 radova.

² Pored individualnih istraživanja, osnovan je niz društava, uglavnom inostranih, za arheološka, istorijska, etnološka i druga istraživanja, koja su okupila velik broj renomiranih svetskih naučnika. Rezultati njihovih iskopavanja i proučavanja objavljuvani su u biltenima koje je svako društvo izdavalo. Poslednjih decenija, a naročito posle 1948. godine, istraživanja vrše uglavnom izraelski naučnici okupljeni u Državnom odeljenju za antiku, na Hebrejskom univerzitetu i u Izraelskom istraživačkom društvu.

spaljenih građevina, a nad tim stratumima nagla promena u proizvodima materijalne kulture, koja je mnogo jednostavnija, primitivnija, funkcionalnija (Jerihon, Ai, Betel, Gibeja, Tel en-Nazbe, Debir, Lahiš, Hacor i dr.). Ta nagla promena, koju arheolozi datiraju u XIII i početak XII veka pre n. e., odgovara opisima Biblije o naseljavanju izraelskih plemena u Palestinu, tada zvanu Kanaan,³ o sukobima sa kanaanskim starosedocima i uništavanju njihovih gradova. U slojevima razorenih kanaanskih naselja nađeni su i pojedini pisani spomenici koji utvrđuju datiranje. Tako je, na primer, u Lahišu, u kanaanskom sloju, nađen fragment čupa na kome je egipatskim znacima upisana količina žita i datum koji odgovara četvrtoj godini vladavine faraona Mernepte, odnosno tridesetim godinama XIII veka pre n. e.

Arheološka istraživanja otkrila su, sem toga, čitav niz pisanih spomenika egipatskog, asirskog, sirijskog i hebrejskog porekla koji su omogućili utvrđivanje mnogih naučnih istina o političkoj i kulturnoj istoriji Palestine.⁴

Najstarije su egipatske glinene ploče, tzv. proskripcioni tekstovi iz oko 1800. g. pre n. e., na kojima se pri nabranjanju neprijatelja Palestina pominje kao susedna zemlja. Nešto mlađi su »Mari-tekstovi« koji, između ostalog, sadrže i korespondenciju kraljeva iz grada Mari, na srednjem Eufratu, sa Sirijom. Iz XIV veka pre n. e. potiču »Amarna-ploče« — 400 ploča iz egipatske prestonice El-Amarne, koje su deo arhive egipatskih faraona Amenofisa III i Amenofisa IV (1377—1360). I one su uglavnom korespondencija sa zemljama prednje Azije. Među ovim zemljama je i Kanaan koji se u to vreme nalazio pod egipatskom vlašću. Na ovim pločama se prvi put pominju Habiru (Hebrejci) kao male plemenske grupe koje su ugrožavale kanaanske gradove.

³ O poreklu imena Kanaan pisao je B. Maisler u *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 102 (1946) 7—12; M. Noth, *Geschichte Israels*, Göttingen 1956, 28; Noth pretpostavlja da je prvobitno ime »Kanaanci« označavalo proizvođače i trgovce purpurnom bojom koji su živeli u gradovima na feničanskoj obali, a da je iz toga proizašlo ime Kanaan za celu oblast. U Starom zavetu Kanaan se nazivala teritorija između Jordana i Sredozemnog mora. O Kanaanu u *The Standard Jewish Encyclopedia*, Jerusalem 1958—1959, 393.

⁴ O najstarijim pisanim spomenicima pisao je M. Noth, op. cit. 24—27. O »proskripcionim tekstovima« (»Aechtungstexte«): K. Sethe, *Die Aechtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf altägyptischen Tongefäß-Scherben des Mittleren Reiches*, Abh. der Preuss. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 5 (1926); G. Posener, *Princes et pays d'Asie et de Nubie*, 1940. O »Mari-tekstovima«: E. F. Weidner u *Archiv für Orientforschung*, 15 (1945—1951) 85—105; *Textes cunéiformes du Musée du Louvre*, XXII (1946); XXIII (1947), XXIV (1948), XXV (1951) i XXVI (1951); serija *Archives royales de Mari I, II i III* (1950), V (1952). O »Amarna-pločama«: J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Vorderasiatische Bibl., 2 (1915). O »Ras-Samra tekstovima«: O. Eissfeldt u *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, N. F. 21 (1942) 507—539.

Pojedini naučnici, identifikujući ove Habiru sa »Decom Izraela«, dakle sa onim hebrejskim plemenima koja su živela u Egiptu, tumače pisanje »Amarna-ploča« kao dokaz da je *Exodus* iz Egipta i naseljavanje Kanaan izvršeno još u drugoj polovini XV veka pre n. e. Međutim, istorijski i arheološki izvori potvrđuju da je naseljavanje izvršeno u XIII veku, te se pojava Habirua u Kanaanu pre tog vremena poklapa s mišljenjem da je još prilikom prvih migracija hebrejskih plemena prema zapadu, od XX do XVII veka pre n. e., jedan deo ostao u Kanaanu, a da je samo drugi deo otišao dalje prema Egiptu.

Kao što se iz »Amarna-ploča« vidi, Habiru su uspeli da zaposednu čak i izvesne delove kanaanske teritorije u oblasti planine Efraim, te se u pločama zamera kanaanskom kralju na popustljivosti prema njima, a tretirani su više kao socijalna, a ne kao etnička grupa. Posle prodora izraelskih plemena u Kanaan, Habiru su im se priključili. Ni Biblija ne pominje da su u oblasti planine Efraim vođene borbe.⁵

Iz XIV veka su i ploče sa dotle nepoznatom klinastom azbukom od 30 znakova, tzv. »Ras-Šamra tekstovi«, iskopane 30-tih godina našeg veka na severnoj obali Sirije. To su tekstovi pretežno kulturnog sadržaja i odnose se na sirijsko-palestinske kulture prehelenističkog doba.

O egipatskim pohodima na Palestinu ostali su mnogi izveštaji koji se odnose na period od XVI do XIII veka pre n. e. Takozvani »Palestinski spisak« faraona Tutmesa III (1505—1450) pominje 117 palestinskih mesta kroz koja su prošle njegove trupe.⁶

Spomenik Meše, moabskog vladara iz IX veka, pisan starokanaanskim pismom, sadrži interesantno kazivanje ovog vladara kako je bio vazal države Izrael, ali mu je njegov bog pomogao da se oslobodi ovog vazalstva.

Kako u Palestini nije dosad nađen nijedan papirus ili ploča koji bi sadržavali neki biblijski fragment iz preasmonske doba, o izgledu originalnog pisma Biblije svedoči nam »Kalendar« iz Gezera iz X veka pre n. e. koji je, izgleda, dačka tablica sa urezanim redosledom poljoprivrednih radova;⁷ na velikom krčagu — nađenom u Ejn Gevu na istočnoj obali Tiberijskog jezera, u stratumu koji pripada velikom naselju iz doba Davida ili Solomona — nalazi se natpis »lešakija«, na aramejskom, što znači »pripada čuvaru vina«. To je jedan od malobrojnih pri-

⁵ Y. Aharoni, *Problems of the Israelite Conquest in the Light of Archaeological Discoveries, The Holy Land, Antiquity and Survival*, II, 2—3, The Hague — Jerusalem 1957, 131—150.

⁶ W. M. Müller, *Die Palästinaliste Thutmosis III*, *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 12 (1907); M. Noth, op cit., 27.

⁷ W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, London 1960, 132.

meraka ranog hebrejsko-feničanskog (aramejskog) pisma; zatim, glinene ploče iz Samarije i natpis na klasičnom hebrejskom jeziku urezan u stenu na ulazu u tunel kod Siloama iz oko 700. godine pre n. e., koji je ilustracija pisanja i govora proroka Isaije (VIII vek pre n. e.). Ostraka iz Lahiša je dokument o pisanju i govoru iz doba proroka Jeremije (VII vek pre n. e.). Svi ti natpisi su na hebrejskom. Posle povratka iz vavilonskog izgnanstva, krajem VI veka, izraelski natpisi, sem manjih izuzetaka na novcu ili pečatima, pisani su uglavnom na aramejskom jeziku.

Za period od osvajачkog pohoda Aleksandra Velikog u Aziji, od 333. godine pre n. e., koji obuhvata i Palestinu, do pobe hrišćanstva u ranom IV veku n. e., postoje stotine pisanih dela na grčkom, latinskom, hebrejskom i aramejskom jeziku koja daju podatke o zbivanjima u Palestini dok je bila mala provincija Makedonskog, Rimskog i Vizantijskog carstva.⁸ Za istorijska zbivanja u Palestini iz sredine II veka pre n. e. kao posebni izvor služe dve tzv. »Makabejske knjige«. One su doprle do nas preko helenističkog oblika Biblije, Septuaginte.

U upoznavanju hebrejske filozofije, etike, morala i narodnih običaja značajno mesto zauzimaju tekstovi Palestinskog i Vavilonskog Talmuda⁹ i brojna apokrifna i apokaliptična dela hebrejske književnosti nastala tokom prvih vekova n. e., a koja nisu uključena u biblijske tekstove.

Od velikog naučnog značaja su hebrejski, grčki i rimski natpisi na novcu, a naročito na izraelskim grobovima i sinagogama, koji omogućuju datiranje mnogih arhitektonskih spomenika i praćenje toka društvenih zbivanja.

U jednoj pećini u Kumranu, blizu Mrtvog mora, otkriveni su 1947. godine svici od kože i pergamenta, umotani u laneno platno, zapečaćeni i stavljeni u glinene cilindrične vaze sa poklopcem (sl. 1).¹⁰ Oni se datiraju pre 70. god. n. e., tj. pre

⁸ Istoričar T. Reinach je 1895. godine objavio izbor tekstova klasičnih autora o Jevrejima i judaizmu, *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme*.

⁹ Talmud se sastoji od Mišne i Gemare. Mišna je kodifikacija nepisanih jevrejskih verskih zakona koje je u jednoj knjizi sakupio Rabi Jehuda ha Nasi sa svojim saradnicima u Galileji, oko 200. godine n. e. i koja je nazvana »Druga Tora«. Gemara je knjiga u kojoj su oko 425. godine sakupljena tumačenja i komentari Mišne kroz više generacija učenjaka. Ova Mišna i Gemara, kao celina, nazvane su kasnije Palestinski (ili Jerusalimski) Talmud. Učenicí Rabi Jehude ha Nasi koji su došli kod njega iz Vavilonije, po povratku u vavilonske akademije u Suri i Nehardeji počeli su sa pisanjem druge Mišne, prilagođene prilikama jevrejskog života u Vaviloniji. Kasnije je tu nastala i nova Gemara. Tako je stvoren i Vavilonski Talmud. Smatra se da je prvi tekst ovog drugog Talmuda završen početkom VI veka. Svaki Talmud je imao po šest poglavlja: o poljoprivredi, o praznicima, o braku i porodici, privanom i javnom pravu, o žrtvenim obredima i o higijeni. Svako od ovih poglavlja ima više traktata: palestinski ima ukupno 31, a vavilonski 63 traktata.

¹⁰ E. L. Sukenik, *The Isaiah Scrolls, Israel Life and Letters (May—June 1953)* 30—34; Y. Yadin, *The Message of the Scrolls*, London 1957; N.

1. Kumran, glinene vaze u kojima su nađeni svici.

rimске okupacije ovih oblasti, pisani najverovatnije u II ili I veku pre n. e., te su najstariji sačuvani biblijski tekstovi na hebrejskom jeziku. Do ovog vrlo značajnog otkrića, za najstarije hebrejske tekstove smatrani su jedan fragment papirusa iz Egipta i *Codex Petropolitanus* iz 916. godine n. e. Pronađeni svici sadrže prepis knjige Isajine (u dva svitka), komentar za Avakuma (Habakuka), himne-zahvalnice (sl. 2), Priručnik za disciplinu, »Rat sinova svetla protiv sinova mraka« (odnosno Izraelićana protiv Moabićana, Amonićana i Filistinaca) sa opisom vojske i oružja Izraelićana, i apokrifna Geneza. U svicima se nalaze podaci i o njihovim vlasnicima — jednoj izraelskoj verskoj sekti, Esenima, čiji je vođa bio More ha Cedek, koji su živeli izdvojeni, najverovatnije u Kirbet Kumranu, gde su otkriveni temelji jedne veće usamljene građevine.

Prvih šest svitaka su na hebrejskom, a poslednji, Geneza, na aramejskom. Po mišljenju prof. N. Avigada možda je to aramejski prevod hebrejskog originala te je, u svakom slučaju, ovaj rukopis važan i za proučavanje aramejskog jezika.

Većina stručnjaka je mišljenja da su ovi svici sakriveni 70. godine n. e., posle razorenja Jerusalima, kako ih ne bi uništili rimski osvajači. Ispitivanjem lanenog platna utvrđena je njegova starost, te se datira od II veka pre n. e. do prve polovine I veka n. e. Prema tome, ovi svici su za oko hiljadu

Avigad, *An Apocryphal Genesis Scroll in Aramaic, The Holy Land, Antiquity and Survival*, II, 2-3 (1957) 237-243; M. Burrows, *The Dead Sea Scrolls*, New York 1958; D. Glumac, *Starl jevrejski rukopisi sa obale Mrtvog mora*, Lotopis Matice Srpske, (1958) 153-170; J. M. Allegro, *The Dead Sea Scrolls*, Pelican Books, Baltimore 1961; podataka o ovim svicima ima u katalogu izložbe jevrejskih kulturnih predmeta i umetničkih dela *Sinagoga*, Recklinghausen 1960. Svi ovi pronadjeni svici nalaze se sada u Arheološkom odeljenju Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu. Pojedini svici se samo delimično mogu čitati, jer je koža postala krta i kod razmotavanja se raspala na mnogim mestima.

godina stariji od prvog rukopisa mazoretske Biblije, tradicionalnog hebrejskog teksta Biblije, i 300 do 400 godina stariji od *Codex Sinaiticus*-a, najranijeg poznatog prepisa Septuaginte.

Krajem 1963. godine, prilikom velikih iskopavanja Irodovih utvrđenja na Masadi, otkriven je svitak koji sadrži Psalme 81—85, deo svitka sa četvrtom glavom »Levitske knjige« (III knjige Mojsijeve), deo svitka sa još neidentifikovanim apokrifnim tekstom, a najvažniji je deo svitka koji pripada istoj grupi pomenutih svitaka iz Kumrana i u kome je svako poglavlje posvećeno »Psemi za šabat« (subotu). Ovom svitku se pridaje posebna važnost jer, sasvim neočekivano, upućuje na moguće prisustvo pripadnika sekte Esena i na Masadi za vreme prvog ustanka.

Na zapadnoj obali Mrtvog mora, u jednoj od pećina koje su judejskoj vojsci i narodu služile kao mesta izbeglištva za vreme drugog ustanka protiv Rimljana, 132—135. godine n. e., nađen je svežanj pisama Simona bar Kosibe, zvanog Bar Kohba (sin zvezde), koji je bio vođa ustanka.

Ipak, glavni izvori za proučavanje materijalne i duhovne kulture Palestine i posebno jevrejske umetnosti — jesu sami spomenici arhitekture, skulpture, slikarstva i primenjenih umetnosti koji su, zahvaljujući velikom razvoju arheologije, sada sve brojniji.

Geografski položaj, stanovništvo, jezik. — Sem biblijskih opisa, ni u jednom autentičnijem tekstu nema opisa tačnih granica Palestine iz doba izraelskog naseljavanja i formiranja kraljevine. Prema Bibliji i kasnijim grčkim, hebrejskim i rimskim opisima, koji se najčešće i sami oslanjaju na biblijske podatke, Palestina je na severu dopirala do Libanske i Antilibanske gore, na zapadu do Sredozemnog mora, na jugu se razdvajala od Sinajske gore pustinjom koja ide od Gaze preko Berševe do južnog kraja Mrtvog mora, a na istoku je obuhvatala deo Sirijske pustinje. Prema konfiguraciji zemljišta, Palestina se deli na četiri izdužena pojasa: primorsku dolinu, zapadni planinski pojas, jordanšku dolinu i istočni planinski pojas.

Uzani pojas na obali Sredozemnog mora bio je veoma ploden zahvaljujući rečicama koje su navodnjavale crvene peščane dune. Krečnjačke stene omogućavale su intenzivno graditeljstvo. Po plemenu Filistinaca koje se naselilo u ovom pojasu, od planine Karmel (vis. do 546 m) na severu do Gaze na jugu, cela zemlja je dobila ime Palestina. Glavni gradovi i pogodna pristaništa na inače jedva razuđenoj obali, bili su Ako, Atlit, Cezareja, Jafa i Askalon.

Zapadni planinski pojas prolazio je kroz tri oblasti: Galileju, Samariju i Judeju.

Galileja je bila najplodnija oblast. U gornjem delu je krečnjačka visoravan ispresecana malim plodnim dolinama. Jugoistočni deo te visoravni koji se stepenasto spušta ka bujnim obalama Tiberijskog jezera, prekriven je debelim slojem crne bazaltne lave vulkanskog porekla još iz geološkog perioda jure. Donja Galileja je prostrana plodna nizija sa nekoliko manjih planinskih grebena. Ona obuhvata i Tiberijsko jezero i razgranate mreže rečica iz sliva Sredozmnog mora i Jordana. Najznačajnije planine u Galileji su Meron (1208 m), Hilel (1071 m) i Tabor (588 m), a od stanih gradova: Tiberijas, Nazaret, K'far Nahum (Kapernaum) i Safat. Mnogobrojne ruševine antičkih gradova i naselja govore o gustom naseljenosti i visokom kulturnom stupnju još u davnoj prošlosti.

Samarija ima niže ali prostranije planinske visoravni koje ne prelaze hiljadu metara i manje je plodna. Glavni gradovi su Sihem (Neapolis, Nablus), Samarija (Sebasta) i Megido, a glavne planine Ebal (938 m), Garizim (868 m) i Gilboa (518 m).

Judeja je još neplodnija i bezvodnija, a na jugu prelazi u pustinju. Glavni gradovi su Jerusalim, na visini od 800 m sa prirodnim utvrđenjem — brdom Cion, Vitlejem (Betlehem) (na visini od 777 m), Lus (Betin), Hebron (na visini od 927 m) i Jerihon (na —250 m).

Dolina Jordana i oblast istočno od njega, Transjordanija, sa više pritoka bogatih vodom, su plodni krajevi. Između reka Jarmuk i Jabok, koje utiču u Jordan i reke Arnon koja utiče u Mrtvo more, je teritorija koju su takođe naselila izraelska plemena, iako je istočno od Jordana.

Svojim tokom Jordan povezuje Tiberijsko jezero i Mrtvo more. Ceo ovaj pojas je ispod površine Sredozemnog mora. Najniže je Mrtvo more —392 m. Ovo more, koje je u ranijim geološkim formacijama imalo mnogo veću površinu, ostavilo je na napuštenim obalama visoke okamenjene naslage gipsa i soli, najrazličitijih oblika, kao fantastična vajarska dela prirode. Obale Mrtvog mora su potpuno puste, bez ijedne travke.

Najpoznatiji gradovi i utvrđenja u slivu Jordana i u blizini Mrtvog mora su Gerasa, Aman (Filadelfija), Ejn Gedi i Masada.

Ime Palestina je grčki oblik starozavetnog imena Pilešet, koje je označavalo »zemlju Filistinaca«, južni deo obalskog pojasa. Grci su, međutim, još od Herodota pod tim imenom podrazumevali i unutrašnjost zemlje. U tom smislu su to ime upo-

trebljavali i kasniji pisci. Egipćani su tu teritoriju nazivali Gornji Retenu, čiji se južni deo zvao Kanaan, a severni Emor.¹¹

Ne zna se tačno ko su i odakle su došla prva plemena na ovu teritoriju. Prema imenima najstarijih naselja može se zaključiti da to nisu bila semitska plemena.

Najstarije poznato stanovništvo u istorijskom dobu su Kanaanci, mnogobožačko stanovništvo semitskog porekla, visoke kulture, po kojima je zemlja i dobila ime Kanaan. Od 3000. do 2500. god. pre n. e. govorili su semitski. Oni su uveli upotrebu bronzne i osnovali razvijene gradove-države kojima su vladali mali »kraljevi«.

Kanaanci su u kasnom bronzanom dobu poznavali najmanje četiri a, verovatno, i pet sistema pisanja.¹² To su: akadsko (mesopotamsko) klinasto pismo; egipatski hijeroglifi; linearno pismo od koga su, u krajnjoj liniji, potekla i sadašnja evropska pisma; klinasto pismo Ugarita i slogovno pismo iz Blosa.

Od XIX do XIV veka pre n. e. bilo je prodora i drugih semitskih i nesemitskih elemenata (Huri ili Horiti) u kanaansko stanovništvo. Pojavljuju se ista imena kao u Mesopotamiji. To je bio period u kome su se nomadska semitska plemena brzo naseljavala iz Mesopotamije na teritoriju Kanaana, te je bogatstvo ove zemlje stalno raslo. Trgovačke veze sa susednim zemljama i zemljama egejskog područja bile su jako razvijene. Stanovništvo se kretalo slobodno iz jedne zemlje u drugu, što se saznaje iz »Kapadokijskih ploča« (između 1850. i 1750. godine pre n. e.),¹³ iz dokumenata iz Larse i Vavilona, a naročito iz pomenutih »Mari-tekstova«. Političke i kulturne veze sa Egiptom bile su sve jače. Egipatski jezik se razumevao u svim važnijim centrima Kanaana, a zapadno-semitski jezik govorilo se u mnogim delovima severnog Egipta.

Sa naseljavanjem izraelskih plemena u XIII veku i »naroda s mora« u XII veku, završava se istorija kanaanske Palestine i zemlja je dobila novo ime — Zemlja Izraela (*Erec Jisrael*). Ali, u rečnim dolinama severne Palestine još dva veka su se održavali kanaanski gradovi-države.

Proces naseljavanja Izraelićana u dolinama išao je vrlo sporo, ali zato su brzo rasla njihova naselja po brežuljcima, zahvaljujući veštini pravljenja cisterni za sakupljanje vode, te nisu bili vezani za reke, kao Kanaanci.

Od »naroda s mora« najpoznatiji su Filistinci. Njihovo naseljavanje u Palestinu imalo je velike posledice za istoriju Zem-

¹¹ I. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, Leipzig 1927, 1.

¹² W. F. Albright, *op. cit.*, 101.

¹³ *Ibid.*, 204.

Ije Izraela. Naselili su južni deo primorskog pojasa i tu živeli u pet državica sa po jednim gradom: Gaza, Askalon, Ašdod, Akaron i Gat. Kao jaka ratnička sila, oni su privremeno sprečili dalje egipatske prodore u Palestinu.

Svakodnevni govor na teritoriji Palestine nije se uvek poklapao sa pismom koje je upotrebljavano. Na primer, oko 1400. godine pre n. e. u zvaničnoj upotrebi bilo je vavilonsko klinasto pismo, a utvrđeno je da narod nije govorio vavilonski. Analiza naziva gradova i ličnih imena je najvažnija za određivanje jezika kojim se govorilo u raznim periodima u Palestini. Najstariji nazivi istorijske epohe su semitski. Zatim dolaze kanaanski i amoritski iz drugog milenija.

Hebrejski jezik pripada kanaanskoj grani semitskih jezika. On se upotrebljavao u Palestini još pre dolaska izraelskih plemena iz Egipta, što svedoče i »Amarna-ploče« i što ide u prilog mišljenju da su brojnije etničke hebrejske grupe ostale na teritoriji Kanaana i da sve nisu produžile migraciju prema Egiptu. Hebrejski jezik kojim su govorila izraelska plemena pre vavilonskog izgnanstva bio je biblijski-hebrejski. On je bio u upotrebi i po povratku Izraelićana iz izgnanstva ali je postepeno izumirao, jer je u vreme persijske dominacije (od 539. do 332. godine pre n. e.) u zvaničnoj upotrebi bio aramejski jezik, koji je dominirao na istočnoj obali Sredozemlja.¹⁴ Od 200. godine pre n. e. u običnom govoru je upotrebljavan Mišna-hebrejski, koji nije proizišao iz biblijskog hebrejskog već, verovatno, iz nekih preegzilnih dijalekata. On je postao književni jezik kroz tanajitske tekstove¹⁵ u I veku n. e., ali se gubio iz upotrebe posle prvog ustanka (66—70. g.) i drugog ustanka (132—135. g. n. e.) koji su imali za posledicu masovno raseljavanje i uništavanje Izraelićana. Posle 200. godine n. e. obrazovani Izraelićani pisali su aramejski i grčki. Od 500. godine n. e., kada je nastao period potpune političke potčinjenosti, te je intenzivna literarna aktivnost bila vid borbe za samoodržanje, opet se upotrebljavao hebrejski jezik, koji se zatim i dalje održavao i prolazeći kroz faze srednjovekovnog hebrejskog prerastao u moderni hebrejski jezik — ivrit.¹⁶

¹⁴ Aramejci su grupa semitskih plemena koja se naselila u drugoj polovini II milenija st. e. između Persijskog zaliva i planine Amaus. Po Bibliji, Aram i Izrael imaju zajedničke pretke i neki izraelski patrijarsi bili su aramejskog porekla. Aramejski jezik se širio po zapadnoj Aziji. O Aramejcima pisali: A. Dupont-Sommer, *Supplements to UT*, I, 1953, 40 i dalje; M. Noth, *op. cit.*, 81, 93, 114 i 117; *The Standard Jewish Encyclopedia*, Jerusalem 1958—1959, 141.

¹⁵ Tanajitski tekstovi su biblijska tumačenja koja su davali jevrejski učitelji, zvani tanajim, tokom prva dva veka n. e.

¹⁶ O hebrejskom jeziku: M. Noth, *op. cit.*, 81, 344; D. Glumac, *Gramatika starojevrejskog jezika*, Beograd 1937—1939, 7—13; *The Standard Jewish Encyclopedia*, Jerusalem 1958—1959, 865—868.

Kratak pregled istorije Palestine — Nemoguće je tačno datirati, već se samo pretpostavlja da su se prve migracije Hebrejaca iz Ura u Haldeji za Haran i dalje ka zapadu u Kanaan, odvijale između XX i XVII veka pre n. e.¹⁷ Kao prvog vođu hebrejskih plemena biblijski tekstovi pominju Avrama (Abrahama). Kanaan je tada već bio zemlja sa razvijenom civilizacijom i podeljen na više samostalnih država-gradova. Dalje migracije pojedinih hebrejskih plemena prema Egiptu verovatno su se odvijale u XVII veku u vreme invazije Hiksa na Egipat. Po Bibliji, vođa ove migracije bio je Jakov, unuk Avramov, nazvan Izrael («jak protiv boga»). U periodu od sredine XVI do prve polovine XIV veka, Egipat je dominirao i nad celom kanaanskom teritorijom. Povratak Izraelovih potomaka pod vođstvom Mojsija iz Egipta u Kanaan odigrao se u XIII veku. Najraniji dokument o zauzimanju Kanaana od strane izraelskih plemena i ujedno najstariji dokument u kome se pominje ime »Izrael« je čuveni kameni zapis faraona Mernepte (1234—1222), tzv. »Izrael-stela«.¹⁸ Naseljavanje Izraelićana pada u vreme relativne nezavisnosti Sirije i opadajna moći Egipta. To naseljavanje se odvijalo delom naglim osvajanjem, a delom postepenim stapanjem doseljenih plemena sa starosedecima.

Ova velika promena je za Izraelićane značila ne samo prelaz od nomadskog života na stvaranje stalnih naselja, već i primarne uticaja jedne oblasti koja je davno prevazišla plemensko uređenje i imala za sobom dugu istoriju državnog razvoja.

Razdeljena, a ponekad i međusobno zaračena izraelska plemena,¹⁹ kojima su vladale oblasne sudije, bila su plen raznih osvajača koji su prodirali u Palestinu (sada Zemlju Izraela). Najopasniji su bili Filistinci, koji su u XII veku uspostavili čvrstu kontrolu nad primorjem i iz svojih gradova vršili stalne prodore ka unutrašnjosti zemlje.

Pred tom opasnošću izraelska plemena su se najzad ujedinila pod vojničkim rukovodstvom Saula, koji se zatim proglašio za kralja (od 1030. do 1000. godine pre n. e.), i pod

¹⁷ O prvim migracijama pisali: Y. Aharoni, op. cit.; W. F. Albright, op. cit., 83; I. Benzinger, op. cit., 42.

¹⁸ »Izrael-stela« je u stvari pobjednička pesma urezana na steli u grobnici faraona Mernepte u Tebi, a sada se nalazi u Egipatskom muzeju u Kairu. Reprodukcija ove stele objavljena je u delu H. Gressmann-a, *Altorientalische Bilder zum Alten Testament*, No. 109, a nemački prevod od istog autora u *Altorientalische Texte zum A. T.*, 20—25.

¹⁹ Po Bibliji, bilo je 12 plemena od potomka Jakovljevih (Izraelovih) sinova: Ruvim (Ruben), Simon (Simeon), Juda, Isahar (Isašar), Zebulon, Josif (od njegovih sinova Efraima i Manasija (Manase) stvorena su dva plemena), Benjamin, Dan, Naftali, Gad i Ašer.

duhovnim vođstvom proroka Samuila.²⁰ Proces ujedinjavanja bio je olakšan slabošću Egipta. S druge strane, asirski kraljevi su još bili zauzeti rušenjem Vavilonskog carstva, te nisu mogli intervenisati u Palestini. Pri kraju svoje vladavine, Saul je, posle poraza koje je pretrpeo od Filistinaca, izgubio autoritet u narodu, što je tumačeno njegovom verskom nepokornošću, i na presto je doveden njegov zet David (od oko 1000. do 960. godine pre n. e.). Za vreme Davidove vladavine dovršeno je potpuno osvajanje Palestine i razbijanje Filistinaca. Oko 1000. godine David je osvojio i Jerusalim koji je od tada bio politički i duhovni centar Izraelićana.

Davidov sin Solomon (od 961. do 920.) je svojom miro-ljubivom politikom i razvijenom trgovinom sa Egiptom, Indijom, Fenikijom, Sirijom i Hitskom kraljevinom, uzdigao kraljevinu do vrhunca sjaja i ukrasio raskošnim građevinama. On nije težio za slavom na bojnopolju već u umetnosti, raskoši, trgovini. Za njegovo vreme razvilo se rudarstvo i obrada metala — bakra i gvožđa. Solomon se opet oslonio na Egipat tražeći u njemu saveznika. Oženivši se ćerkom faraona, dobio je kao miraz grad Gezer, koji su Egipćani ranije oduzeli od Kanaanaca. Sa feničanskim gradovima uspostavio je prijateljstvo i odatle su mu dolazili vešti graditelji i umetnici.

Ali teški nameti, koji su bili potrebni za ostvarenje svih Solomonovih planova, vremenom su izazvali tešku privrednu krizu i nezadovoljstvo naroda. Raslojavanje društva postajalo je sve veće. Sinkretizam koji je nastao u religiji za vreme Solomona usled jakog prodora paganskih elemenata, izazvao je posebno nezadovoljstvo ekstremnih nacionalista.

Posle Solomonove smrti severna plemena su se pobunila i zemlja je bila podeljena na dve rivalne, a ponekad i međusobno zaraćene kraljevine: manju Judeju, na jugu, gde su živela samo dva plemena, sa prestonicom u Jerusalimu, i veću, Izrael na severu, sa deset plemena, sa prestonicom u Samariji.

Doba podeljene monarhije imalo je periode velikog procvata ali i teških kriza zbog dinastičkih borbi, naročito u Izraelu koji je vodio više ratova sa Sirijom. S toga su Asirci, koristeći i slabost Egipta, vrlo lako osvojili Izrael 721. godine pre n. e. i masovno deportovali stanovništvo, a doselili nove koloniste. Asirci su podelili Izrael na četiri provincije: Dor, Megido, Gilead i Samaniju. Od tada se u Izraelu smenjuje jedna strana dominacija za drugom.

²⁰ Po tradiciji i po nekim starim tekstovima, proroci su često igrali odlučujuću ulogu u nacionalnom i političkom životu Izraelićana. Smatrajući su za božje izabranike, bili su čuvari božjih zakona u narodu, strogi kritičari svih prekršaja tih zakona, naročito ako su prekršitelji bili kraljevi.

Kraljevina Judeja, koja je imala povoljniji geografski položaj i čvršće unutrašnje uređenje, bila je tada pošteđena od uništenja i postala samo vazal Asirije, ali je doživela više egipatskih prodora, sve dok je 586. godine pre n. e. nisu osvojili Vavilonci pod Navukodonosorom. Stanovništvo je deportovano, Jerusalim razoren zajedno sa Solomonovim hramom i gotovo cela porodica poslednjeg kralja Judeje, Cedekija, uništena. Jedan deo stanovništva izbegao je u Egipat, gde su još za vreme Psametiha izraelski vojnici, kraljevi najamnici, naselili ostrvo Elefantinu i osnovali koloniju sa samoupravom i svojim hramom. Pokušaj Gedalje, člana kraljevske kuće, da obnovi politički život u Judéji, završio se njegovim ubistvom 582. godine. U opustelu Judeju počelo se naseljavati sa juga pleme Idumejaca, koje je doprlo sve do Hebrona. Zatim je prodrlo arapsko pleme Nabatejaca, čiji je centar bio Petra.

U Vaviloniji su Izraelićani — i oni koji su ranije deportovani iz Izraela i ovi iz Judeje — živeli slobodno u više centara, bavili se zanatstvom, trgovinom, a mnogi i zemljoradnjom. Nisu se mešali sa domaćim življem nego su, bodreni od narodnih vođa da će se vratiti u otadžbinu ako istraju u svom jedinstvu, održavali intenzivno svoje narodne i verske običaje, širili pismenost i proučavanje svoje istorije, zakona i moralnih propisa Tore.²¹

Posle propasti Vavilonskog carstva, persijski kralj Kir je dozvolio 539. godine Izraelićanima da se vrata u Palestinu i da stvore autonomnu oblast *pahvat Jahud*, pod persijskom dominacijom. Na čelu pahvata bio je *peha*, postavljen od Persijanaca obično iz redova uglednih izraelskih narodnih vođa. Peha je čak smeo da kuje i novac, u prvo vreme samo bakarni, a posle i srebrni.

Ponovno nastanjivanje bio je opet dug i težak proces koji se stabilizovao kada su za pehe izabrani Ezra i Nehemija.²²

²¹ Tora je hebrejski naziv za Mojsijevo Petoknjžje. Svaka sinagoga je morala da ima po jednu Toru koja se čuvala u obliku svitka obmotanog oko dva štapa koji su bili pričvršćeni za krajeve Tore. Tora se prvo čuvala u pokretnim kovčezima koji su se za vreme obreda unosili u glavnu prostoriju sinagoge. Od IV veka n. e. kovčeg dobija stalno mesto u jednoj niši ili apsidi. Kovčeg ima oblik dvokrilnog ormara ili portala sa stubovima sa strane i zabatom na vrhu. Najranija predstava Tore i njenog kovčega nađena je na pozlaćenim staklenim posudama iz I veka n. e. u rimskim jevrejskim katakombama.

²² Ezra je bio učenjak koji je prikupljao i prepisivao u vavilonskom izgnanstvu svete knjige. Nehemija je bio uticajna ličnost u Suzi na dvoru persijskog kralja Artakserksa. Obojica su dobili od kralja ovlašćenje da pođu u Jerusalim i uspostave red u narodu koji se vratilo iz izgnanstva, da postave činovnike i sudije i da Toru proglašaju osnovnim zakonom za Jevreje. Nehemija je počeo obnovu jerusalimskih zidina.

Političke i duhovne vođe u tom periodu bili su prvosveštenici jerusalimskog hrama koji je, po dozvoli kralja Darija, ponovo sazidan u sasvim skromnim oblicima 519. godine.

Invazija Aleksandra Makedonskog zamenila je 332. godine persijsku dominaciju grčkom i kao posledicu imala osnivanje grčkih kolonija duž primorske ravnice i oko jordanske doline (Pela, Dion, Skitopolis, Gerasa, Samarija, Gaza i dr.).

Nastupio je period helenizacije »Zemlje Izraela«. Najpre se helenizam širio relativno bezbolno jer nije imao vid otvorene denacionalizacije okupiranog stanovništva. Ptolomejci su iz Egipta vladali Palestinom od 301. do 198. godine i gradove Ako, Filoteriju (Bet Jera) i Filadelfiju (Aman) pretvorili u svoje centre. Kad su Seleukidi iz Sirije nadvladali Ptolomejce, držali su Palestinu pod svojom vlašću od 198. do 165. godine. Glavni palestinski centar bio im je Skitopolis (Bet Šean).

Usred mreže grčkih kulturnih centara, koja se proširila na celu Palestinu, jedino je Jerusalem sa okolnim planinskim područjem održao nacionalni karakter.

Šesnaest decenija grčke okupacije proteklo je bez oružanog suprotstavljanja jevrejskog stanovništva. Ali, kada je helenizam dobio nepodnošljive razmere nacionalnog, ekonomskog i verskog ugnjetavanja — kada je kralj Antioh Epifan naredio pljačkanje jerusalimskog hrama i postavio u njemu, kao i u drugim centrima, Zevsovu statuu, primoravajući stanovništvo da prinosi žrtve grčkim bogovima, zabranivši pod pretnjom smrtne kazne održavanje jevrejskih obreda — došlo je do asmonejske pobune 165. godine pre n. e. i gerilskog rata pod vođstvom Matatje, sveštenika iz Modina, iz plemena Asmon, i njegovih pet sinova. Posle očeve smrti na čelo ustanka stao je najstariji sin Juda »Makabi« (na hebrejskom »čekić«) i isterao sirijsku vojsku iz Jerusalima. Do konačnog oslobođenja zemlje došlo je posle Judine pogibije i borbi koje su vodila njegova braća Jonatan i Simon. Tako je 142. godine, po prvi put posle 586. godine, uspostavljena nezavisnost pod Asmonejcima. Johanan Hirkan, sin Simona Makabejca, daljim ratovima je proširio teritoriju pod asmonejskom upravom, priključivši Idumeju, Samariju i oblasti istočno od Jordana, i učvrstio unutrašnje uređenje države na čelu sa Velikim savetom — Sanhedrinom, od 71 člana. Hirkan je sjedinjavao svetovnu i duhovnu vlast kao »nasi« (vođa naroda) i prvosveštenik, što je izazivalo otpor stranke farisejaca koja nije odobravala to jedinstvo vlasti. Posle njegove smrti, upravu zemlje preuzeo je za kratko vreme njegov sin Juda Anistobul, koji je pod svoju vlast stavio i Galileju i proglasio se za kralja. Zatim je na presto došao njegov brat Aleksandar Janaj (104. do 78.

godine pre n. e.) čija je vladavina protekla u ratovima protiv spoljnih i unutrašnjih protivnika. Kao i njegov otac i brat, proganjao je farisejce koji su bili predstavnici srednjih i siromašnih slojeva stanovništva.

U vreme Asmonejaca cela Palestina je bila jevrejska, sem primorja gde su bili pretežno Groi, i centralnog planinskog dela, gde su bili Samarićani.

Razvoj nezavisne palestinske države, koji je povremeno bio pomućen oštrim sukobima dveju stranaka u Sanhedrinu, sadukejaca (koji su predstavljali imućne građanske slojeve) i farisejaca, i stvaranjem pojedinih sekti, kao što su npr. Eseni, prekinuo je novi moćni osvajač — Rimaska imperija. Rimljani su 63. g. pre n. e. pod Pompejem osvojili Palestinu, ali su joj ostavili unutrašnju samoupravu i na vlasti su i dalje ostali nacionalni kraljevi, članovi asmonejske dinastije, a zatim su ih 37. godine pre n. e. smenili članovi Irodove dinastije.

Osnivač nove dinastije, Irod (od 37. do 4. godine pre n. e.), bio je Idumejac, sa juga Judeje, ali pripadnik već treće generacije Idumejaca koji su primili Mojsijevu veru. Dok je zemljom još vladao, uz saglasnost Rima, Asmonejac Hirkan II, Irod je, kao sin Hirkanovog ministra Antipatera, bio postavljen za oblasnog upravljača u Galileji. Svojim neprijateljskim stavom prema jevrejskim rodoljubima koji su se odupirali Rimljanima, Irod je, ne prezajući ni od ubistava, izazvao mržnju jevrejskog naroda. Kad je uz pomoć Rimljana došao na presto, posle pogubljenja poslednjeg asmonejskog kralja Antigona (40—37. g. pre n. e.), Irod je pokušao da pridobije narod podizanjem veličanstvenog hrama u Jerusalimu. Međutim, istovremeno je Palestinu u potpunosti uključio u heleničko-rimsku kulturu, sprovodeći to često okrutnim terorom, jer je narod ostao protiv njega. Kao krvni neprijatelj narodne dinastije Asmonejaca, Irod je pobio sve njene potomke, čak i svoje sinove Aleksandra i Aristobula iz braka sa Asmonejkom Marijammom, koju je takođe ubio.

Da bi nesmetano sprovodio svoju politiku, Irod je raspustio Sanhedrin.

U okviru velike graditeljske aktivnosti, Irod je obnovio i ulepšao gradove Sebastu, Cezareju i Askalon, davši im rimske nazive, a na brdu Masadi, blizu obale Mrtvog mora, proširio je utvrđenja koja je podigao još Asmonejac Jonatan i sazidao raskošnu palatu.

Posle Iroda, zemlju su podelila njegova tri sina iz drugih brakova: Arhelaj, Antipa i Filip. Arhelaj je dobio Judeju, ali je posle deset godina odveden u Galileju, a Rimljani su zavl-

dali Judejom. Antipa je dobio Galileju i Pereju, gde je vladao od 4. godine pre n. e. do 39. god. n. e. Sazidao je grad Tiberijas. On je sudio Hristu i naredio pogubljenje Jovana Krstitelja. Filip je obnovio grad Bet'said i nazvao ga Julias.

Pomenućemo još samo neke Irodove potomke, koji su takođe bili potpuno u službi Rima: Agripa I, unuk Irodov, vladao je od 37. do 44. godine. On je naredio pogubljenje apostola Jakova i bacio u tamnicu apostola Petra. Agripa II (52—68) učestvovao je na strani Rimljana u osvajanju Jerusalima pod vođstvom Vespazijanovog sina Titusa, posle ustanka jevrejskog naroda koji je trajao od 66. do 70. godine.

Kada je u doba Nerona počelo slabljenje Rimske imperije i time jačanje terora u osvojenim zemljama, učestali su ustanci. Ustanak, koji je izbio za vreme Nerona 66. godine, počeo je umirivati Vespazijan, a ugušio ga je njegov sin Tit. Sa jakom vojskom opseo je i razorio jerušalimski hram. Mnogo naroda je zarobljeno, a vođe pobune, Jovan i Simon, sa 700 odabranih ustanika odvedeni su u Rim za trijumfalni Titov ulazak. Ponete su i zlatne sasude hrama. Predstava o tome nalazi se na Titovom slavoluku u Rimu.

Dok se Vespazijan i Tit nisu mnogo mešali u život Jevreja, pod poslednjim Flavijevcem, Domicijanom, oni su bili izloženi jakom teroru. *Fiscus Iudaicus* sakupljan je sa velikom okrutnošću. Tek pod Nervom se stanje malo poboljšalo. Za vreme Trajana bile su mnoge pobune u dijaspori protiv Rimljana. Hadrijan je odlučio da politički sasvim uništi jevrejstvo. Jedna od prvih mera bila je izgradnja Jupiterovog svetilišta na mestu starog jerusalimskog hrama, a Jerusolim je uređen kao rimski grad i nazvan *Colonia Aelia Capitolina*. Zbog skrnavljenja mesta jevrejskog hrama, izbila je 132. godine pobuna na čelu sa Bar Kohbom. Ne zna se tačno ko je bio Bar Kohba, ali nema sumnje da je bio vešt političar i vojskovođa. U borbi protiv Rimljana umeo je da okupi razne izraelske struje, čak i one ekstremne, »ortodoksne«, koje su se protivile bilo kakvom stranom uticaju čak i na polju kulture i umetnosti te su dolazile u sukob sa liberalnijim pokretima koji su te uticaje tolerisali ukoliko nisu narušavali nacionalnu slobodu. Oslobođena je velika teritorija. Pisma koja su nađena u pećinama kraj Mrtvog mora, gde su se ustanici učvrstili, govore o mreži vojnih zapovednika ustanika, o merama za snadbavanje vojske, o postupku prema zarobljenim neprijateljima.²³ Bar Kohba je kovao

²³ Y. Yadin, *The Newly Found Bar Kohba Letters*, Christian News from Israel, XI, 3 (1960) 12—16, table I—IV.

novac sa elementima jevrejskog kulta: lulavom, etrogom i kovčegom Tore.²⁴

Ustanak je krvavo ugušen 135. godine. Jevrejima je pod pretnjom smrtne kazne zabranjen ulazak u Jerusalem. Od tada je sedište Sanhedrina bilo u Galileji koja je postala centar nacionalne, kulturne i verske delatnosti.

Aelia Capitolina nije doživela procvat, jer je Cezareja bila glavni takmac kao sedište rimskog prokonzula i administrativni centar.

Tek pod Antoninom Pijem (138—161) ukinute su najteže terorističke mere. Marko Aurelije (161—180) je bio čak u prijateljskim odnosima sa jevrejskim patrijarhom Jehudom ha Nasijem. Septimije Sever (193—211) je odobrio da i Jevreji mogu zauzimati visoke položaje u državnim ustanovama. U punoj meri se razvio kulturni i verski život Jevreja ali sa neosporno jakim helenističkim primesama, ne toliko u suštini koliko u formi. Za vreme Karakale (212—217) Jevreji su kao i stanovnici ostalih provincija, dobili rimsko građanstvo. Izgleda da je krajem III veka, pod Dioklecijanom, skinuta i zabrana Jevrejima da uđu u Jerusalem.

Od osnivanja Vizantijskog carstva i pobede hrišćanstva, stanje jevrejskog naroda se pogoršalo. Moralni pritisak i teror, antijevrejski zakoni, rušenje sinagoga ili njihovo pretvaranje u crkve, a pogotovu ukidanje položaja jevrejskog patrijarha, 425. godine, posle smrti patrijarha Gamaliela VI, potpuno su oslabili položaj Jevreja koji su postali manjina u zemlji. Za zidanje novih sinagoga postojala su ograničena prava i mogućnosti.

Arabljeni su 635. godine zauzeli celu Palestinu. Pod islamskom vlašću nastavljen je proces potiskivanja jevrejskog življa i njegovog rasipanja po širokoj dijaspori u Aziji, Africi i Evropi.

²⁴ Lulav na hebrejskom označava grančicu ili snop grančica palme, mirte ili vrbe, a etrog limun. Oni su simboli plodnosti koju donosi kiša, jer ne mogu da rastu u sušnim predelima. Voda je veoma čest motiv u jevrejskoj umetnosti, biblijskoj literaturi i narodnoj poeziji, zato što mesecima zemlja u njoj oskudeva.

PERIODI RAZVOJA JEVREJSKE UMETNOSTI

I — *Doizraelski period.* Ovaj period obuhvata razdoblje od XVII do XIII veka pre n. e., odnosno od prvih prodora hebrejskih plemena na kanaansku teritoriju, do njihovog definitivnog naseljavanja po povratku iz Egipta. Po jevrejskoj istoriji to je tzv. »doba patrijaraha«, jer su patrijarsi bili plemenske vođe. Arheološki, to je srednje i kasno bronzano doba.

U tom periodu Palestina je — tada zemlja Kanaan — bila na visokom stupnju razvoja materijalne i duhovne kulture, sa formiranim državnim uređenjem u gradovima. Glavni uticaji su dolazili iz Sirije, Egipta i egejskog područja.

Nađeni su mnogobrojni temelji utvrđenja, hramova, kuća za stanovanje, bogato uređeni grobovi, kultni predmeti, sitna plastika i keramika. Za proučavanje jevrejske umetnosti ovi nalazi su važni, jer su izraelska plemena zatekla tu kanaansku pagansku umetnost prilikom naseljavanja u XIII veku i primila njene uticaje.

Glavni lokaliteti su: Tel Beit Mirsim, Megido, Šehem, Betel, Jerihon, Tel el-Ajul, Lahiš, Taanah, Bet Šean i posebno Hacor.

Hacor, glavni grad jedne od severnih kanaanskih kraljevina, bio je važna stratezijska tačka na drevnom putu *Via Maris* koji je povezivao Egipat sa Sirijom i Mesopotamijom, a pominje se još u XIX veku pre n. e. u egipatskim dokumentima, zatim u »Mari-tekstovima« (XVII v.) i »Amarna-pločama« (XIV v.). Obimna arheološka istraživanja, koja je vršio arheolog Jigal Jadin,²⁵ otkrila su stratume kanaanskog i izraelskog perioda. Iz kanaanskog perioda je grad na akropolju, sa tvrđa-

²⁵ Y. Yadin, Y. Aharoni, R. Amiran, T. Dotan, I. Dunayevski, J. Perrot, Hazor I. An Account of the First Season of Excavations, 1935. Jerusalem 1958; Hazor II (1960); Hazor IV (table) (1961).

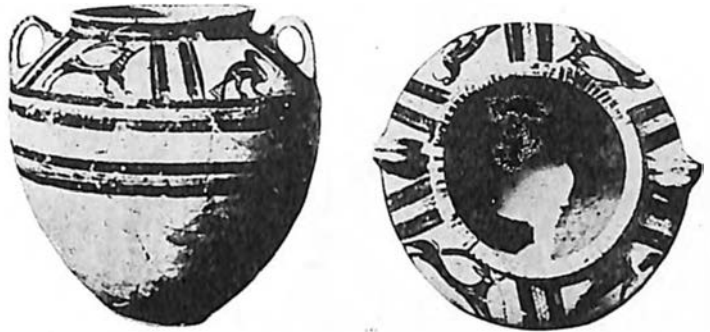
vom, kraljevom palatom i drugim građevinama, i donji grad gde je živelo ostalo stanovništvo, dobro zaštićen zidovima iz XVIII v. pre n. e., jarkom i zemljanim nasipom, koji su služili za odbranu sve do XIII veka kada su ih razorila izraelska plemena.

U donjem gradu su otkriveni i ostaci dva kanaanska hrama. Manji, četvorougonaone osnove, sa klupama od kamena duž zidova i nišom u zapadnom zidu, u kojoj su nađene kanaanske bazaltne skulpture: idol na prestolu, nekoliko stela od kojih jedna sa reljefom — dve ispružene ruke prema suncu i mesecu — i jedno postolje sa figurom lava, u kombinaciji punog i plitkog reljefa (sl. 3). U blizini hrama nađena je keramičarska radionica sa grnčarskim vitlom, brojnim posudama i jednom ljudskom maskom od ilovače. Pronađen je i jedan specifičan kulturni predmet u obliku posrebrene bronzane pločice sa šiljkom koji se verovatno zabijao u jednu motku. Na pločici je u reljefu glava boginje sa zmijama, iznad koje je polumesec i još jedna stilizovana zmija.

3. Hacor,
kanaanska skulptura.

4. Lahiš, kanaanska keramika.

Ovi nalazi, jedinstveni na tlu Palestine, najbolje pokazuju oblike i stil kanaanske umetnosti.

Otkriveni ostaci palata i kuća u ostalim lokalitetima sastoje se od centralnog dvorišta i niza prostorija koje komuniciraju s tim dvorištem. Glavne odaje za stanovanje bile su na spratu.²⁶

Keramika od sredine XVI do sredine XV veka je odličnog kvaliteta i homogenog tipa sa slikanim polihromnim ornamentom u obliku friza podeljenog na metope, u kojima su predstave raznih životinja, ptica i riba. Ova keramika je pod uticajem egejskog područja (sl. 4).²⁷

Jedan od omiljenih ukrasa i pečata bili su skarabeji, sa veoma raznovrsnom ornamentikom i figuralnim motivima.

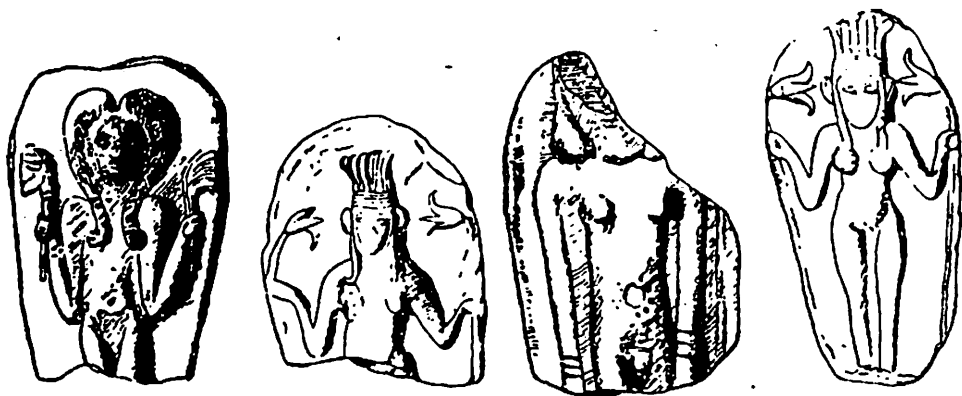
Najmnogobrojniji kulni predmet su tzv. »Astarta-ploček« (sl. 5). To su ploče od keramike, obično ovalne, sa frontalnom figurom nage boginje Astarte, sa raznim položajima ruku, u plitkom reljefu. Ovaj oblik predstavljanja boginje, sreće se u Mesopotamiji još u ranom bronzanom dobu.

Reljefne pločice od slonovače iz Bet Šeana i Lahiša su delom uvoz iz Egipta, a delom slabija kanaanska imitacija.

Pre filistinske invazije Kanaanci su, pod egipatskim uticajem, uveli običaj sahranjivanja u kovčege od ilovače antropoidnog oblika. Dva takva kovčega sa kraja XIII veka, nađena su u Lahišu u dobro očuvanom stanju, pored niza fragmenata takvih kovčega.

²⁶ Tip zgrade sa centralnim dvorištem oko koga su u prizemlju prostorije za magacine, a na spratu za stanovanje, postojao je u Mesopotamiji i na Kritu.

²⁷ O izraelskoj keramici pisali: R. Amiran, *Ancient Pottery of Erez-Yisrael*, Jerusalem 1958; W. F. Albright, op. cit.; C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, I, Leipzig 1933.

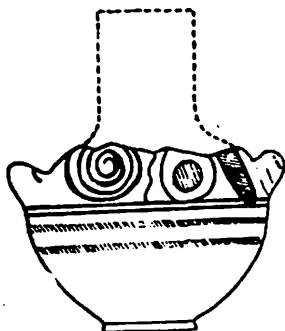
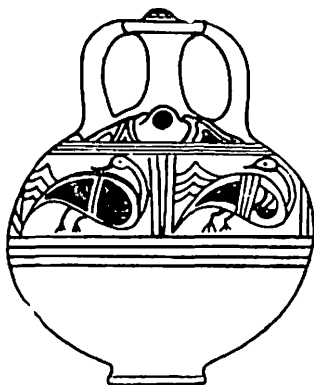
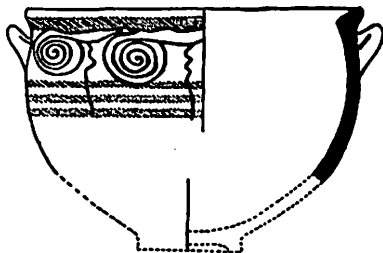
Pomenućemo u ovom poglavlju i Filistince, iako vremenski pripadaju narednom periodu (XII vek), ali teritorije koje su oni zauzimali ulaze u izraelski umetnički period tek posle njihove propasti (u XI veku).

O Filistincima ne postoje samo pisani spomenici, već i brojni arheološki nalazi. Najznačajnija je velika grupa obojene keramike koja je nađena svuda dokle je dopirao filistinski uticaj, u slojevima koji se datiraju od prve decenije XII do kasnog XI veka.²⁶ U pogledu oblika i dekoracije, ova kvalitetna keramika pokazuje uticaje prvenstveno Mikene, a zatim Kipra i Egipta, kao i lokalne palestinske uticaje. Osnovni motivi dekoracije su koncentrični lukovi i spirale, pruge, romboidi, mrežast ornament i jako stilizovani labudovi, obično s glavom okrenutom unazad, čeprkajući perje. Pet glavnih oblika keramičkih posuda su: krateri, male činije sa horizontalnim drškama, vaze sa stremenastim drškama, pikside i krčazi sa tri drške (sl. 6). Pod kiparskim uticajem su visoki i uski cilindrični krčazi sa dve male drške, boce u obliku roga i krčazi sa udubljenim pojasom na truhu (sl. 7). Egipatski uticaj se primećuje naročito kod krčaga sa visokim vratom, sa ornamentom u obliku izduženih trouglova ili stilizovanog lotosovog lišća. Tipične filistinske posude palestinskog porekla su krčazi sa olučastom cediljkom. Filistinska keramika je nađena u Tel Kasile, Tel Đeriše, Megidu i dr., i to samo u stratumima do kasnog XI veka.

5. Tel Beit Mirsim,
kanaanske
»Astarta — ploče«.

²⁶ T. Dotan, *Archaeological Reflections on the Philistine Problem, The Holy Land, Antiquity and Survival*, II, 2—3 (1957).

6. Filistinska keramika.

7. Filistinska keramika.

Nalazi iz Bet Šeana i Tel el-Fare ukazuju da su i Filistinci kao i Kanaanci, preuzeli običaj sahranjivanja u kovčege antropoidnog oblika od ilovače. Ljudski oblici su ponekad prikazani sa realističkim elementima, a ponekad sasvim groteskno. Uglavnom, prikazana je čovečija glava i jako atrofirane ruke (sl. 8).

8. Bet Šean, filistinski antropoidni kovčeg.

II — Izraelski period. Sa naseljavanjem izraelskih plemena u Kanaan, po povratku iz Egipta, u XIII veku, počinje izraelski period umetnosti i obuhvata tzv. »doba sudija«, doba ujedinjene kraljevine i doba podeljene kraljevine. On traje do asirske invazije 721. godine, poklapajući se arheološki sa gvozdenim dobom I i prvom polovinom gvozdenog doba II.

Doba sudija se odlikuje potpunom jednostavnošću svih oblika materijalne kulture. Razlog tome je što su izraelska plemena tada bila pretežno polunomadska i na stupnju patrijarhalnog plemenskog života u kome gotovo nisu ni postojale razlike između pripadnika plemena u društvenom pogledu. Nalazi keramike i gvozdenog oruđa i oružja tog ranog izraelskog perioda pokazuju delimično već i pripadnost zemljoradničkom stanovništvu, što znači da su se Izraelićani relativno brzo asimilirali sa starosedeocima i primili u velikoj meri kanaanske uticaje: obrađivanje zemlje, zanatstvo, trgovinu; zatim postepeno i državnu upravu, ratnu veštinu, umetnost i posebno kult boginje Astarte i boga Baala.

Do XII veka Hititi su držali proizvodnju gvožđa, a propašću njihovog carstva to prvenstvo su preuzeli Filistinci. Izraelićani su mogli početi sopstvenu proizvodnju gvožđa tek u X veku, u vreme Solomona.

Najstariji izraelski grobovi sastojali su se od nagomilanog kamenja oko umrlog u visini od 0,35 do 0,80 m, a preko toga je nabacivana zemlja i pepeo. Takvi grobovi su otkriveni u Meg'du. Negde je postupak bio još jednostavniji — umrli su zakopavani u zemlju bez naslaga kamenja.

I pored strogih propisa Mojsijeve vere u pogledu zabrane pravljenja bilo kakvih idola, u narodu je dugi niz vekova postojala prtajena naklonost prema malim paganskim idolima sa likom Astarte i Baala, preuzetih od Kanaanaca. Tokom vekova ti idoli su, isto kao i mnogobrojni paganski amuleti koje su Izraelićani rado nosili, izgubili karakter božanske moći koju su im pagani pripisivali, ali je kod manje obrazovanih Izraelićana, inače veoma odanih Mojsijevoj veri u jednog boga, ostalo uverenje da nema ničeg lošeg u tome da se takva mala figura ili amulet drži u kući, nosi uza se ili stavi kraj pokojnika u grob.

Brojni su nalazi tih malih idola iz ovog perioda, dosta grube izrade, u bronzi ili ilovači. Baal je obično predstavljen u obliku bika, a Astarta i dalje kao žena, u plitkom reljefu na pločici (sl. 9).

Potpuno je shvatljivo da se kult boginje Astarte tako dugo održavao u izraelskom narodu, bez obzira na nepostojanje ikak-

vog izvora za njen kult u Mojsijevoj veri, jer je Astarta bila shvaćena kao simbol plodnosti, materinstva, večitog rađanja. Astarta je jedna od prototipova *Magna Mater*, koja je prešla docnije u grčku mitologiju kao Rea, Ge, Meter Ge — Demeter, nastavlajući prodiranje u religiju i umetnost svih civilizacija, nalazeći i u hrišćanstvu svoj odraz u liku bogorodice.

Malih idola je najviše iskopano u Taanahu i Gezeru. Svuda je očigledan kanaanski uzor, ali je izrada mnogo slabija.

Kao i za sve ranije i kasnije periode materijalne kulture Palestine, keramika ima poseban značaj. Ona je najmanje pretrpela od invazija koje su u mnogo navrata uništavale sve što je bilo od vrednosti — hramove, palate, tvrđave, ukrasne predmete od plemenitih metala za hramove i druge građevine, nakit, predmete od rezbarenog drveta, slonove kosti ili vezenih tkanina. Zbog svoje relativno skromnije vrednosti, svoje mnogobrojnosti i postojanosti, keramika je preživela u dovoljnoj količini sva pustošenja, dajući nam kontinuitet ne samo razvoja svojih oblika, već kroz njene osobine otkrivaju nam se mnogi podaci o društveno-ekonomskom životu starih Izraelićana, njihovim umetničkim stremljenjima i o vezama sa susednim narodima. Na palestinskoj keramici se vrlo precizno odražavaju česte i nagle promene u razvoju materijalne kulture koja u ovoj maloj oblasti azijskog kontinenta nije znala za statične periode.

9. Tel Beit Mirsim,
«Astarta — ploče»
izraelskog perioda.

U proučavanju palestinske keramike veoma je korisna šema koju su, za Arheološki muzej u Jerusalimu izradili arheolozi N. Avigad, I. Ben-Dor, P. L. O. Gij i P. P. Kahane (sl. 10, III strana korica).

U keramici ranoizraelskog perioda oseća se jak uticaj importa sa Kipra, iz Mikene, a takođe i Egipta 18-te i 19-te dinastije, kako u obliku tako i u ornamentici, ali mnogo slabijeg kvaliteta od svojih uzora. Može se reći da je osnovna odlika funkcionalnost posuda, bez težnje ka dekorativnosti. U centralnom planinskom delu (Betel, Ai, Tel en-Nazbe i Gibeja, zatim u Bet-Curu na jugu, Šehemu na severu i u VI stratumu Megida) nađena je posebna vrsta ranoizraelske keramike: veliki pitosi sa rubom u obliku okovratnika i rapavom površinom, karakteristični za period od sredine XI veka pre n. e. Mlađi slojevi istih nalazišta već nemaju taj oblik pitosa.²⁹

U Megidu je nađena slonovača iz XII do IX veka koja ima sličnosti sa feničanskom iz jugozapadne Španije. Najlepši primerci reljefa u slonovači sa predstavama sfingi, lavova i scena sa faraonovog dvora su uvoz iz Egipta.³⁰

Ranoizraelska svetišta bila su obično neke uzvišice na kojima je stajao oltar — sveti kamen *maceva* i sveto drvo. Nekad su oni od prirode već stajali, odnosno rasli na takvoj uzvišici, a nekad su ih ljudi tu donosili, odnosno sadili. Za arheologiju su značajne samo maceve koje su ponekad imale profilirane ivice. Nigde nisu nađeni ostaci oltara iz tog perioda sa ložištem za spaljivanje žrtve. Žrtveni obred je po pravilu zahtevao da se na oltar samo prska krv životinje koja se pri- nosi i ulje.³¹ Možda su postojali i oltari za spaljivanje, ali od ilovače, te zato nisu sačuvani. *

Doba ujedinjene kraljevine — Za vreme Saula i Davida Zemlja Izraela je još uvek bila zaostala poljoprivredna država, koja je ipak činila velike napore da što više razvije trgovinu i zanatsku proizvodnju.

Najstarije izraelsko utvrđenje koje se može datirati je Saulova tvrđava na vrhu Tel el-Fula (Gibeja), tri milje severno od Jerus- salima. Zidine su dvostruke i izrađene od grubo klesanog ka- mena. Između spoljnog i unutrašnjeg zida su prostorije koje su služile kao magacini. Nema znakova ukrašavanja, već je sve bilo strogo utilitarno. Približnom datiranju od 1020. do 1000. godine

²⁹ W. F. Albright, op. cit., 118; I. Benzinger, op. cit., 231.

³⁰ W. F. Albright, op. cit., 123, table 16 i 18.

³¹ O žrtvenim obredima i sahranjivanju pisao I. Benzinger, op. cit., 312—328.

11. Megido, maketa tvrđave iz Solomonovog doba.

doprinela je i keramika nađena uz ostatke zidina. Pitosi Saulovog vremena više nemaju rub u obliku okovratnika i to pomaže preciznijem datiranju. Takva keramika je nađena u većim količinama u lokalitetima Betel, Tel en-Nazbe i dr.

U doba prvih kraljeva grobovi imaju oblik podzernih odaja sa klupama za polaganje umrlih sa tri strane zidova. U grobnice se ulazilo kroz jamu a zatim kroz bočni otvor zida grobnice. Ove grobnice su izrađivane po uzoru na starije filistinske i feničanske, otkrivene u Tel el-Fare i Tel el-Rašidije. Izraelske grobnice iz ovog doba još nisu arhitektonski obrađene, niti ulaz ima oblik i veličinu vrata (Bet Šemeš, brdo Cion). Zasvođeni hodnici su kao tuneli duboko usečeni u stenu. Dve grobnice na brdu Cion otkrio je R. Vajl (Rajmond Weill) i datirao u vreme kralja Davida. Najveći pojedinačni grob je dug 16,5 m, širok 2,20, a visok 1,80 metara. Na dnu hodnika je uklesana u stenu jama za sarkofag.

Kad je David osvojio Jerusolim i tu osnovao svoju prestonicu, počelo je doba nove građevinske delatnosti, ali su još uvek prilično oskudni arheološki nalazi koji bi se sa sigurnošću mogli pripisati Davidovom vremenu.

Doba Solomona je period procvata materijalne kulture u istoriji Palestine. Podaci o ogromnoj graditeljskoj delatnosti Solomona nalaze se veoma opširno u biblijskim tekstovima (1 Knjiga brojeva, 5—7) i u delima pisaca koji su te tekstove koristili i u raznim vidovima prerađivali, često sa proizvoljnim izmenama, kao kod Josifa Flavija (Ant. VIII, iii—vi). Arheologija u sve većoj meri potvrđuje pojedine podatke starih tekstova. Kao posebno značajno smatra se otkriće P. L. O. Gija u IV sloju Megida,³² gde su nađeni ostaci ogromnih štala iz doba Solomona, solidno zidanih (sl. 11). U Megidu je takođe otkri-

³² P. L. O. Guy, *Megiddo Tombs*, Chicago 1938; Y. Yadin, *New Light on Solomon's Megiddo*, *The Biblical Archaeologist* XXIII (1960) 62—68.

12. Megido,
kanal prokopan
u vreme Solomona.

13. Protocolski
kapiteli:

a) Hacor

b) Ramat-Rahel

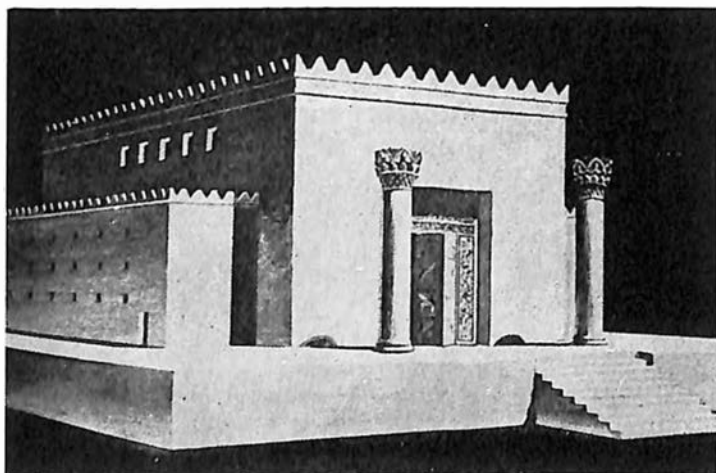
ven dug podzemni kanal iz istog doba (sl. 12) i rezidencija guvernera. I u Gezeru je Makalister³³ otkrio ostatke Solomonovih konstrukcija, jer su i ti zidovi od karakterističnih dugih i uskih blokova kamena i ugaonih blokova, koji se pojavljuju na svim Solomonovim građevinama. Za ove lokalitete su karakteristični proto-eolski kapiteli za pilastre (sl. 13), koji su nađeni i u Ramat-Rahelu.³⁴

Podaci koji postoje u biblijskim tekstovima o Solomonovom hramu toliko su detaljni da se može izvršiti približna rekonstrukcija hrama, a posebno Solomonove palate; ipak se postavlja pitanje u kojoj meri svi ti podaci odgovaraju stvarnom stanju, pogotovu što se dimenzije koje navode pojedini tekstovi za iste građevinske ili dekorativne elemente, međusobno razlikuju. Otuda i velika razlika u skicama i maketama koje su pojedini naučnici izradili kao moguću rekonstrukciju izgleda Solomonovog hrama (sl. 14).³⁵

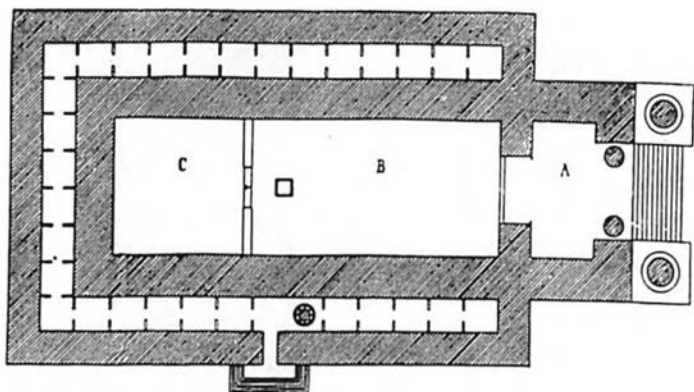
³³ R. A. S. Macalister, *The Excavation of Gezer 1902—1905 and 1907—1909*, Vol. II i III, London 1912.

³⁴ Opsežna istraživanja na ovom lokalitetu vršio je arheolog Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel*, Bulletin of the Israel Exploration Society, XXIV (1960) 73—116.

³⁵ P. L. Garber, *Reconstructing Solomon's Temple*, The Biblical Archaeologist, XIV, 1, (1951); G. E. Wright, *Solomon's Temple Resurrected*, The Biblical Archaeologist, IV (1941) 2—31; G. E. Wright, *The Steven's Reconstruction of the Solomonic Temple*, The Biblical Archaeologist, XVIII, 2 (1955) 41—44.

14. Jerusalem, Solomonov hram (pokušaj rekonstrukcije).

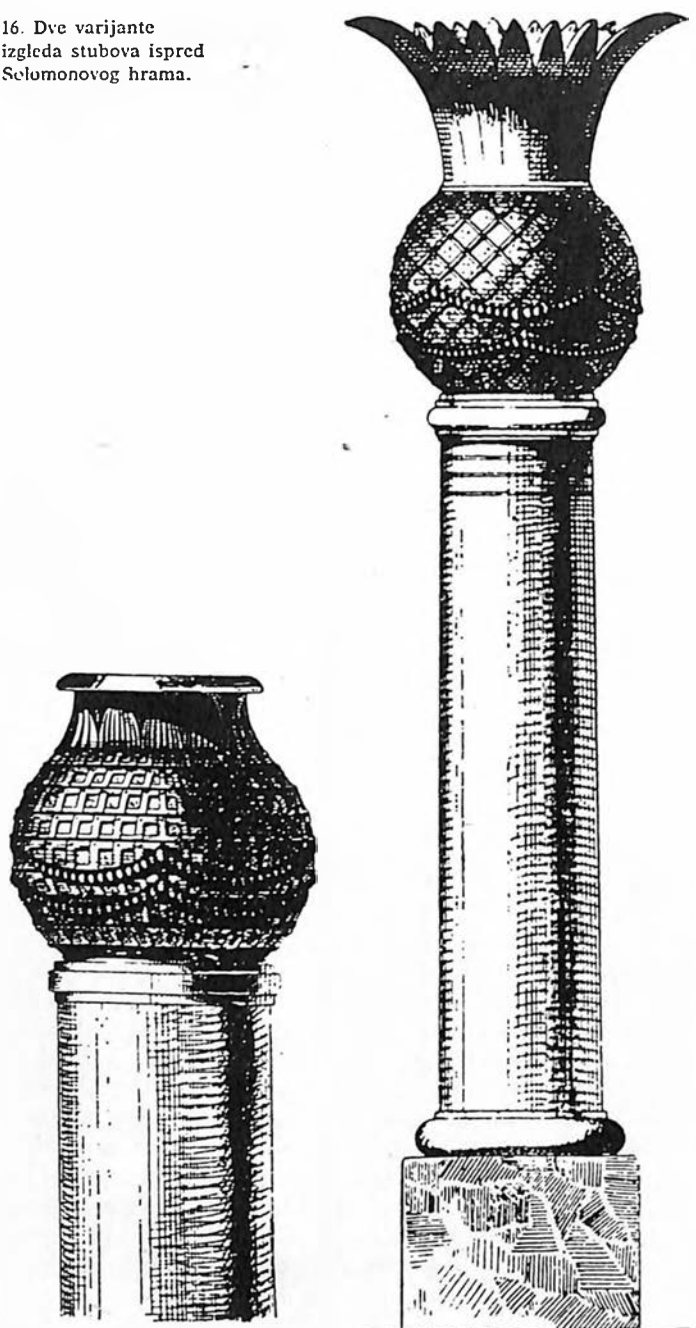
15. Osnova Solomonovog hrama: A — ulam, B — hehal i C — devir.

Na terenu, na kome je po predanju bila Solomonova palata i hram, otkrivene su mnogobrojne cisterne i kanali koji dokazuju postojanje velikog kompleksa građevina. Paralele sa otkrivenim temeljima palata kraljeva Omrija i Ahaba u Samariji iz IX veka potvrđuju da se i kod Solomonove palate radilo o grupisanju prostorija oko centralnog dvorišta. Prema navodima starih tekstova, oko jednog dvorišta bile su privatne prostorije kralja i njegove porodice, oko drugog zvanične državne prostorije: »libanska kuća«, nazvana tako po drvenim stubovima od kedrovog drveta iz Libana u »dvorani stubova«, i prestona dvorana sa čekaonicom. Hram je takođe stajao u ograđenom dvorištu, u kome je bio i žrtvenik na širokom prostoru ispred hrama. Ulaz u hram kao i u palatu bio je na istoku. Iz palate je postojao direktan ulaz u dvorište hrama.

Hram je imao sledeći raspored prostorija: *ulam* (narteks), *hehal* (naos) i *devir* (svetinja nad svetinjama) (sl. 15).

U opisima ovih prostorija i celog hrama navode se sledeće dimenzije: širina celog hrama oko 10 m, dužina oko 35 m; od toga *ulam* je imao dubinu od 5 m, *hehal* 20 m, a *devir* 10 m. Oko hrama, sa tri strane, priljubljene su bočne trospratne građevine sa po trideset malih odaja na svakom spratu. *Devir* je bio sasvim mračan i odvojen od *hehala* tankim zidom od kedrovog drveta sa velikim vratima. Cela unutrašnjost hrama bila je obložena kedrovom oplatom, ukrašenom rezbarijom sa predstavama heruvima, palmi i raznih biljki i mestimično pozlaćena. Slično su bila ukrašena i vrata. Pod je bio od dasaka kiparisa. Nema podataka za krov, već se samo pretpostavlja da je tavanica bila od drvenih greda. Hram je imao bazilikalno osvetljenje, ali je ono bilo oskudno. Prozori su imali rešetke.

16. Dve varijante izgleda stubova ispred Solomonovog hrama.

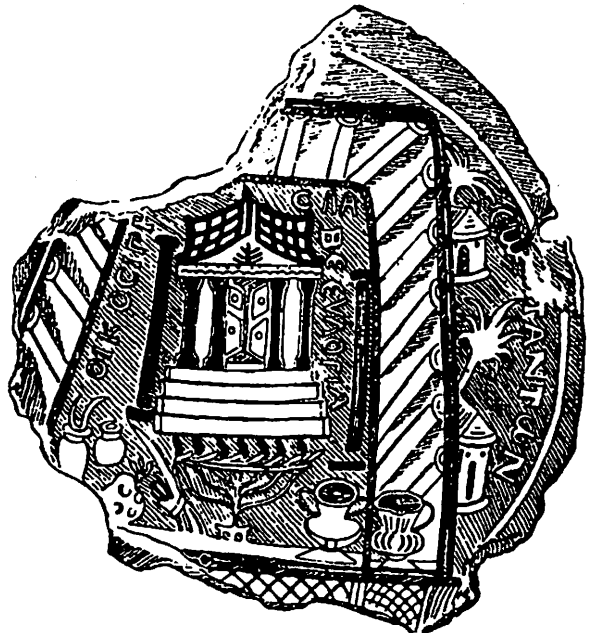

Ispred ulaza u hram stajala su dva velika slobodna bronzana stuba, *Jahim* i *Boaz*, navodno, kao simbol sunca i meseca, čija je visina sa kapitelima bila oko 13 m, a izradio ih je feničanski livac Hiram. Kapiteli ovih stubova imali su oblik krinova uz neprecizan opis ukrasa od nekakve mreže sa visećim narovima (sl. 16). Na fragmentu staklene posude iz III ili IV veka n. e., nađene u Italiji, na kojoj je predstavljen jerusalimski hram, levo i desno od ulaza je po jedan slobodan stub (sl. 17).

Hram je bio okružen zidom koji nije imao odbrambeni karakter.

Solomonov hram je bio centralno svetište kulta Jahve iako je zidan po stranom uzoru i od stranih graditelja i umetnika — Feničana. Sličan raspored osnove sa priljubljenim okolnim prostorijama imaju i stari asirski hramovi, Anu-Adad i Nebo-hram u Asuru i tri hrama u zapadnom delu palate u Horzabadu, samo što kod asirskih hramova širina narteksa obuhvata i bočne prostorije. I za stubove ispred hrama postoje paralele u feničanskoj i sirijskoj umetnosti. Kapitel sličan opisu Solomonovih kapitela postojao je na bazaltnom stubu u Asuru sa kraja drugog milenija.

17. Fragment pozlaćene staklene posude sa predstavom Solomonovog hrama i kulturnih predmeta.

18. Rekonstrukcija
»Zavetnog kovčega«
(N. Gresmann).

Hram je zidan kao božje prebivalište, a ne kao sastajalište vernika. Vernici su mogli stajati samo u velikom dvorištu gde je bio žrtvenik. Trodelni raspored hrama predstavlja nebo (*devir*), nebesku zemlju (*hehal*) i nebeski okean (*ulam*).

U *deviru* je stajao Zavetni kovčeg — »presto Jahve«, sa kamenim pločama deset zapovesti, koji su čuvali dva kipa heruvima. Ovaj motiv je preuzet još od Egipćana.³⁶ To su jedini kipovi koje pominju biblijski tekstovi, a koji nisu smatrani zabranjenim. U opisima se navodi da su bili od maslinovog drveta i obloženi zlatom (sl. 18).

Ispred pregrade za *devir*, u *hehalu* stajao je obredni sto sa dvanaest zlatnih tanjira i dvanaest »božijih hlebova«, koji su simbolično predstavljali 12 meseci u godini i 12 izraelskih plemena. Po pet zlatnih sedmokrakih svetiljki — »menora« — stajalo je duž južnog i severnog zida *hehala* i, navodno, predstavljalo planete. Nije potrebno mnogo mašte da bi se zamislila raskošna unutrašnjost hrama, utopljena u prigušene tople odsjaje pozlaćenih zidnih ukrasa i zlatnih svetiljki, sa pomalo mističnom atmosferom koja je i odgovarala verovanju da je tu božje prebivalište.

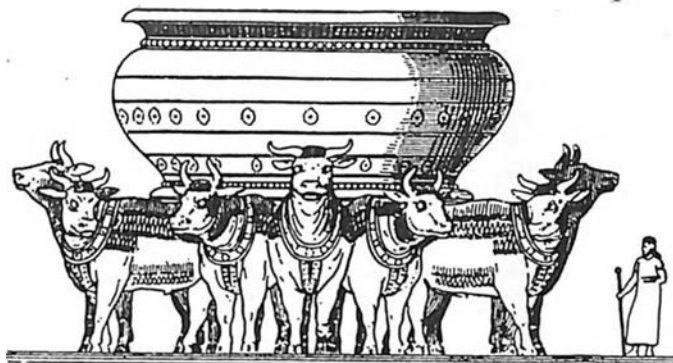
U dvorištu je, pored žrtvenika, stajalo »bakarno more« — velika bakarna polulopta sa prečnikom od 5 m koju su nosili na leđima 12 bikova u grupama po tri, okrenuti na četiri strane sveta (sl. 19).³⁷ Pored toga bilo je i deset manjih bakarnih posuda za svetu vodu na pokretnim kolicima ukrašenim reljefom sa predstavama heruvima, lavova, bikova, palmi i girlandi (sl. 20).³⁸ Sve ove bakarne sasude izradio je isti livac Hiram, koji

³⁶ U Megidu je nađena kanaanska pločica od slonovače iz kasnog bronzanog doba, verovatno import iz Egipta, na kojoj je prikazan kraljevski presto sa heruvimom sa obe bočne strane.

³⁷ Judejski kralj Ahaz (735—715) je sa ovim volovima od bronze platio danak asirskom kralju, a Vavilonci su posle osvajanja Jerusalima razbili veliko bakarno more i druge bronzane sasude i odneli u Vavilon (Kraljevi II, 16:17, 25:13).

³⁸ Cfr.: R. Forrer, *Les Chars Culturels préhistoriques et leurs survivances aux époques historiques*, Paris 1932, 110.

19. Rekonstrukcija
»bakarnog mora«
(B. Stade).

je izlio i stubove ispred hrama. Načinjena je približna rekonstrukcija izgleda i stubova i ovih bakarnih sasuda. Upoznavanju izgleda sasuda Solomonovog hrama doprinose dve bronzane sasude na kolicima nađene na Kipru — u Larnaki (sl. 21) i Enkomiju, u grobovima poslednjeg perioda mikenske kulture — zatim kolica s kazanom iz Berlinskog muzeja i fragment takvih kolica iz jednog groba starog Salamisa, iz oko X veka pre n. e., sada u Londonu.

20. Rekonstrukcija
bakarne sasude
na kolicima
(R. Kitef).

21. Larnaka,
sasuda na
kolicima (desno).

Preko feničanskih građevinara koje je Solomon doveo za svoje palate i hram, Izraeličani su preuzeli tehniku zidanja sa kvaderima u pravilnim redovima, obično na stenovitom terenu. Veza između Solomonovog hrama i severno-sirijske i feničanske umetnosti vidi se i po opisima rezbarene kedrove oplata u unutrašnjosti hrama koja je, verovatno, bila rad feničanskih majstora.

22. Megido.
bronzano postolje
za svjetiljku
sa figurom žene.

Iako danas nema ostataka Solomonovog hrama, on u istoriji hramovne arhitekture Istoka zauzima značajno mesto kao prvi izraelski hram čiji je oblik poznat, istina, samo iz pisanih izvora.

U doba Solomona, pored već poznatih oblika grobova, upotrebljavaju se i grobovi pravougaonog oblika izdubljenih u steni ili iskopanih u zemlji i zatim obloženi kamenim pločama. Ova vrsta grobova traje i do helenističkih dana.

Obrada metala bila je na visokom stupnju, što se vidi po opisima bronzanih sasuda i stubova za Solomonov hram. U stvari, izrada predmeta od bronzе, srebra i zlata bila je u rukama Feničana, ali su i izraelski zlatari mogli dosta da nauče od feničanskih majstora, kao npr. od Hirama, te su i sami izrađivali predmete od metala, samo jednostavnije obrade. Postolje za svjetiljku iz Megida sa ženskom figurom koja svira u dvojnice (sl. 22) verovatno je kopija feničanskog originala, jer su takvi feničanski predmeti bili rasprostranjeni po Sredozemlju.³⁹ I nakit je rađen po uzoru na feničanski, ali je grublje izrade.

³⁹ Poznati su primerci svirača u dvojnice još u kikaladskoj umetnosti, u njenoj veoma stilizovanoj mramornoj plastici.

U Gezeru, u tzv. »filistinskim grobovima« nađeni su brojni predmeti od srebra. Najlepša je boca sa dugim grličem čiji je donji deo ukrašen lotosovim lišćem. U grobu u Tel el-Fari nađena je srebrna činija čiji donji deo ima oblik otvorenog lotosovog cveta (sl. 23).⁴⁰

Posebno je lepo izrađena jedna srebrna kašika čija je drška u obliku izdužene nage ženske figure, koja ispruženim rukama drži zahvatni deo. Kao i na mnogim drugim srebrnim predmetima, i ovde se pored feničanskog oseća i egipatski uzor. U Egiptu je nađena vrlo slična drvena figura devojke koja pliva noseći šolju u obliku patke.⁴¹ Kod palestinske figure izdignuta glava žene ima semitske, a ne egipatske crte, kakve su na figuri od drveta, te se može pretpostaviti da je to rad izraelskog majstora (sl. 24).

Takođe je bilo rasprostranjeno oblaganje metalom. Predstave malih idola — Astarte i Baala — čije je jezgro od ilovače, drveta ili neplemenitog metala, oblagane su srebrnim i zlatnim limom. Takvi predmeti zvali su se *cipui*.

U biblijskim tekstovima se ne opisuje kamena skulptura ili ornamentika. Iz ovog perioda nije nađen nijedan kameni sarkofag. Jedino su postojale *maceve*, kulni kamenovi, i dalje sasvim jednostavne obrade, jer kod Izraelićana nije nastao prelaz ka hermi ili predstavama boga kao kod drugih naroda.

Što se tiče skulpture u drvetu, ona se često opisuje u starim tekstovima kao samostalna figura (heruvimi i mali paganski idoli), kao oplata za zidove, zatim vrata, nameštaj — sve bogato rezbareno.

⁴⁰ Motiv otvorenog lotosovog cveta održava se veoma dugo u umetnosti Sredozemlja II i I milenija. Njega preuzima sa Orijenta i rana grčka umetnost, tako da se javlja i na počecima crno-figuralnog stila u vaznom slikarstvu VII i VI veka (na primer *Françols-vaza*).

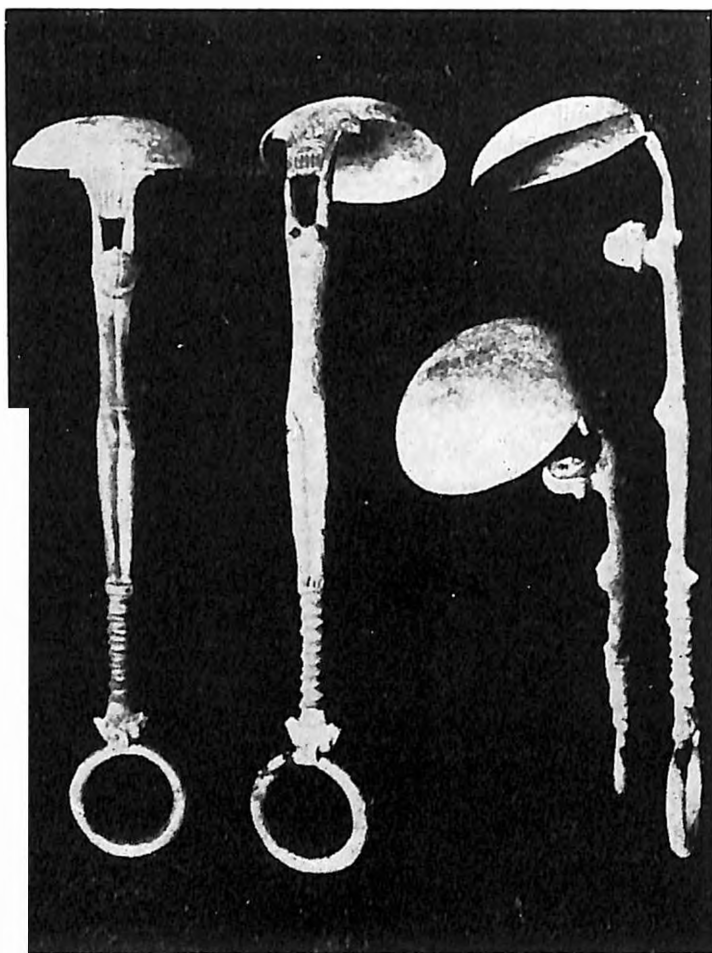
⁴¹ A. Springer, *Die Kunst des Altertums I*, Leipzig 1923, sl. 122.

23. Tel el-Fara,
srebrna činija.

O skulpturi u slonovači koja je ukrašavala Solomonov hram, palatu i njegov presto, može se suditi po reljefnim pločicama od slonovače iz Samarije, iz doba podeljene kraljevine, što znači da su najverovatnije bile import iz Egipta.

Pokretni žrtvenik iz Taanaha datira se približno u X ili IX vek (sl. 25). Ima četvrtastu osnovu i sužava se naviše. Visok je 90 cm. Sa dve strane ima po pet figura, naizmenično lavova i sfingi, tako da lavovi stavljaju šape na glave sfingi. Tela su izrađena u plitkom reljefu, a glave u punom. Pri dnu na

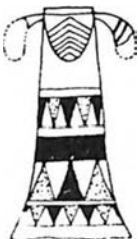

24. Tet el-Fara
srebrna kašice

25. Taanah, žrtvenik od keramike.

jednoj strani je u reljefu sveto drvo koje je flankirano sa dva jarca sa unazad okrenutom glavom, a na drugoj strani je figura čoveka koji hvata zmiju. Sudeći po prilično gruboj izradi, može se smatrati da je ovo radio domaći majstor, ali po uzoru na sirijske žrtvenike.

Druga vrsta žrtvenika ili malih postolja od keramike, nađena je u Gezeru. Cilindričnog je oblika i sužava se nagore, završavajući se vencem povijenog lišća (sl. 26).

Nađena je posebna vrsta malih žrtvenika od keramike za sagorevanje mirišljavih trava, ponekad dekorisanih reljefnim figurama i bojenim ornamentom, a ponekad bez posebne dekoracije (sl. 27).

26. Gezer, žrtvenik od keramike.

27. Bet Sean i Ai, žrtvenici za sagorevanje mirišljavih trava.

28. Fragmenti vaza iz Gezera i Megida.

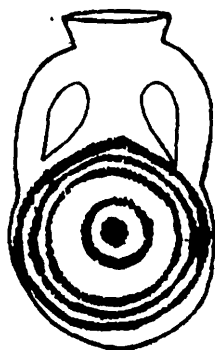
Keramika se mnogo brže razvijala na jugu zemlje, gde je bio jači uticaj Egipta i egejskog područja. U Gezeru su takođe nađeni fragmenti posuda od keramike sa frizovima u čijim metopskim poljima su ptice, ribe, palme. Geometrijski ornamentat je raznovrstan: kose rešetke, šahovska polja, talasaste linije. Na jednom fragmentu je i drvo života. Ljudska figura je nađena samo na fragmentu vaze iz Megida (sl. 28).

Posude od keramike domaćih majstora namenjene su pretežno domaćim kulturnim obredima i svakodnevnim potrebama. Jasno se odvajaju od stranog importa i ranije kanaanske keramike (čiji uticaj se vidi kod keramike iz Gezera), ali to nije degeneracija jedne razvijene umetnosti, već proizvodi jedne nove, sveže, funkcionalne zanatske radinosti, dobrog kvaliteta, jako uglačanih površina i nešto debljih zidova pravilno formiranih na grnčarskom vitlu. Pitosi i vaze postaju trbušastije, ramena spuštena, otvor jače profiliran (sl. 29a i b). I svetiljke imaju jako profilirane usne i dobijaju prstenasto postolje. U X veku javlja se nov tip svetiljki sa sedam »usni«, koje možda odgovaraju menori u hramu, ali služe kućnim kulturnim obredima. Karakterističan je oklik pehara ovog doba: duboka šolja sa širokim rubom, a noga je visoka i jako profilirana (sl. 30).

29a. Keramika iz doba kraljeva.
(Iz zbirke Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu)

29b. Keramika iz doba kraljeva.

Ornamentat je jednostavniji od onog sa posuda rađenih pod direktnim stranim uticajem, i sastoji se od prelomljenih linija, šahovskih polja, lotosovih pupoljaka, traka; boja ornamenta je ljubičasta i svetlocrvena na crvenoj osnovi gline ili na beloj engobi. Obično se stavljaju i beli i ljubičasto-crveni krugovi oko vrata i trbuha posude, bez ikakvih drugih ornamenta. Postepeno svetlocrvena boja keramike iz doba kraljeva postaje crvenocrvena pod uticajem importa bronzanih posuda sa Kipra.

Male figure od terakote su mnogobrojne i raznovrsne, što dokazuje da se i dalje u domaćem kultu poštuje Astarta. U kasno doba kraljeva ove figure su često u punoj plastici, uglavnom grube izrade, nekad samo prstima modelovane, obično tamnocrvene boje. Predstavljena je naga boginja koja rukama obuhvata grudi (nalaz iz lokaliteta Taanah, Gezer, Tel es-Safi,

30. Pehar iz doba kraljeva.

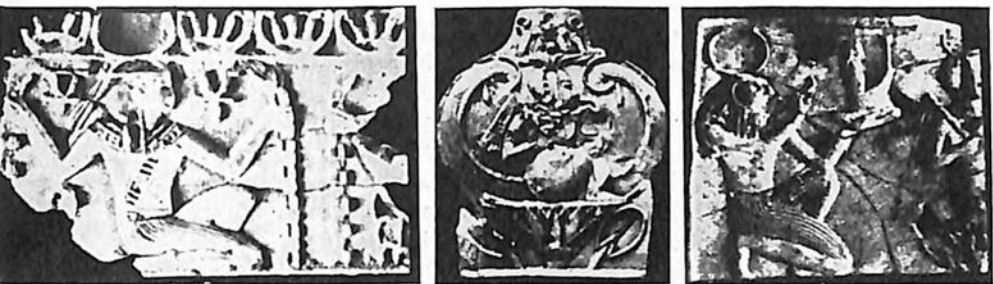
Megido i Bet Šemeš) (sl. 31). Ima 4 mnogo figura životinja: bikova, konja i ptica; zatim, male figure jahača, karakteristične za kućne kultne obrede ovog perioda. Takva figura je nađena u jednom izraelićanskom grobu u blizini Hebrona (sl. 32).

31. Male figurine Astarte iz Bet Šemeša, Megida, Gezera i Lahiša.

Po uzoru na egipatski import, u Palestini se takođe izrađuju posude od alabastera. Najomiljeniji oblik je plitka posuda za šminku sa okruglim udubljenjem na sredini. Njen široki obod je ukrašen krugovima i drugim geometrijskim motivima ispunjenim raznim bojama. Primitivni linearni ukras ovih posuda proizašao je iz tehnike obrade drveta. To je karakterističan palestinski stil u umetničkom zanatstvu, i u ornamentisanju kamena i keramike trajao je sve do rimskog i vizantijskog perioda.

32. Male figurine jahača iz Hebrona i Lahiša.

Doba podeljene kraljevine — Ovaj veoma nemirni period u istoriji Palestine nije mogao stvoriti uslove za intenzivniji razvoj narodne umetnosti, sem u kraćim intervalima mira u Judeji i Izraelu.

Najznačajniji nalaz iz oblasti arhitekture ovog perioda su ostaci velikih palata sa hramom kralja Omrija i njegovog sina Ahaba u njihovoj prestonici Samariji, iz IX veka. Najverovatnije su zidane po uzoru na Solomonovu palatu. Odaje palata su okrenute prema centralnom dvorištu. Zidovi i vrata palate Ahaba bili su ukrašeni pločicama od slonovače, po čemu je i nazvana »palata od slonovače«. Ovo potvrđuju nalazi mnogobrojnih pločica od slonovače sa bogatom biljnom i geometrijskom ornamentikom i figuralnim predstavama, kao što su sfinge, žene na prozoru, Horus u lotosovom pupoljku, grifoni i dr. (sl. 33). Slični su nalazi u Nimrudu (Asirija) i Arslan Tašu (Sirija). Međutim, pretpostavlja se da su pločice tu donete posle asirskog osvajanja i razorenja Samarije. Pločice su služile pr-

33. Samarija, pločice od slonovače.

venstveno kao únkrustacija za drveni nameštaj, vrata i zidove. Odlíčnog su kvaliteta, ali je verovatno sve uvoz iz feničanskih radionica, koje su bile pod uticajem egipatskih i sirijskih majstora.

Nalaz dela slonove kljove u Samariji ukazuje na mogućnost postojanja i nekih lokalnih izraeličanskih majstora koji su se bavili rezanjem slonovače. To mišljenje mogu da potkrepe i nalazi radova u slonovači i kosti iz drugih lokaliteta (Tel el-Fara — drška u obliku lava, Tel en-Nazbe — palica od kosti sa figurom bika, Hacor — kutija od slonovače sa predstavom sfinge, klečeća figurina, drška od kosti u obliku krilatog genija i predstavom svetog drveta), grublje izrade od samarijskih i sa vidljivim uticajem sirijske tradicije, sve datirano u IX. i VIII vek. Moglo bi se zaključiti da je postojala domaća škola za rezanje slonovače i da je bila pod sirijskim uticajem.

Nedaleko od ostataka palate Omrija i Ahaba nađeni su temelji velikih magacina sa mnogobrojnim komadima glinenih ploča, na kojima su crnom bojom ispisani računi o ulju i vinu izdatim za kraljev dvor.

Ceo kompleks palata bio je okružen zidinama i kulama na ulazima.

Do sada je najviše rađeno na iskopavanju grada Tel Beit Mirsim. Tu su nađeni dobro očuvani temelji kuća za stanovanje, te se može rekonstruisati raspored prostorija. Takođe su otkriveni ostaci zidina.

34. »Samarijska keramika«.

Keramika ovog perioda pokazuje veliku produktivnost ali time ne gubi u kvalitetu. Oblici su raznovrsni: vaze glatkih crvenih površina, krčazi s drškama, visoki izduženi pitosi i dr. Najbolji kvalitet dostigli su tzv. »samarijski proizvodi«, nazvani po tome što su najpre nađeni u kraljevskim palatama u Samariji. Odlika ove keramike je odlična tehnička izrada, lepota oblika i linearne dekoracije: crvene trake na svetloj oker osnovi. Bogato nalazište ove keramike je i Tel Beit Mirsim.

Preplitanje međusobnog uticaja zemalja istočnog Sredozemlja i zapadne Azije u celokupnoj materijalnoj kulturi, u doba podeljene kraljevine jače se oseća i u keramici. Na »samarijskim proizvodima« oseća se asirski uticaj. Na drugim oblicima keramike jači je kiparsko-feničanski uticaj (sl. 34).

35. Megido, lavlji pečat ministra Šeme.

Gliptika je vrlo raširena i odlikuje se plitkošću urezanog ornamenta ili predstave. Zahvaljujući razvijenoj trgovini, kojoj su bili potrebni pečati, mnogobrojni su njihovi nalazi u obliku skarabeja, ovlindra i kupe. Zasada je nađen samo jedan primerak četvrtastog pečata. Pojedini pečati su feničanskog porekla ali su izraelićanski vlasnici naknadno urezali svoje ime, poreklo i zanimanje. Iz doba kralja Jeroboama II (786—746) nađen je pečat od jaspisa njegovog ministra Šeme, sa predstavom lava u hodu i natpisom, koji je najlepši primerak do sada nađenog pečata (sl. 35). Pečat je nađen u Megidu.

Iz VII veka je grupa kraljevskih pečata iz Judeje, vrlo pažljivo reznih, sa hebrejskim slovima, a iz VI veka potiče najranija predstava petla na pečatu u izvanrednoj stilizaciji. Pečat je nađen u Tel en-Nazbi i ima natpis: »Jaasnijah, kraljev sluga« (sl. 36). Ima i pečata asirskih kraljeva. Na jugu Judeje nađeni su pečati i na drškama amfora za vino koje su judejski kraljevi morali, pre definitivnog pada Judeje, da šalju kao dažbinu asirskom kralju.

Kako su se oblačili Izraelićani u to vreme, saznajemo iz sačuvanih asirskih reljefa. Na crnom obelisku Šalmanesera III, iz IX veka, prikazani su poslanici izraelskog kralja Jehua kako predaju namet asirskom monahu (sl. 37). Odeća koju nose Izraelićani identična je sa načinom odevanja u severnoj Siriji i južnoj Jermeniji.

36. Tel en-Nazbe, pečat sa predstavom petla (desno) i njegov otisak (levo).

Posmatrajući u celini umetnost ujedinjene i podeljene kraljevine, vidimo da ona ne sadrži specifične jevrejske motive niti simbole koji se kasnije tako obilno pojavljuju. Ikonografski i stilski uticaji prodirali su intenzivno iz susednih zemalja. Ako se ipak u nečem može osetiti uticaj kulta Jahve, onda je to u izbegavanju monumentalne skulpture i figuralnog slikarstva, čime je obilovala umetnost suseda.

U sitnoj plastici, uglavnom u plitkom reljefu, umetnost ovog perioda poklanja malo pažnje proporcijama, anatomiji i

37. Poslanici kralja Jehua na reljefu Salmanasera III.

naturalističkom izgledu, što ipak ne znači da je sasvim isključeno interesovanje za realistične detalje uzete iz prirode. Predstave životinja su uglavnom dvodimenzionalne, geometrijski oblikovane, naivne, ali ponekad vrlo čistih kontura i u živom pokretu. Linearna stilizacija dolazi katkad do savršenstva, naročito u pečatima, kakav je primer petla na pečatu Jaasnijaha.

III — Period strane dominacije i vlasti.

Asirski, vavilonski i persijski period — Razaranjem Samarije od strane Asiraca, 721. godine, i raseljavanjem stanovništva kraljevine Izrael, počinje nov period ne samo u istoriji već i u umetnosti Palestine. Judeja je još oko 135 godina bila pošteđena od razaranja te se njena materijalna i duhovna kultura, održavala još neko vreme. Ali, o nekom napredovanju nije moglo biti govora, jer su zemlju stalno prelazile egipatske trupe radi napada na Vavilon, sve dok Vavilonci nisu razorili Jerusalim i odveli stanovništvo u ropstvo, 586. godine. I mnogi drugi gradovi su bili razoreni. Poneki su kasnije ponovo bili naseljavani, a poneki se više nikada nisu obnavljali. Asirci su na važnim raskrsnicama podizali svoja utvrđenja (Megido, Samarija).

Stanovništvo Izraela i Judeje koje je deportovano u Vaviloniju održalo je relativnu kompaktnost zahvaljujući tome što im je bilo dozvoljeno da se drže svojih verskih propisa i narodnih običaja.

Nastanak sinagoga — O vremenu i mestu nastanka prvih sinagoga — tog jedinstvenog fenomena starog sveta, gde mesto bogoslužnja nije prostor za prinošenje žrtava i izvođenje mistenija, već samo za molitvu i kontemplaciju — bilo je više mišljenja. Najverovatnije je da su sinagoge nastale u vavilonskom izgnanstvu. Razoreni jerusalimski hram, jedino javno mesto za verske obrede, bio je daleko, te su vođe izgnanog naroda naredile okupljanje na molitvu radi održavanja intenzivnih nacionalnih i verskih osećanja i tradicija. Prve prostorije u kojima su se okupljali vernici, nisu se razlikovale od običnih prostorija za stanovanje.⁴²

⁴² O nastanku sinagoga pisali pored ostalih: S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien 1922, 52-66; E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, 1-2; M. Avi-Yonah, *Die frühen Synagogen 2-7. Jahrhundert*, katalog Sinagoga Abt. A, Recklinghausen 1960.

Potreba za okupljanjem na molitvu i slušanje propovedi ostala je kod Izraelićana i onda kad su se vratili iz izgnanstva u Palestinu, pa i onda kada je 519. godine pre n. e. persijski kralj Darije dozvolio obnovu jerusalimskog hrama, koji je, svakako, bio mnogo skromnijih razmera i izgleda. Nazvan je »hram Zerubabela«, po imenu prvog jevrejskog pehe. Jezekilj (Ezekijel) (XLI, 18—20) u opisu novog hrama pominje friz koji je tekao oko cele zgrade, sa motivom dvoglavih heruvima i palmi u naizmeničnom rasporedu.

Sinagoge su podizane ne samo u unutrašnjosti zemlje već i u samom Jerusalimu i, pored tzv. »Akademija« za versku nastavu, one su, u vreme narodnih vođa Ezre i Nehemije, odigrale važnu ulogu u obnovi društvenog i verskog života opustele domovine. Prvosveštenici su bili glavne verske i političke vođe naroda, pošto su Persijanci ostavili Izraelićanima samoupravu, pod persijskom dominacijom.

Persijski period je siromašan u narodnom umetničkom stvaralaštvu. Jedino je import nešto živiji. Iz tog perioda za sada nema arheoloških dokaza o zidanju zgrada posebnih oblika za sinagoge. Najraniji arheološki nalaz je jedan natpis o posvećivanju sinagoge u kvartu Šedia u Aleksandriji, iz III veka pre n. e., za vreme Ptolomeja III Evergetesa.

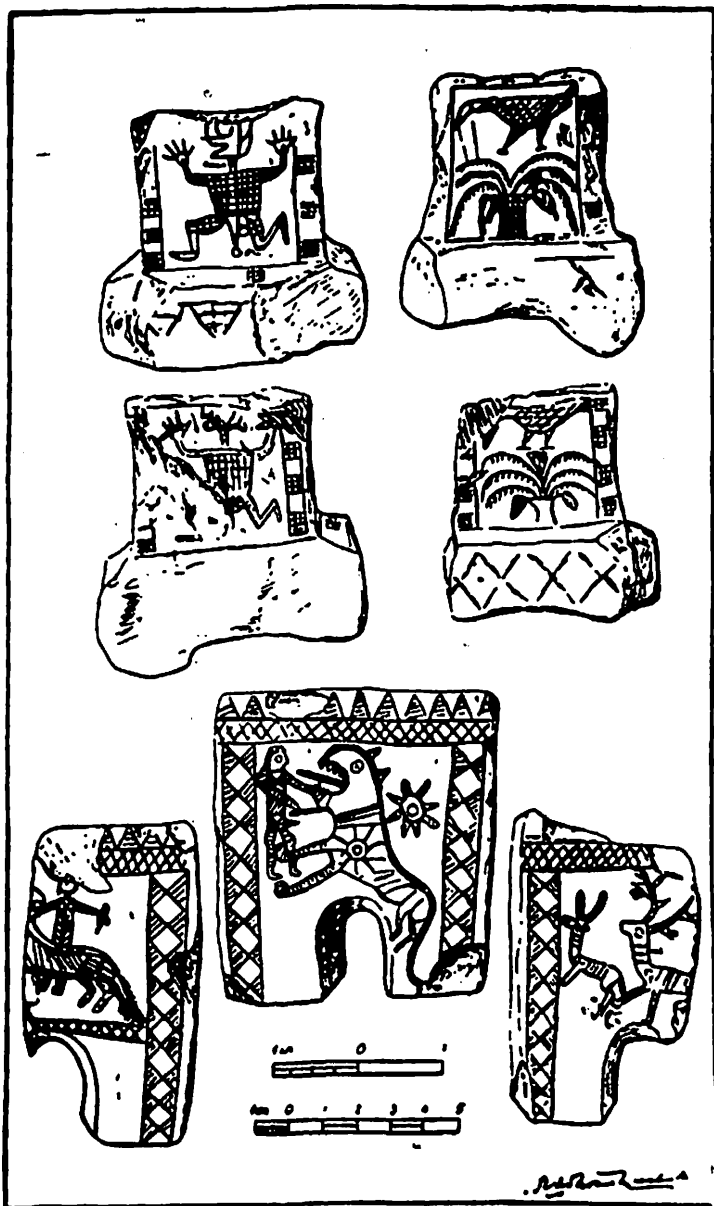
Jedini nalaz lokalne likovne umetnosti ovog perioda jesu urezani crteži na malim oltarima od krečnjaka, koji su nađeni u Lahišu. Stil je sasvim primitivan, sa pojedinim naturalističkim detaljima (sl. 38).

U VII i VI veku u Palestini su jedino brojni nalazi sitne plastike. Jedna figura Astarte sa dva roga nađena je u Gezeru, a druga u Tel el-Haziju. U Jerihonu je nađena glava asirskog demona i glinena glava mladića iz VI ili V veka, u arhajskom grčkom stilu. Predstave životinja su mnogo bolje izrade. U Megidu je nađena mala figura kamile sa jahačem koja je, možda, bila svetiljka, a u Taanahu figure lisice i lava, koje su bile drške na svetiljkama ili posudama.

Pored jakog uticaja persijske kulture, od V veka prodiru i prvi grčki uticaji preko intenzivnih trgovinskih veza i dolaškom grčkih trgovaca u palestinsko primorje. Brojni su nalazi grčkih umetničkih predmeta u Šefelu, Samariji, Askalonu, Tel el-Fari, Tel es-Safi, Bet Šeanu i dr.

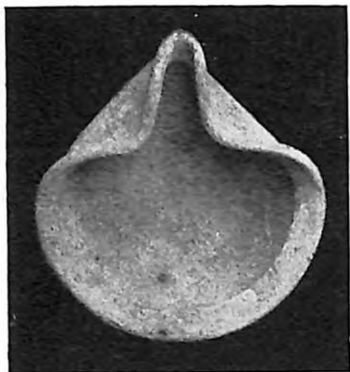
Keramika ovih nalazišta je mnogo finija, ilovača bolje isprana, a zidovi posuda tanji i čvršći. Najlepši primerci su od crvene ilovače sa crnim figurama. Kasnije se u Samariji pretežno javlja keramika sa crvenim figurama. Ornament je najčešće utisnut ili usečen.

38. Gezer, urezani
crteži na malim
oltarima od
krečnjaka.

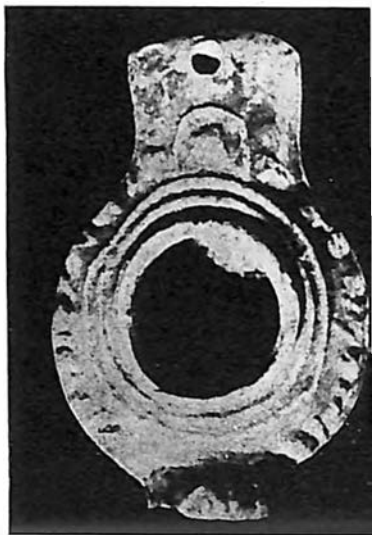

Zanimljiv je preobražaj koji su u ovom razdoblju doživele svetiljke. U Palestini one su bile tanjirastog oblika, sa jednom ili više uštinutih »usni« za fitilj. Grčka umetnost, koja je u tom periodu intenzivno primala uticaje sa istoka i stvorila orijentalizirajuće stilove u umetnosti, preuzela je i palestinske

39. Palestinske svetiljke.

tanjiraste svjetiljke. Postepeno, one u Grčkoj dobijaju zatvoreni oblik i krajem V ili početkom IV veka vraćaju se u ovom novom obliku u Palestinu, najpre kao uvoz iz Grčke, a zatim i kao lokalna proizvodnja, naporedo sa starim tanjirastim oblikom (sl. 39).

Iz persijskog doba je nađeno više pečata sa tri slova JHD (*Jehud*) i monogramom od krsta u krugu, koji su utisnuti u drške amfora. Do sada nije stvoreno jedinstveno mišljenje kakvu je simboliku ovde imalo.⁴³

U IV veku se pojavljuje pečat sa pentagramom koji sadrži pet suglasnika iz reči Jerusalem, a zatim opet tri slova JHD, koja su se pojavljivala i na nekom novcu.

Iz IV veka je i grupa pečata iz Jerihona sa imenom JAH, jevrejskog boga. Po Selinu, to je služilo kao dokaz da su posude na kojima je pečat utisnut, jevrejskog porekla, a nisu uvezene, paganske.

Tri jevrejska srebrna novca iz IV veka ukazuju do koje mere su prvosveštenici imali slobodu pod persijskom dominacijom. Novac je kovan po grčkom uzoru i verovatno je rad grčkih doseljenika.

Groblje otkriveno u Atlitu iz V i IV veka daje dobru sliku kulture u primorju iz persijskog doba. Grobovi su duboko usečeni u zemlju i sastoje se od jedne ili više prostorija. Umrli su sahranjivani u pravougaona udubljenja usečena u pod tih prostorija. U grobovima su nađeni mnogobrojni predmeti egipatskog, feničanskog i grčkog porekla: kasno-antički lekiti crnih i crvenih figura, istočno-grčki skarabeji, okrugla ručna ogleдалa i razne svjetiljke, ženski nakit i novac iz Tira i Sidona. Pored ovog importa nalaze se i stari oblici domaće palestinske keramike.

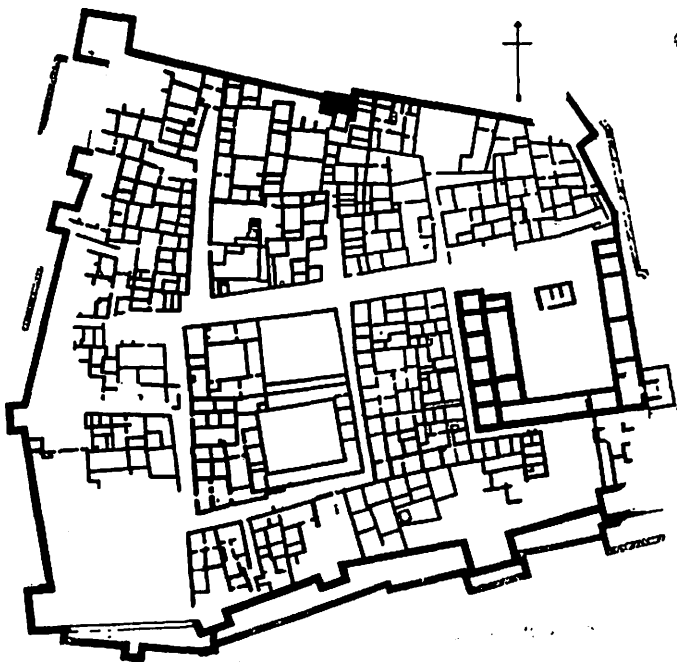
Pošto se u to vreme razvijala i trgovina sa južnom Arabijom, ima nalaza i arapskog porekla na lokalitetima u pustinji Negev i u Gezeru.

⁴³ U ranijoj simbolici takvi točkovi, poznati još protoistorijskoj umetnosti Evrope i azijskog prednjeg istoka, označavali su sunčev disk. Cfr.: R. Forrer, op. cit.: E. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. VII, Part X, Chap. 5, New York 1938.

Grčka dominacija — početak helenizacije Palestine — Palestina se relativno brzo uključila u helenistički svet i sve što je u tom periodu stvoreno na polju građevinarstva i umetnosti nosi taj pečat, zajednički za celu oblast istočnog Sredozemlja, sa izvesnim nacionalnim jevrejskim obeležjem. Zahvaljujući opštim odlikama helenističke umetnosti — za koju se može reći da je bila prvi internacionalni stil — moguće je, na osnovu nekih fragmenata koji su još preostali, izvršiti rekonstrukciju celog objekta prema očuvanim paralelama u Siriji, Maloj Aziji ili Egiptu.

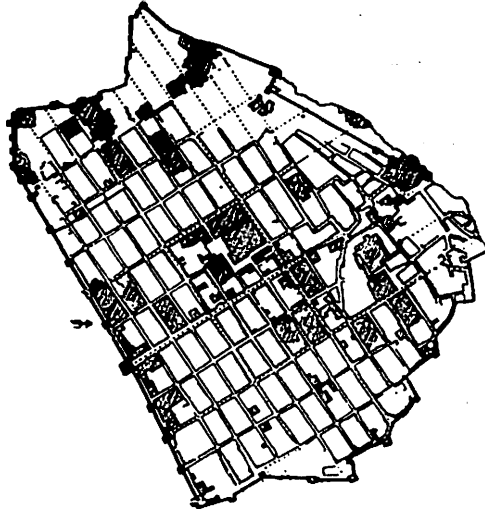
Helenistička kultura se šinila preko grčkih kolonija koje su osnovane u Palestini. Gradovi se dižu po hipodamskom sistemu. Dosadašnja iskopavanja antičkih gradova, na primer Marise i Dure Europos, potvrđuju taj sistem. Marisa je bila vrlo razvijen grad u III i II veku pre n. e. (sl. 40). Ostaci grada Dura Europos, makedonske kolonije na Eufratu koja je osnovana u vreme Seleukosa I (321—280), pružaju najbolju sliku kako su izgledali helenistički gradovi (sl. 41).

40. Marisa, plan grada.

41. Dura Europos, plan grada.

(Strelica pokazuje mesto gde su nađeni ostaci sinagoge).

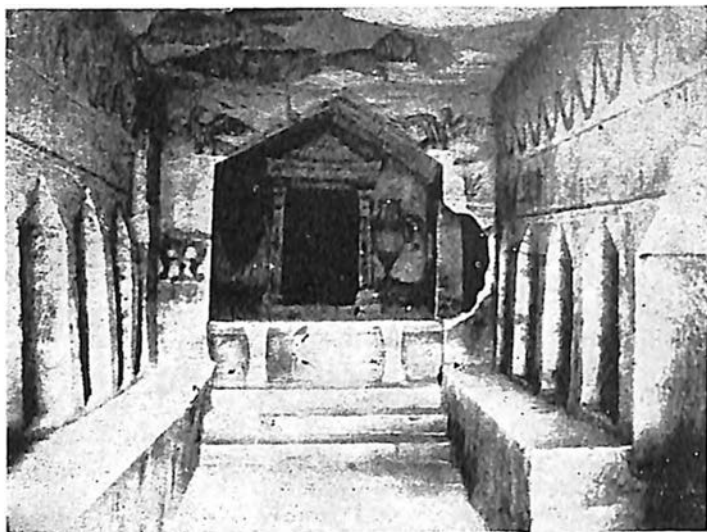

Iz doba ptolomejske dinastije nađena je velika količina novca i keramike, koji su import iz Egipta.

Pored uobičajenih grobova u obliku pravougaone jame, u ptolomejskom helenističkom periodu pojavljuje se nov tip grobova — *kokim (loculi)*, koji je nastao u Aleksandriji. Grobnice se sastoje od četvorougaonih pogrebnih odaja uklesanih u stenu. Grobovi su usečeni u zidove tih odaja, često izdignuti od ravni poda i pred njima su isklesane klupe.

Severno od Jerusalima otkrivena je jedna ranohelenistička grobnica, usečena u stenu, koja pri dnu ima tri koritasta groba pokrivena kamenim pločama, iznad kojih je četvrti grob. Zidovi ove grobnice imali su slikanu fresko-dekoraciju — po jednu ravnu girlandu sa tamnozelenim lišćem i žutim narovima, sa ženskom maskom na sredini girlande i visećim trakama. Ispod girlande je kompozicija sa tri stojeće figure: jedan muškarac stoji između dve žene u odeći crne i crvene boje. Iznad glava su grčki natpisi. Ove zidne slike su pod direktnim grčkim uticajem.

Najznačajniji primer grobnice sa fresko-dekoracijom iz helenističkog doba je grobnica u Marisi, sidonskoj koloniji, iz oko 250. godine pre n. e. koja je pripadala sidonskom kralju Apolofanu i članovima njegove porodice. Grobnica je uklesana u krečnjačku stenu. Zidovi su ukrašeni ornamentima, crtežima i scenama, a na praznim površinama ima natpisa na grčkom.

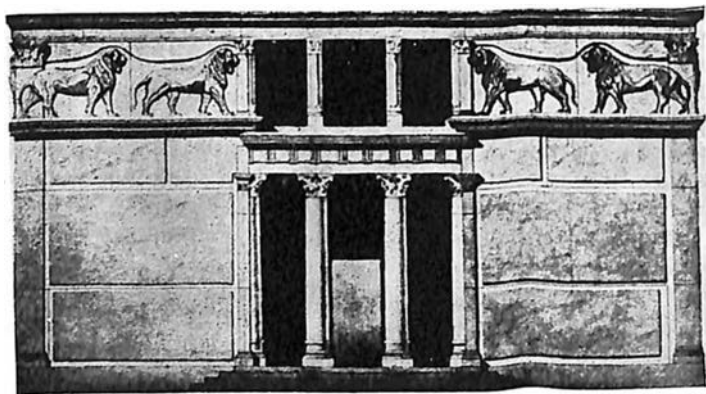

42. Marisa,
grobnica Apolofana

Zanimljiv je friz sa povorkom divljih životinja koji je, najverovatnije, izrađen prema predlošku iz Aleksandrije gde je postojao zoološki vrt. Grobnica je otvorena 1902. godine i tada su boje bile jako svetle. Kasnije su boje potamnele i vrlo je malo od njih ostalo (sl. 42).⁴⁴

Natpisi i scene sa ovih fresaka imaju istorijsku vrednost, jer omogućuju tačnije praćenje procesa helenizacije u južnoj Judeji.

⁴⁴ Peters — H. Thiersch, *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa*, London 1905.

43 Arak el-Emir,
fata Tobijadske
vrodice.

Iz doba seleukidske vlasti, koja je smenila ptolomejsku, najinteresantniji spomenik je podigla Tobijadska porodica. Njen je rodonačelnik bio Tobija, koji je još za vreme Ptolomejaca postavljen za sakupljača poreza u centralnoj Transjordaniji, što su posle činili i njegovi sinovi. Iz vremena njegovog sina Hirkana sačuvan je u Arak el-Emiru (Amaņu) grob sa imenom »Tobija« i ruševine jedne građevine (dvora ili mauzoleja) zidane od ogromnih kamenih blokova u ranohelenističkom stilu. Ispod krovnog venca, levo i desno, su po dve figure lava okrenute prema otvoru iznad portala. Obrada ovih lavova je mnogo življa i slobodnija nego na persijskim spomenicima. U otvoru portala su dva stuba a dovratnici su kombinacija pilastra i četvrtine stubova. Analiza korintskih kapitela na stubovima potvrđuje njihovo datiranje u II vek za vreme poslednjeg Tobijada Hirkana, oko 175. godine pre n. e. (sl. 43).

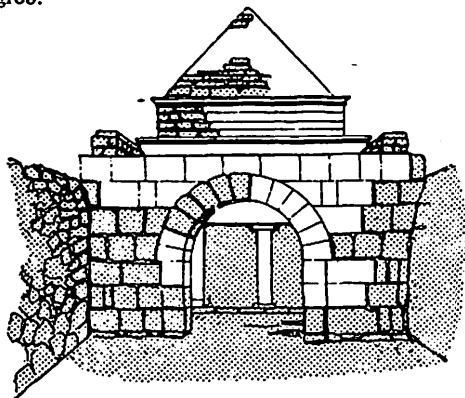
Iz istog perioda su i zidine sa utvrđenjima u Samariji, sa okruglim kulama, koje su iskopane blizu zidina iz izraelskog perioda.

Helenizam je sobom doneo i širenje paganstva na teritoriji Palestine. Grčki kolonisti su podizali hramove i svetilišta posvećena Zevsu. Antioh I Epifan je zaveo i prisilno održavao kult Zevsa i u jerusalimskom hramu, što je dovelo do narodnog ustanka i sloma grčke vlasti.

IV — Asmonejski period — Razdoblje od 165. do 63. godine pre n. e., tj. do rimskog osvajanja, je mala oaza nezavisnosti u vekovnoj porobljenosti jevrejskog naroda. Za državu razorene privrede, koja je do temelja bila prožeta stranim uticajima na svim poljima materijalne i duhovne kulture, a uz to u stalnim borbama za očuvanje stečene nezavisnosti, to je kratak period za izgradnju nacionalne kulture i umetnosti, ali ipak dovoljan da se poseju njene klice i da se ožive stare nacionalne i verske tradicije.

Ustanička dinastija Asmonejaca razvila je široku građevinsku delatnost. Jonatan je podigao utvrđenja na Masadi, a Simon »Makabi« palatu u Gezeru; na putu između Jerusalima i Hebrona otkopani su i temelji tvrđave Bet-Cur, na kojoj se vide tri perioda gradnje koji se, prema novcu nađenom prilikom iskopavanja mogu tačno datirati u ovaj period; godine 143, Simon »Makabi« je podigao i veličanstven nadgrobni spomenik za svoje roditelje i braću u njihovom zavičaju, Modinu. To je najstariji monumentalni jevrejski nadgrobni spomenik za koji se zna na teritoriji zapadno od Jordana, a po stilu je

44. Jerusalem, Jasonov grob.

spoj jevrejskih i helenističkih elemenata. Prema opisu u »Knjizi Makabejaca« (I Mak. 13, 27—30) i koč Josifa Flavija (Ant. XIII, vi, 6), na vrhu stubova koji su ukrašavali mauzolej bile su predstave raznog oružja, a zidovi između pilastara dekorirani su reljefom brodova. Spomenik je imao sedam piramida — za sedam članova porodice Makabi.

Pre nekoliko godina slučajno su otkrivene u jednoj stambenoj četvrti Jerusalima ruševine porodične grobnice — mauzoleja iz makabejskog perioda (kasni II ili rani I vek pre n. e.), nazvan »Jasonov grob«, koji takođe ima piramidalni završetak.⁴⁵ Mauzolej je sada rekonstruisan zajedno sa tremom koji ima samo jedan stub na sredini otvora, što je neuobičajeno (sl. 44). Na omalterisanom zidu trema su natpisi na aramejskom i grčkom. Najveću vrednost ovog mauzoleja čine crteži, izgleda ugljem, na zidu, koji su prilično oštećeni. Jedan crtež prikazuje jelena vrlo sigurnim, lakim, živim linijama. Na drugom crtežu je mala pomorska bitka između dva jedrenjaka od kojih jedan, koji je izgleda trgovački, ima kao pojačanje još jedan manji jedrenjak. Pod uticajem vazduha ovi crteži postaju sve bleđi i nejasniji, dok su se prilikom otkrivanja na jedrilicama mogle videti figure veslača i ratnika.

U doba Asmonejaca kovao se prvi novac sa jevrejskim simbolima. Postoji razmimoilaženje u datiranju pojedinih primeraka novca. Većina autora se slaže sa mišljenjem Rajfenberga⁴⁶ da ovom periodu pripada novac sa prvim hebrejskim natpisima »Šekel Izrael« i »Sveti Jerusalem« i prvim jevrejskim simbolima: etrog (limun), lulav (palmova grančica), palma

⁴⁵ Sh. Yeivin, *A Decade of Archaeology in Israel 1948—1958*, Istanbul 1960, 6. Na ovom spomeniku vrše istraživanja M. Dotan i L. Y. Rahmani.

⁴⁶ Reifenberg, *Ancient Jewish Coins*, Jerusalem 1947.

45. Makabejski novac.

(grb Judeje), — dok K. Vacinger⁴⁷ smatra da su oni iz perioda prvog ustanka (66—70. g. n. e.). Nepodvojena su, međutim, mišljenja da prvom makabejskom kralju Aleksandru Janaju pripada novac sa amblemom u obliku točka, a poslednjem kralju ove dinastije, Matatji Antigonu, novac sa prvom predstavom sedmokrake svetiljke — menore (sl. 45). Oblik ove svetiljke sličan je svetiljci na reljefu Titovog slavoluka. Prema starim tekstovima, Tit je zaplenio zlatne sasude koje su još Makabejci izradili za obnovljeni hram u Jerusalimu.

Posle smrti poslednjeg asmonejskog kralja, predstava sedmokrake svetiljke postaje simbol svih Jevreja.

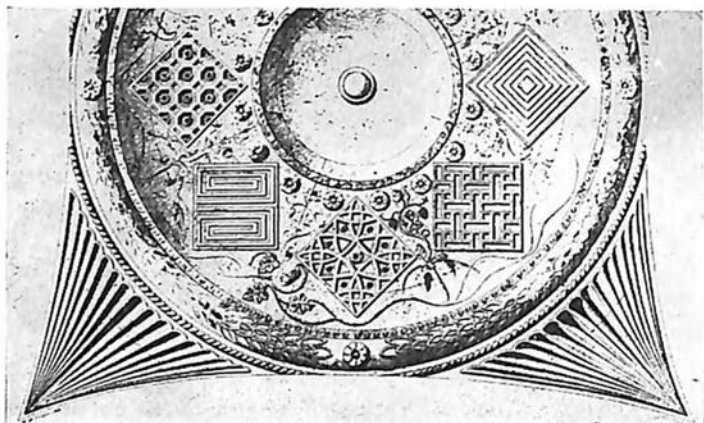
Prema Filonu (*De vita Mosis*, II, 105) i Josifu Flaviju (*Bel. Jud.* V, v, 5; *Ant.* III, vi, 7; vii, 7) sedmokraka svetiljka je simbol sedam planeta, po drugima je simbol sedam dana u nedelji, dok neki autori daju joj apotropejsko značenje zbog njene česte pojave na nadgrobnim pločama i na amuletima.⁴⁸ Možda oblik svetiljke potiče od staroorijentalne forme svetog drveta — drveta života, koje se u sličnim oblicima, sa više ili manje krakova pojavljuje na mnogim spomenicima od kamena i keramike kod starih naroda. S. Klajn ukazuje da sedmokraka svetiljka predstavlja jevrejsku zajednicu, tako da postolje predstavlja patrijarha, stub — drugog predsednika Sanhedrina, čašice — učenjake, zglavci — učenike, a gornji otvori, tj. čašice — decu.⁴⁹

Poslednje decenije dinastije Asmonejaca protekle su pod rimskom dominacijom.

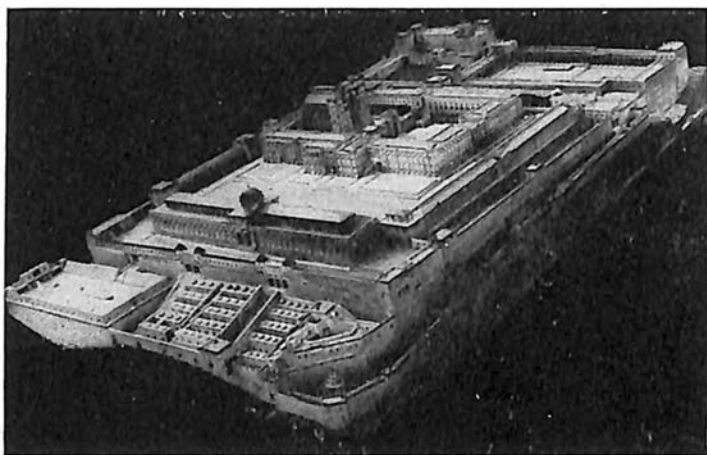
⁴⁷ C. Watzinger, op. cit., II, 23.

⁴⁸ A. Reifenberg, *Denkmäler der jüdischen Antike*, Berlin 1937, 22; S. Müller, *Von jüdischen Bräuchen und jüdischen Gottesdienst*, 1934; F. Landsberger, *Jüdisches Kultgerät*, katalog Sinagoga, Recklinghausen 1960; E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period IV*, New York 1954, 71—98; W. Wirgin, *The Menorah as Symbol of Judaism*, IEJ, Vol. 12, No. 2 (1962) 140—142.

⁴⁹ S. Klein u *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, XLV (1921).

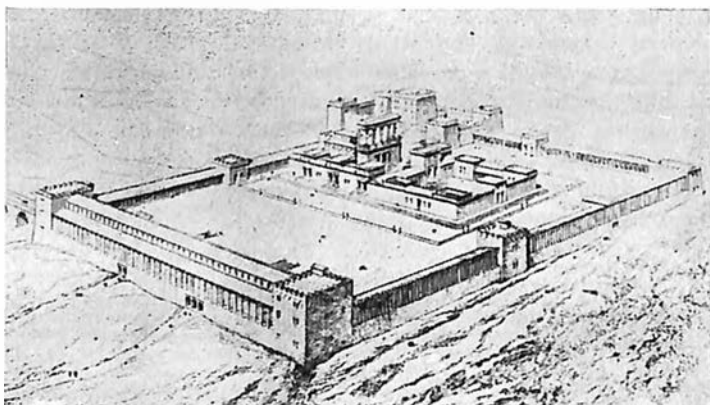

46. Jerusalem,
štuko dekoracija
»Hulda vrata«.

47. Jerusalem,
Trojov hram,
dve varijante
rekonstrukcije:

a) C. Schick

b) De Vogue

V — *Period rimske dominacije i vlasti* — Palestina je od 63. godine pre n. e. postala rimska provincija, ali su nacionalni kraljevi niz decenija imali unutrašnju samoupravu, uklapajući se ipak sve više u opšti duh koji je vladao u Rimskoj imperiji na polju državnog uređenja i kulture, naročito dolaskom na vlast Iroda, 37. godine pre n. e.

Doba Iroda i njegove dinastije — Sa Irodin počinje doba najveće graditeljske delatnosti u Palestini i do pune simbioze helenističko-rimske i orijentalne arhitekture i umetnosti u kojoj su stvoreni izvesni specifični palestinski oblici.

U svojoj prestonici Jerusalimu Irod je izveo opsežne građevinske radove: podigao je nove zidine sa kulama, palate, novi hram, pozorište, hipodrom. U njegovo vreme prikazivane su komedije i borbe sa životinjama.

Ostaci njegovih građevina mogu se prepoznati po karakterističnim kvaderima sa udubljenim ivicama. Zato može približno da se trasira cela dužina drugih jerusalimskih zidina koje je podigao Irod, a pretpostavlja se da donji delovi Zlatnih jerusalimskih vrata pripadaju prvobitnoj Irodovoj građevini. Sačuvan je do danas zapadni zid platoa na kome je podignut hram (poznat pod nazivom »zid plača«).

Jerusalim je izgrađen na četiri brda i povezan mostovima i podzemnim hodnicima.⁵⁰ Delimično je sačuvan jedan od tih hodnika koji je vezivao »donji grad« sa južnim delom platoa hrama, a koji se pominje u Talmudu kao »Hulda-vrata«, sada zvana »Dvostruka vrata«. Ulazno proširenje hodnika ima četvrtastu osnovu; tavanicu formiraju 4 kupole urezane u kameni svod koji na sredini pridržava jak monolitni stub. Sačuvani su delovi bogate štuko dekoracije dveju kupola. Kod jedne, srednji kružni prostor, uokviren vencem od lišća, ispunjen je sa osam simetrično raspoređenih kvadrata, koji imaju razne geometrijske motive, a između kvadrata je vinova loza (sl. 46). U drugoj kupoli su ostaci komplikovanog motiva prepleta i ponovljen motiv vinove loze.

U Mišni i kod Josifa Flavija ima podataka o dimenzijama novog hrama, ali ne i o njegovoj unutrašnjoj dekoraciji. Flavije samo pominje da je široki otvor ulaza u hram omogućavao masama, koje su se okupljale u dvorištu, da se dive lepoti

⁵⁰ M. Cohen, *Jewish Art at the Time of the Second Temple*, objavljeno u knjizi *Jewish Art*, red. Z. Efron — C. Roth, Jerusalem 1957, 121—168; W. F. Albright, op. cit., 156—157; C. Watzinger, op. cit., II, 31—59.

unutrašnjosti. Opisuje zlatnu lozu koja je stajala kod ulaza u hram, tako da su vernici, donoseći kao prilog po neki list ili grozd od zlata, mogli da ga okače o ovu lozu.

Osnova je ostala kao kod Solomonovog hrama samo što je novi hram bio viši, a bočne dograde šire i više. (sl. 47). Između *devira* i *hehala* više nije bila drvena pregrada, već dva reda zavesa. Ispred ulaza u *hehal* stajala je skupocena zavesa na kojoj je bilo izvezeno zvezdano nebo. Ulam nije imao vrata, već samo veliki otvor portala. Iznad tog okvira Irod je postavio jedinu figuralnu predstavu — zlatnog orla, simbol Rima i ujedno Irodov grb, ali su ga jevrejski ikonoklasti skinuli još pre njegove smrti.

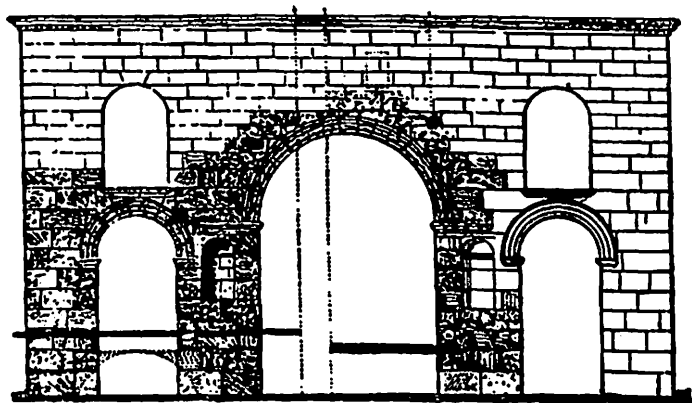
Duž cele južne strane platoa na kome je bio hram, Irod je podigao jako izduženu građevinu na 4 reda stubova, od kojih su srednja dva reda dvospratna, koji su svojim rasporedom formirali trobrodnu baziliku. U stvari, to je duga pokrivena stoa od 1000 stopa, otvorena prema platou hrama. Stubovi, ukupno 162, imali su korintske kapitule. Svetlost je bila bazilikalna i stvarala efektanu igru svetla i sene.

Ova jako izdužena bazilika povezivala je jednim mostom, koji je prelazio preko doline Hinom, plato hrama sa »gornjim gradom«, gde je bila Irodova palata.

Po Josifu Flaviju, (Bel. Jud. V, iv, 4), palata je zidana u obliku tvrđave, ali je unutra bila raskošnije uređena od samog hrama. Ukrašena zlatom i srebrom, kolonadama raznih stilova, sa podovima od kamenih ploča raznih boja. Kraj palate su bili vrtovi, bazeni, vodoskoci. Neke delove palate Irod je nazvao po svojim rimskim protektorima: *Agrippaeum*, *Caesareum* i dr.

Prema sačuvanim ostacima, rekonstrukcija kapije iz doba Iroda, neke vrste trijumfalnog luka, kasnije nazvanog *Ecce homo*, daje dobru sliku stila fasada Irodovih građevina: ravne široke površine, a jedina dekoracija su profilisani lukovi iznad tri otvora kapije i uzan horizontalni krovni venac, kojim se gornji deo kapije završava. Iznad levog i desnog prolaza bile su dve veće niše, a na međuprostoru između prolaza dve manje. Nema sokla niti ikakvih pilastara ili drugih ukrasa (sl. 48).

Grobove patrijaraha u Hebronu i svetilište Avramovog hrama u Hain Mambre, Irod je pretvorio u velelepne građevinske komplekse. Rimljani su upotrebljavali kvadere sa ovih građevina za svoje kasnije radove, ali je do danas u Hebronu sačuvan deo zidina sa nizom pilastara koje formiraju istureni kva-

48. Jerusalem,
vrata Ecce homo,
rekonstrukcija
(C. Watzinger).

deri. Grobovi patrijaraha su i danas sačuvani na mestu zvanom Haram el-Halil i svetilište su muslimana.

Po ugledu na grčke gradove Irod je ponovo izgradio Samariju i nazvao je Sebasta; napuštenu luku Straton, kraj Cezareje, izgradio je kao glavnu luku Palestine i nazvao Sebastos Limen. U Cezareji su podignuta pozorišta, amfiteatri, kraljeva palata, trgovi, a na najvećoj uzvišici hram Cezarejon. U Jerihonu je podignut zimski kraljev dvor, povezan sa amfiteatrom i hipodromom.

Irodove građevine, tvrđave i palate, podizane su i po zabačenim krajevima Palestine, često nepristupačnim. Takva je bila njegova palata na vrhu Masade, okrenuta ka zapadnoj obali Mrtvog mora. Plato Masade je učvrstio zidom 6 m visine i 4 m debljine i 37 kula visokih 25 m, pripremajući tu siguran zaklon za slučaj ako se narod pobuni, a bojeći se istovremeno i napada egipatske kraljice Kleopatre. Na Masadi su podignuti i magacini, kopane cisterne za vodu.

Arheolozi su identifikovali Masadu 1838. godine i od tada je počelo interesovanje za nju.⁵¹ Zbog nepristupačnosti terena gornji plato se nije mogao bolje ispitati, već su korišćeni avionski snimci. Prvi pokušaji boljeg istraživanja izvršeni su 1953.⁵², a detaljnija proučavanja vidljivih ostataka tvrđave i građevina, kao i cisterni, 1955. i 1956. godine (sl. 49).⁵³

⁵¹ A. Schulten, Masada, die Burg des Herodes und die römischen Lager, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, 56 (1933) 1—185.

⁵² S. Gutman, Masada, Bulletin of the Israel Exploration Society, 18 (1954) 254—267.

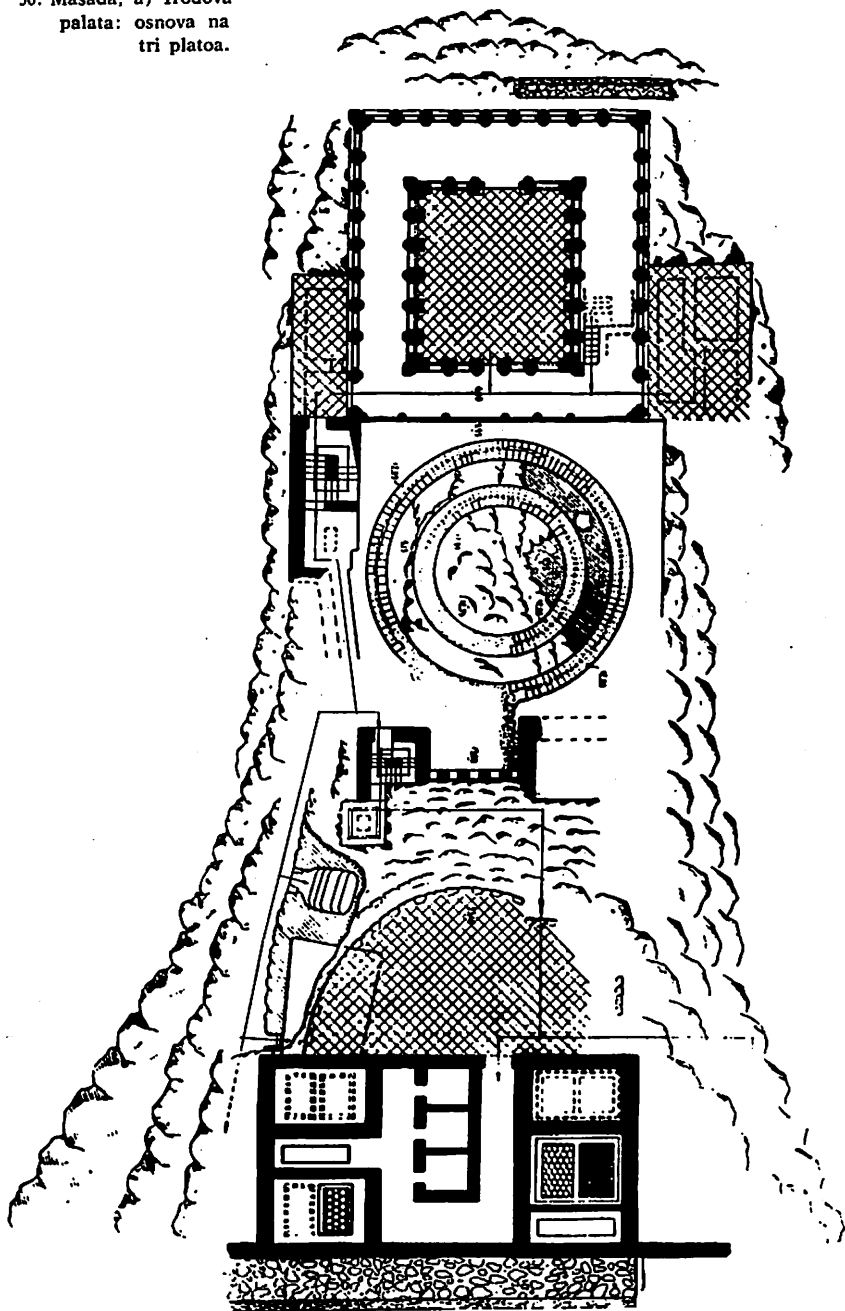
⁵³ M. Avi-Yonah, N. Avigad, Y. Aharoni, I. Dunayevski, S. Gutman, The Archaeological Survey of Masada, 1953—1956, IEJ (Israel Exploration Journal), Vol. 7. No. 1 (Jerusalem 1957), sa mnogo planova i fotografija.

49. Masada,
avionski snimak

Pored sistema utvrđenja i cisterni sa akvaduktima, utvrđeno je postojanje ostataka šest zgrada, od kojih su dve vrlo velike i sa mnogo prostorija, korištene, verovatno, za magacine i kasarne; tri su male, sa sobama grupisanim oko jednog ili dva dvorišta, a za jednu odvojenu građevinu se smatra da je crkva iz vizantijskog perioda koju su podigli neki monasi. Na kraju platoa, iznad provalije, na tri stepenaste terase, podignuta je najznačajnija građevina Masade — Irodova palata (sl. 50, a—c). Na najvišoj terasi su bile sobe za stanovanje. Podni mozaici sa geometrijskim šarama ukazuju na bogatstvo unu-

50. Masada, a) Irodova
palata: osnova na
tri platoa.

b) velika cisterna
za vodu

trašnje dekoracije. Na srednjoj terasi su ostaci okrugle kule sa dvostrukim zidovima, a na najnižoj je bila izgrađena neka vrsta četvrtastog peristila sa dvostrukim kolonadama oko centralnog dvorišta. Centralna kolonada bila je, po svemu sudeći, ispunjena zidnim površinama. Ostaci stubova i kompozitnih kapitela svedoče o nekadašnjoj raskoši ove građevine. Dok su zidovi utvrđenja i temelji građevina pravljeni od lokalnog kamena, za stubove i zidove palate donošen je kamen iz bliže okoline Masade. Zaista izgleda neverovatno da je takva veličanstvena palata stajala na toj visokoj, nepristupačnoj steni, do koje vodi samo jedna, kako Josif Flavije kaže — »zmijska staza«, u pomalo stravičnom pejzažu pustih, okamenjenih obala Mrtvog mora koje ispunjavaju ceo horizont i čovek dobija utisak da je tu kraj sveta.

Oktoobra 1963. godine započeta je jedna od najvećih arheoloških akcija — koja okuplja nekoliko stotina naučnika, tehničara i radnika, pod rukovodstvom J. Jčina — za temeljna iskopavanja cele površine Masade, te se mogu očekivati novi značajni nalazi.

Do kraja 1963. godine, pored pomenutih svitaka sa tekstovima psalmi, Levitske knjige, apokrifa i »Pesme za šabat«, otkriven je sistem za zagrevanje Irodovog kupatila, dve magacinske prostorije sa ćupovima za razne vrste hrane, zatim 65 komada novca, iz vremena prvog ustanka (sl. 50d). Nađeni su krčazi sa imenima vlasnika, i ostraka sa natpisima na grčkom, latinskom i aramejskom. U zidinama tvrđave otkriveno je ri-

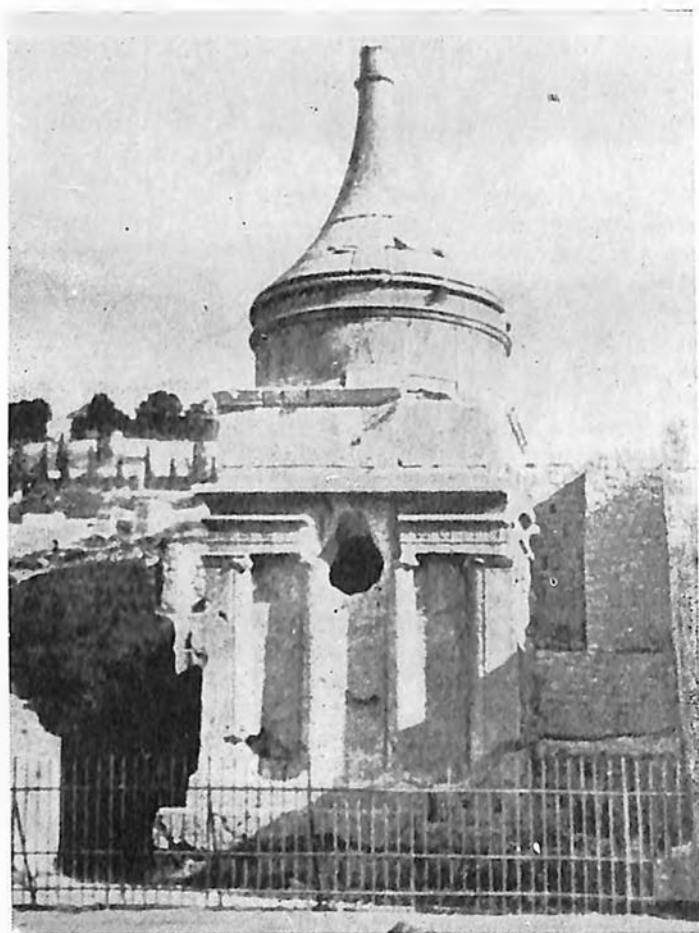
d) novac iz prvog ustanka

c) kapitel iz ruševina
Irodove palate

tualno kupatilo, *mikva*, i druge prostorije sa ostacima posuda, sandala i dr.

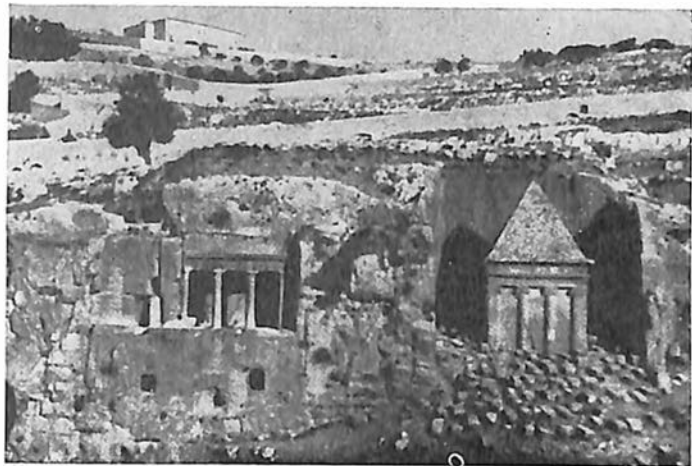
Irod je pod rimskim uticajem postao veliki ljubitelj skulptoralne dekoracije. Dok se nije usudio da u samom hramu, sem orla iznad ulaza, stavlja statue, dotle je svoje palate i druge javne građevine obilno njima ukrašavao, izazivajući proteste naroda.

Za vreme Iroda osetno se povećalo stanovništvo Jerusalima te se grad proširio i sa severne strane. Zato je u vreme Iroda Agripe I (41—44. g. n. e.) počela izgradnja trećih jerusalimskih zidina, blizu »kraljevih grobova«, koje su završene tek za vreme prvog ustanka.

51. Jerusalem,
grobnica
»ruka Absaloma«.

52. Jerusolim,
 »Jakovljevi grob«
 (levo)
 i »Zaharijin grob«.

U dolini reke Kidron, izvan zidina Jerusalama, sačuvano je nekoliko grobnica, najlepših na teritoriji Palestine, iz doba Iroda i njegovih naslednika.

Takozvana »Ruka Absaloma« isklesana je u steni kao samostalna građevina i po svojoj fasadi ima paralele u kasnijim sinagogama u Galileji. Zidovi ove grobnice, koja ima kvadratnu osnovu, ukrašeni su spolja polustubovima sa jonskim kapitelima isklesanim iz samog zida. U gornjem delu je tambur sa visokim koničnim završetkom (sl. 51). Uz levi bok ove grobnice nalazi se portal grobnice »Jehošafat«, s kojom čini arhitektonsku celinu, do koje vodi nekoliko stepenika. U timpanonu portala je isklesan ornament od lišća i voća. Najverovatnije je da je »Ruka Absaloma« samo nadgrobni spomenik grobnice »Jehošafat«.

»Zaharijin grob« je takođe monolit isklesan u steni, sa gornjim delom u obliku egipatske piramide, a i on je verovatno podignut kao nadgrobni spomenik susedne grobnice članova svešteničkog reda Bne Hezir, tzv. »Jakovljevi grob«. Natpis na aramejskom jeziku sa imenima sveštenika toga reda, od kojih su trojica bili visoki sveštenici u doba Iroda, urezan u stenu, utvrđuje doba njegovog klesanja. Fasada ove grobnice ima dva dorska stuba i dva ugaona dorska pilastra (sl. 52).

Zapadno od jerusalimskih zidina nalazi se takozvana »Irodova grobnica«. Sastoji se od nekoliko manjih odaja, uklesanih u stenu. Ulaz u grobnicu i prolazi između odaja jedva su viši od jednog metra. Nema tragova unutrašnje dekoracije. Interesantan je sistem zatvaranja ulaza u grobnicu, koji je pri-

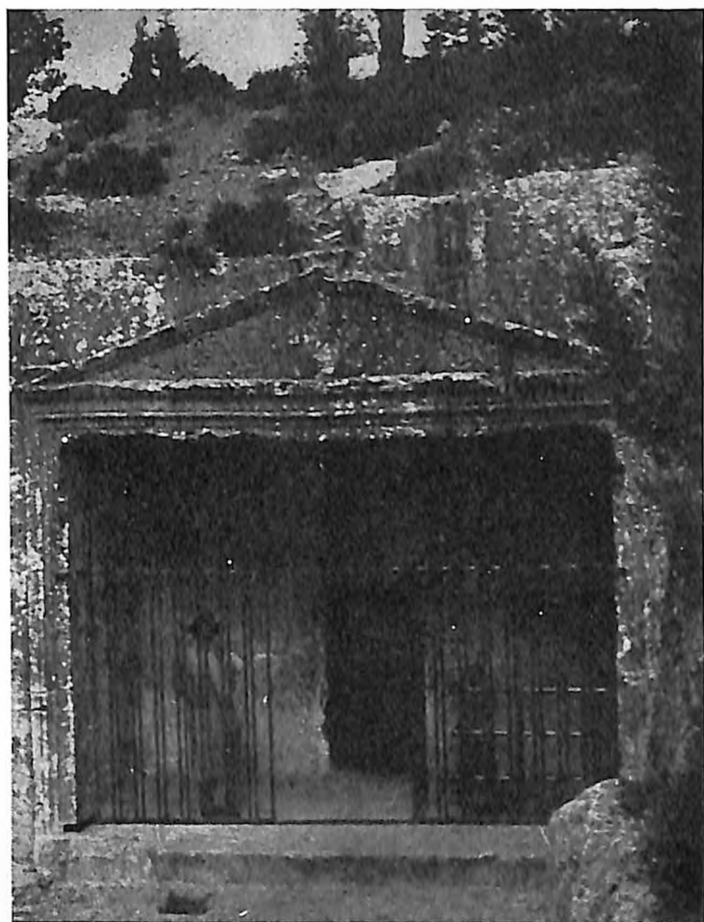

menjen još na nekim grobnicama iz vremena Iroda: levo od ulaza napravljen je usek u stenu u koji se smešta težak kameni kotur prečnika nešto većeg od ulaza i, pokretanjem poluge on se okreće i zatvara ulaz (sl. 53).

Iz vremena Irodovih naslednika sačuvano je više grobnica. Jedna od njih je »Grob sudija« (sl. 54), u nekropoli u severozapadnom predgrađu Jerusalima, sa monumentalnim tremom usečenim u stenu, sa timpanonom koji je ispunjen ornamentom od stilizovane loze i akantusovog lišća, koje se na sredini formira kao lira. Lišće ne deluje prirodno, ali iz tog lišća i spirala loze izbijaju mali narovi, limunovi i grozdovi prirodncg izgleda. Ta paralelnost stilizovanih i prirodnih biljnih motiva je karakteristika aleksandrijske umetnosti kraja I veka pre n. e., ali tipičan jevrejski elemenat je stvaranje organske celine od raznorodnih motiva, kao da je sasvim prirodno što, na primer nar raste na vinovoj lozi. Dalja osobenost je plitak reljef lišća sa punim reljefom plodova. Iste odlike ima i ornament timpana na pomenutoj grobnici »Jehošafat«. Vrata koja iz trema »Groba sudija« vode u samu grobnicu, takođe imaju ornamentisani timpan. U unutrašnjosti grobnice, koja je četvrtasta, uklesani su lokuli na dva sprata. Gornji ima i uklesanu kolo-nadu četvrtastih polustubova sa arhivoltama.

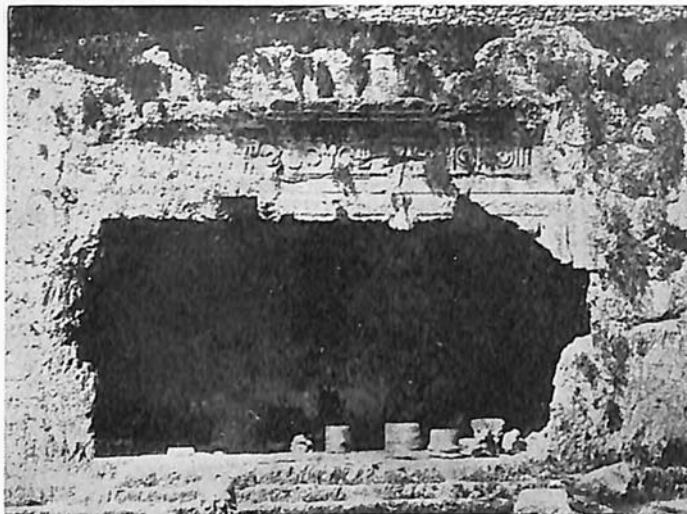
53. Jerusalem, ulaz Irodove grobnice.

54. Jerusolim,
»grob sudija«
(»Sanhedrija«).

Najbogatije je uređena i dekorisana grobnica tzv. »Kraljevskih grobova« (sl. 55). Josif Flavije ih pominje kao grobove Izata i njegove majke Helene, kraljice iz Adiabene, iz sredine I veka n. e. Široke stepenice vode u predvorje usečeno u stenu u dubini od 9 metara. Postoje ostaci stubova ovog predvorja sa korintskim kapitelima kasno helenističkog tipa, ali sa glatkim lišćem. Na glatko isklesanoj steni ulazne fasade grobnice, oko celog otvora predvorja, koji je jako oštećen, nazire se ornamentisana traka sa reljefom lišća, narova i drugih plodova sa rozetom na sredini. Iznad te trake je friz sa triglifima i metopama u kojima su venci i volute, a cela fasada se završava timpanonom od kojeg su ostali samo tragovi.

Pre nekoliko godina na Maslinovom brdu su otkrivene grobnice nazvane »Dominus Flevit« — po imenu jedne kato-

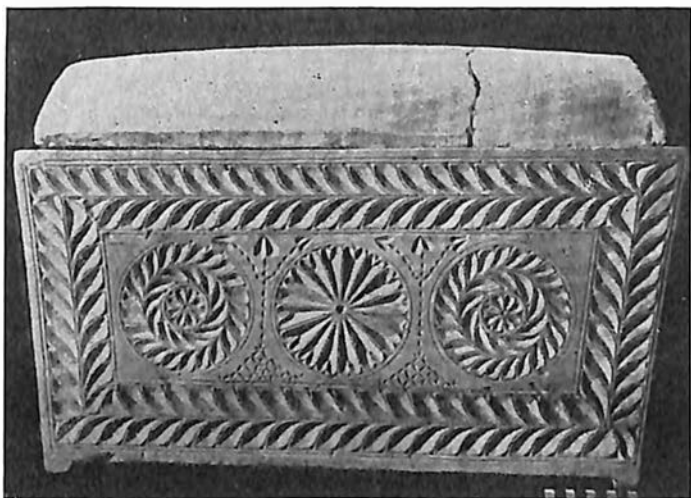
55. Jerusolim,
»kraljevski grobovi«.

ličke kapele podignute posle drugog svetskog rata. Bagati i Milik⁵⁴ su objavili nalaz od preko 150 pojedinačnih ili grupnih grobnica, ispunjenih osuarima sa geometrijskim ornamentom, kakvi su nađeni i u mnogim drugim jevrejskim grobnicama. Ova nekropola se datira do 135. godine, dakle do ugušivanja ustanka Bar Kohbe. Autori nastoje da ovu nekropolu pripišu Jevrejima koji su primili hrišćanstvo, jer su nađene i neke svetiljke sa krstom. Međutim, te su svetiljke mogle i u kasnijem periodu tu dospeti, kao što je bio slučaj i sa drugim grobnicama (npr. u Bet Šearimu), što se ne može prihvatiti kao dovoljan dokaz za davanje hrišćanskog obeležja celoj nekropoli.

Osuare od drveta, kamena ili gline izrađivala su posebna zanatlijska udruženja. Do danas su sačuvani mnogobrojni osuari, ali samo od kamena i gline, jer su drveni nepostojani. Zahvaljujući suvoj klimi mnogi osuari su sačuvali punu lepotu čiste površine, bez ikakve mrlje. Na pojedinim osuarima sačuvani su i aramejski i grčki natpisi sa imenima umrlih i drugim podacima o njima.

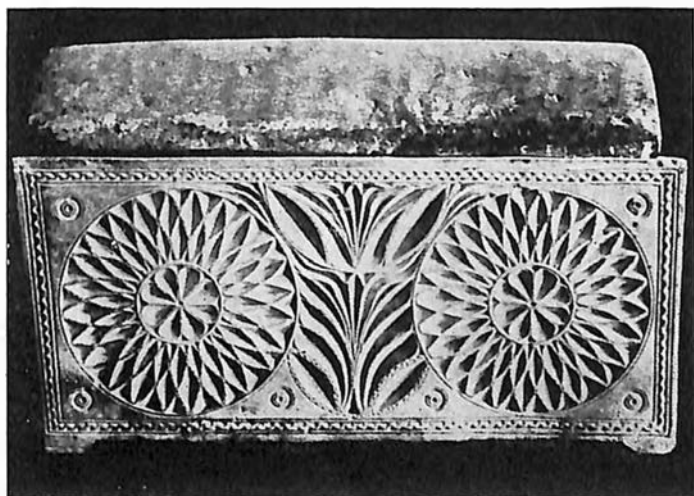
Obrada osuara jako podseća na obradu u drvetu. Ornament se sastoji od geometrijskih oblika, rozeta, šematizovanog akantusovog i drugog lišća, stabla palme, ponekad amfore ili

⁵⁴ P. B. Bagatti e J. T. Milik, *Gli scavi del »Domlnus Flevl« — Monte Oliveto-Gerusalem, Parte I, La necropolis del periodo romano, Gerusalemme 1958.*

a)

56. Osuari Irodovog doba.

b)

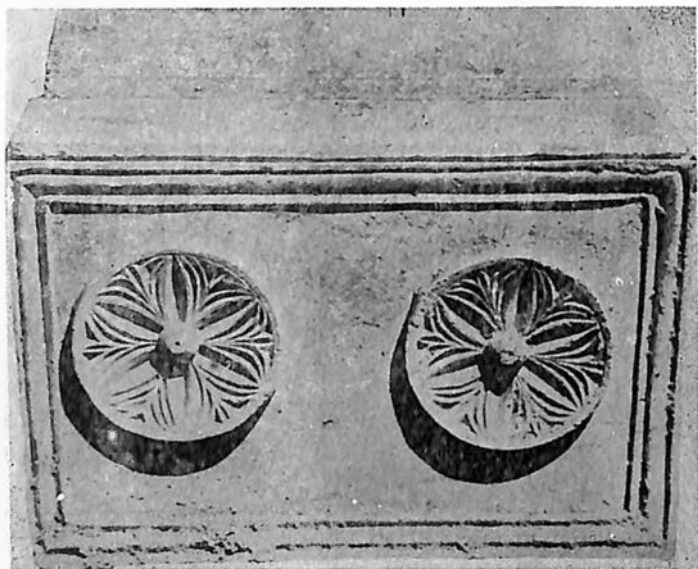
obrisa portala — možda kovčega Tore. Na nekima ima tragova boje. Neke rozete su tako bogato razučene da se u njima može videti minijaturni prauzor velikih rozeta na gotskim katedralama (sl. 56a, b, c).

Rozete, sa raznovrsnim kombinacijama segmenata kruga, orijentalnog su porekla i nalaze se na spomenicima celog Bliskog i Srednjeg istoka, ali za Irodovu umetnost je karakteristično da se strogi geometrijski motivi pretvaraju često u cvetne.

Poklopci osuara su ravni, malo izbočeni ili dvoslivni.

U Irodovom periodu posude od keramike imaju izvesne specifičnosti. To se prvenstveno odnosi na zatvorene svetiljke, okrugle, izrađene u kalupu iz dva dela koji su zatim spajani, prema grčkom sistemu.

Na ostalim posudama od keramike iz rimskog perioda, karakteristične su dve tehnike: rebrasta obrada površine, verovatno radi dobijanja veće čvrstine i otpornosti prema vatri (sl. 57) i dobro uglačana površina vrlo tankih zidova, sa nežnom biljnom ornamentikom. Ove posude su nazvane »nabatejska roba« jer su nađene u oblastima na jugu Judeje gde je neko vreme vladalo pleme Nabatejaca.

57. Keramika Irodovog doba.

Novac vladara iz dinastije Iroda je mnogo boljeg kvaliteta od asmonejskog i izrađen je po helenističkom uzoru. Bojeći se, ipak, pobune naroda, Irod i njegovi naslednici izbegavali su da za oblasti sa jevrejskim stanovništvom kuju novac sa ljudskim i životinjskim likom, već su se uglavnom ograničavali na predstave »rogova izobilja«, sidra, glave maka, palme i dr. Za one oblasti Palestine koje su bile nastanjene pretežno nejevrejskim stanovništvom, kovan je i novac sa likovima ljudi i životinja. Tako je Agripa I kovao novac sa svojim likom, a u jednom slučaju je na reversu stavio i lik svoga sina, kasnije Agripe II, na konju. Zanimljivo je da su i sami rimski prokuratori, kada su kovali novac za jevrejsko stanovništvo, izbegavali figuralne predstave. Pominje se da su neke rimske legije skidale sa svojih zastava figuralne predstave dok su prolazile kroz jevrejske krajeve u onim godinama kada su želeli da izbegnu sukobe. Ali, došle su godine kada su Rimljani čak i izazivali jevrejsko stanovništvo figurama svojih bogova.

Irodovi naslednici su se sve više pretvarali u predstavnike rimske vlasti i bili izvršioци njenih podjarmljivačkih mera.

Rimski imperatori, od Nerona do Antonina Pija, sprovodili su sve žešći teror radi istrebljenja jevrejskog življa koje je dizalo ustanke. Ugušivanje jevrejskog ustanka 70. godine i ponovno razaranje Jerusalima i hrama, predstavlja nagli završetak jednog perioda u jevrejskoj umetnosti koji je stvorio karakteristične oblike u arhitekturi i ornamentici. Ma koliko ta umetnost imala prizvuke drugih umetnosti Bliskog istoka, po specifičnom organskom prožimanju istovremenih uticaja zapada i istoka, ona nosi poseban palestinski pečat.

Centar jevrejskog duhovnog i umetničkog života preselio se iz Judeje na sever, u Galileju, naročito posle ugušivanja i drugog velikog ustanka, 135. godine. Vođa ovog ustanka, Bar Kohba, kovao je novac samo sa predstavama jevrejskih simbola. Ikonoklastički pokret za vreme ustanka, predvođen eks-

tremnim Zelotima, vidi se čak i na nađenim rimskim peharima u pećinama gde su se sklonili ustanici, a koje su oni bili zaplenili od Rimljana, i pre upotrebe odvalili sa njih reljefne ukrase sa figuralnim predstavama (sl. 58).

Posle ugušivanja ustanka, rimski imperatori postaju glavni graditelji u Palestini. Jerusolim se izgrađuje kao *Colonia Aelia Capitolina*. Cezareja doživljuje cvetno doba kao administrativni centar. Teror je prestao tek dolaskom na presto Antonina Pija, 138. godine.

Palestina više nikad nije bila samostalna država, ali je tolerantnost kasnijih rimskih imperatora omogućila razvoj nacionalno-verskog života jevrejskog naroda, što je imalo punog odraza u njegovoj umetnosti.

a)

c) novac Bar Kohbe.

b)

58. Nahal Hever, nalaz iz pećine-skloništa Bar Kohbe:
a) korpa sa zaplenjenim rimskim bronzanim posudama,
b) rimski bokal sa odvaljenim i odstruganim figuralnim predstavama

Cvetno doba sinagogalne umetnosti i katakombi u Galileji — Sinagoga se razvila od običnih prostorija skromnih stambenih kuća, kakve su bile u svom začetku za vreme izgnanstva Jevreja u Vaviloniji, do velikih bazilikalnih građevina sa bogatom arhitekturnom dekoracijom iz prvih vekova n. e.

Glavna odlika sinagoge data je još u njenom začetku — da bude prostorija za okupljanje na molitvu i propoved, ali i opštinska kuća u najširem smislu. To potvrđuju i prostorije za škole, prenoćišta i kupatila koja su skoro redovno uz njih ili u blizini zidana.

Otud potreba za specifičnom arhitektonskom konstrukcijom sinagoge, koja nije — kako se verovalo za jerusalimski hram i paganske hramove u Palestini i susednim zemljama — boravište boga i gde je imao pristup samo mali broj sveštenika, već je morala da bude otvorena za celu jevrejsku zajednicu (tzv. »opštinu« — *kehila*).

Najstariji arheološki dokaz o postojanju sinagoga u Palestini je natpis nekog »Teodota, sina Vetena, sveštenika i šefa sinagoge« koji je podigao jednu sinagogu u Jerusalimu. Teodot je najverovatnije poreklom iz rimske porodice Veteni (*gens Vettena*), te je on, ili neki njegov predak, slobodnjak iz Italije primio Mojsijevu veru.⁵⁵ Iz natpisa se takođe vidi da je sinagoga bila namenjena proučavanju religije i njenih propisa i da su sve njene prostorije služile i za potrebe putnika. Može se sa sigurnošću datirati pre 70. godine n. e.

Do sada je u Palestini otkopano temelja ili postoje ruševine ili su nađeni fragmenti od oko 70 sinagoga, koje potiču sa kraja II do VIII veka n. e. Nijedna sinagoga nije u celini očuvana. Uzrok tome su rušilački pohodi osvajača i zemljotresi. Izuzetno su kod nekih sinagoga sačuvani delovi zidova prizemlja i prvog sprata (K'far Baram, Dura Europos, Eštemoa). Kod većine su očuvani samo temelji sa manje ili više očuvanim podom, i manjom ili većom količinom delova spoljne i unutrašnje arhitekture, porušenih kolonada, kamenih klupa, portala, prozora, nadvratnika, frizova i zabata sa skulpturalnom dekoracijom ili samo sa profilacijom. Mnoge sinagoge ostavile su kao trag svog postojanja još samo po koju kamenu ploču, deo stuba ili nadvratnika sa nekim jevrejskim natpisom ili simbolom, ugrađene u neku drugu zgradu — crkvenu ili stambenu, zidanu na ruševinama sinagoge tokom kasnijih vekova.

⁵⁵ W. F. Albright. op. cit., 172.

Zato se danas sa sigurnošću može govoriti samo o osnovi sinagogalne građevine, o njenoj orijentaciji, o broju kolonada i ulaza, o podu — kamenom ili mozaičnom — o vrsti skulpturalnog ukrasa, a ostaje hipotetično rešenje krova, tavanice, galerija (sem za neke sinagoge gde ima jasnih tragova, kao što su K'far Nahum (Kapernaum) i K'far Baram), niše ili postolja za smeštaj kovčega Tore (sem npr. za Duru Europos, Eštemoa), beme itd. Samo kod nekoliko sinagoga su nađeni natpisi koji obeležavaju doba gradnje, dok kod svih drugih se datiranje vrši prema orijentaciji građevine i pojedinim stilskim odlikama.

Verski propisi su nalagali da se molitva izgovara licem okrenutim ka Jerusalimu, i u tom pravcu morao je stajati i kovčeg Tore. Prema toj orijentaciji, M. Avi-Jona⁵⁶ deli sinagoge u tri grupe: 1) sinagoge ranog tipa od II do IV veka, sa ulaznom fasadom okrenutoj ka Jerusalimu; 2) sinagoge prelaznog perioda od kasnog III do V veka, sa početnim oblicima treće grupe i 3) sinagoge kasnog tipa, od V do VIII veka, sa apsidalnom fasadom okrenutom ka Jerusalimu.

U građevinama prve grupe kovčeg Tore još nije imao svoje ugrađeno mesto u zidu, već se za vreme službe donosio, obično iz neke bočne prostorije, i stavljaio u blizini unutrašnje strane glavnog portala, na nekom posebnom postolju, više ili manje ukrašenom. Kako je time glavni portal bio blokiran, vernici su ulazili kroz bočne portale glavne fasade, a zatim su se za molitvu opet okretali licem njenoj unutrašnjoj strani, jer je u tom pravcu bio Jerusalim — u Galileji prema jugu, u Transjordaniji prema zapadu, u Judeji prema severu.

U prelaznom periodu sreću se obe vrste orijentacije i začeci pojedinih elemenata treće grupe. Zato iz toga perioda ne postoje dve iste sinagoge. Prve sinagoge prelaznog tipa su nađene u dijaspori (Dura Europos — III vek, Stobi — III ili IV vek).⁵⁷ To su građevine sa apsidom orijentisanom ka Jerusalimu. Ako su sinagoge nastale u dijaspori, sasvim je shvatljivo da su i zreliji oblici sinagogalne građevine mogli nastati u dijaspori.

⁵⁶ M. Avi-Yonah, *Die Architektur der ersten Synagogen in Palästina und der Diaspora*, u izdanju *Die Jüdische Kunst*, München.

⁵⁷ Do danas još nije sa sigurnošću datirana sinagoga u Stobima, koja je bila povezana; slično sinagogama u Palestini i ostaloj dijaspori, sa drugim opštinskim zgradama. Poznati natpis na tzv. Poliharmosovom stubu (sada u Narodnom muzeju u Beogradu) dokazuje postojanje jevrejske zajednice i sinagoge u Stobima, ali ne pominje doba njene gradnje. O ovoj sinagogi pisali su između ostalih:

J. Petrović, *Starinar*, 1932, str. 81—86; E. Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, *Dumbarton Oaks Papers*, 3 (Harvard 1946) 126—146; B. Josifovska, *Stobi*, Skopje 1953, 34—36; R. F. Hod-dinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, 179, 181 i tabla 37b.

59. K'far Nahum
maketa sinagoge,
rekonstrukcija
(H. Kohl
C. Watzinger).

Sinagoge treće grupe podignute su već u vreme kada je za kovčeg Tore zidana posebna apsida (nekad samo niša) u zidu naspramnom od ulazne fasade, te je onda taj zid sa apsidom bio upravljen prema Jerusalimu. To su sinagoge vizantijskog perioda i, pored razlike u orijentaciji, odvajaju se od prve grupe uprošćenošću arhitektonske dekoracije, ali i bogatstvom podnih mozaika.

Sinagoga se po propisu zidala na najvišem terenu grada, a izuzetno kraj morske obale, kraj reke ili nekog izvora, ako je teren bio pogodan.

Oblik i arhitektonski ukras zavisio je od ktitora i njihovih savetodavaca, a to su obično bili glavni sveštenici sinagoge, zatim od arhitekata koji su izradili planove primenjujući iskustva koja su dotle stekli skoro isključivo na grčko-rimskim građevinama i, najzad, od majstora i radnika koji su ostvarivali planove, a u dekoraciju spontano unosili elemente narodne umetnosti, rušeći klasične grčko-rimske kanone.

Najstarije otkrivene palestinske sinagoge nalaze se u Galileji. Prve je 1852. godine otkrio E. Robinson na osnovu hebrejskih natpisa i analize arhitektonskih oblika. Za njim je sledio čitav niz istraživača u drugoj polovini XIX i početkom XX veka. Najobimnija iskopavanja i ispitivanja izvršila je ekipa arhitekata i arheologa H. Kol, E. Hiler i K. Vacinger 1905. godine, a 1907. samo Kol i Vacinger, koji su zatim 1916. godine, objavili opsežno delo sa opisom, crtežima i fotografijama 11 galilejskih sinagoga sa kraja II i početka III veka.⁵⁸ To je vreme

⁵⁸ H. Kohl u. C. Watzinger, *Antike Synagogen in Gallilaea*, Leipzig 1916.

kada je Galileja bila nacionalni i verski centar Jevreja u Palestini, jer su Samarija i Judeja posle ugušivanja ustanka bile raseljene i pretvorene u žarišta rimske kulture i religije.

Posle Kola i Vacingera, a naročito u toku poslednje dve decenije, u Galileji su otkriveni ostaci još oko 15 sinagoga, a na pojedinim bolje očuvanim ruševinama izvršena je delimična rekonstrukcija.

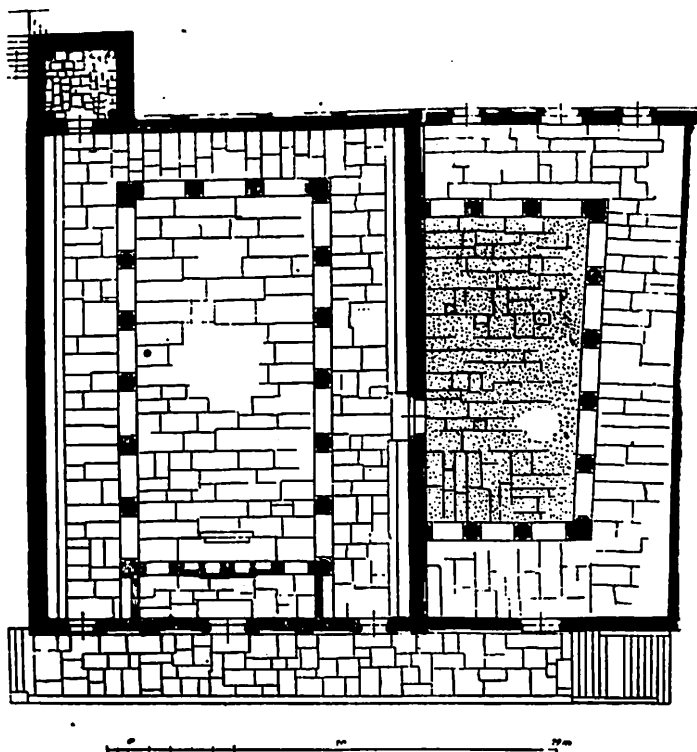
Sinagoga u K'far Nahumu (Kapernaum), koja svojim položajem dominira severnom obalom Tiberijskog jezera, prema sačuvanim ruševinama i mnogobrojnim ostacima stubova, kapitela, nadvratnika, nadprozornika i frizova, daje najviše mogućnosti za rekonstrukciju (sl. 59). Građevina je ulaznom fasadom bila okrenuta jugu, prema Jerusalimu. Ispred nje je uzana terasa do koje se dolazilo bočnim stepenicama. Takva terasa nije do sada više nađena ni kod jedne sinagoge. Sa zapadne strane bila je ulica, a sa istočne popločani atrijum oko koga je bio trem sa stubovima. Sa severne strane atrijum je imao tri ulaza, a sa južne jedan. Na severozapadnom uglu građevine nađeni su ostaci manje dozidane prostorije, oko koje su vodile stepenice, verovatno na galeriju sinagoge, mada njena funkcija nije još sasvim tačno utvrđena.

Zidovi su od pravilnih kvadera krečnjaka, podeljenih plitkim lezenama na više polja, sa jednostavno profilisanim kapitelima iznad kojih je tekla jako iskošena kima.

Južna fasada sa tri dvokrilna ulaza bila je najbogatije dekorisana. Nadvratnik srednjeg ulaza ukrašen je nizom od pet girlandi koje su nosili šest krilatih Amora, ali su od njih sačuvana samo krilca. Na sredini je jako oštećena predstava orla. Levo i desno od nadvratnika su konzole sa malim palmama, čija stabla su srednjim delom u punoj plastici, odvojena od pozadine.

Nadvratnik levog ulaza ima u gornjem delu friz od vinove loze, a u donjem četiri figure lava između kojih su male palme, sa jednom amforom na sredini. Sličan je i nadvratnik desnog portala, samo što je gornji friz od akantusovog lišća. Iznad srednjeg ulaza bio je veliki lučni otvor koji je, verovatno, imao rešetke; čeonni kamen luka ukrašen je vencem sa školjkom na sredini, koji se dole završava trakom vezanom u labav Heraklov čvor. Krajeve trake pridržavaju kljunovima dve ptice, čiji se oblici samo malo naziru.

Fasada se završavala zabatom čija je horizontala, ukrašena ornamentalnim vencem, imala na sredini luk (tzv. »sirijski zabat«) sa bogato ukrašenim prozorom u centru. Prozor je imao sa svake strane po dva tordirana stubića i gore mali zabat, a i sa unutrašnje strane su bili stubići ali bez zabata. Iznad bočnih ulaza bili su manji prozori.

60. K'far Nahum, sinagoga, osnova.

Unutrašnjost sinagoge bila je podeljena kolnadama stubova koje su tekle sa zapadne, severne i istočne strane, na centralni brod i neku vrstu deambulatoriuma koji sa tri strane obuhvata centralni brod (sl. 60). Stubovi su imali korintske kapitule sa dosta ravno modeliranim akantusovim lišćem, ali sa jako naglašenim ivicama i kontrastima svetla i sene. Izrađeni su syrdlom. Kao ornament neki su imali i hebrejske simbole: sedmokraku svetiljku, rog, lopaticu za pepeo i dr. (sl. 61).

61. K'far Nahum, kapitel s menorom

62. K'far Nahum,
friz sa orlovima i
morskim konjem.

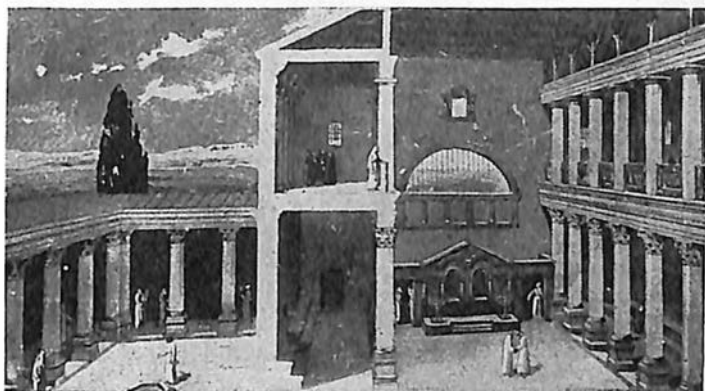
Duž zapadnog i istočnog zida vodila su po dva stepenika koji su služili kao klupe.

U gornjem delu duž zapadnog, severnog i istočnog zida bile su galerije za žene, takođe sa stubovima između kojih je bila ograda. Zidovi galerija su bili ukrašeni polustubovima, povezani frizom od akantusovog lišća koji formiraju krugove, ispunjene raznovrsnim biljnim i geometrijskim motivima: heksagramima, pentagramima, grozdovima, narovima, cvetovima. Figuralne predstave u ovim krugovima nisu nađene, ukoliko nisu bile na mestima gde je ornamentat kruga odvaljen. Samo je jedan fragment friza nađen sa dva orla koji se dodiruju repovima, a glave su im okrenute unazad. Oni drže u kljunovima krajeve girlande, a kraj njih je morski konj sa uvijenim repom (sl. 62). Takođe je nađen zanimljiv fragment friza na kome je između dva akantusova polulista predstava jedne male građevine sa visokim soklom, korintiskim stubovima na dužoj strani i velikim dvokrilnim portalom koji zauzima celu užu fasadu (sl. 63). Iznad vrata je konha. Krov je bačvast, sa rebrima. Ispod sokla se vide dva točka, koji posebno komplikuju tumačenje ovog detalja dekoracije.

Unutrašnji zidovi donjeg dela sinagoge bili su pokriveni štukom i nije nađen trag slikane dekoracije niti skulptoralnog ukrasa.

63. K'far Nahim, deo friza sa zavetnim lovčegom.

64. K'far Nahum, sinagoga, rekonstrukcija enterijera.

Kol i Vacinger smatraju da su brojni nalazi sitnije arhitektonske dekoracije u unutrašnosti ove sinagoge ostaci malog pregradnog zida sa stubićima i zabatom, koji je stajao između zadnjih južnih stubova zapadne i istočne kolonade, tj. u blizini glavnog portala, u čijoj sredini je na podijumu stajao kovčeg Tore (sl. 64). Međutim, savremeni istraživači tvrde da je ta sitna dekoracija pripadala prozorima i da nema osnova da se pretpostavlja postojanje nekog pregradnog zida. Ipak, postoji verovatnoća da je bila izgrađena bar neka vrsta dekorisanog postolja na koje se smeštao kovčeg Tore.

65. K'far Nahum, sinagoga, sadašnje stanje ruševina.

66a

66b

66c

66d

66a—d. Korazin, sinagoga, sadašnje stanje ruševina.

Jedan nadvratnik koji, verovatno, pripada vratima na istočnom zidu gde je atrijum, ima u sredini reljef dvokrilnih vrata sa zabatom. To je, verovatno, kao i na pomenutom fragmentu friza, predstava kovčega, ali ne Zavetnog, već Tore, jer je u obliku dvokrilnih vrata i u tom obliku se pojavljuje kasnije vrlo često u mozaiku i na staklenim posudama.

Sadašnja parcijalna rekonstrukcija (sl. 65) je samo prvi pokušaj, više ili manje uspeo, da se spoje neki fragmenti ruševina, a očigledno postoje mogućnosti i za potpuniju rekonstrukciju. Inače, ceo teren oko sinagoge je danas pravi arheološki muzej pod vedrim nebom, jer su u neposrednoj blizini nađeni ostaci velike radionice za dobijanje ulja i podni mozaik kasnije vizantijske crkve.

Kada se krene nekoliko kilometara severno od K'far Nahuma i skrene, za pola sata hoda, od glavnog drumu, na usamljenom bazaltnom bregu naiđe se na ruševine sinagoge nekadašnjeg naselja Korazin (sl. 66). Za gradnju je upotrebljen lokalni kamen — crni bazalt, što je davalo posebnu draž građevini — kao da je izrasla iz samog tla.

Sinagoga je bila izdužene osnove, sa glavnom fasadom okrenutom jugu. Unutrašnji raspored je sličan K'far Nahumu, ali su očigledno radili slabiji majstori, iako se mora uzeti u obzir teškoća obrade tvrdog i krtog bazalta prema lako obradivom krečnjaku u K'far Nahumu.

Južna fasada je najbolje obrađena, sa tri dvokrilna ulaza između kojih su pilastri sa primitivnim jonskim kapitelima. I ova građevina se završavala zabatom (sl. 67).

67. Korazin, sinagoga, deo zabata.

68. Korazin, sinagoga, friz sa kovčegom Tore.

68a. Korazin,
deo friza
sa glavom Meduze

69. Korazin,
friz sa motivima
herbe grožđa

70. Korazin, »Mojsijeva stolica«.

Od fragmenata frizova u plitkom reljefu najzanimljiviji su: kovčeg Tore (sl. 68); glava Meduze (sl. 68a); stojeća figura čovjeka sa štapom u dignutoj desnoj ruci i jednim grozdom u spuštenuj levoj ruci, obučenog u kratak hiton sa pojasom; stojeća figura muškarca i sedeća figura žene koja drži u levoj ruci grozd; dve figure muškarca koji nogama muljaju grožđe; sedeće figure žene i muškarca između kojih je opet grozd (sl. 69); kentaur u trku koji u podignutoj desnici drži nekakvo oružje; lavica sa mladuncem; figura čovjeka sa ogrtačem prebačenim preko levog ramena, a iznad njega je par velikih krila, između kojih je možda nekad bila glava Meduze. Nađena je i figura lava u punoj plastici, ali se još nije moglo utvrditi mesto gde je ona stajala — možda uz postolje za kovčeg Tore. Takođe su otkopane dve kamene konhe širine 144 cm, visine 87 cm, od kojih jedna ima isklesanu sedmokraku svetiljku. U najznačajnije nalaze iz ruševina ove sinagoge spada tzv. »Mojsijeva stolica« isklesana takođe od bazalta (sl. 70).

Na ovoj sinagogi nema znakova nasilnog odvajivanja figuralnih predstava, što ide u prilog mišljenju da je sinagoga razorana usled zemljotresa oko 300. godine, tako da nije ni dočekala ikonoklastički pokret.

Kol i Vacinger napominju da je profil simsa koji ide oko cele građevine sličan simsu na zapadnim vratima Dioklecijanove palate u Splitu.⁵⁹

⁵⁹ H. Kohl u. C. Watzinger, op. cit., 56.

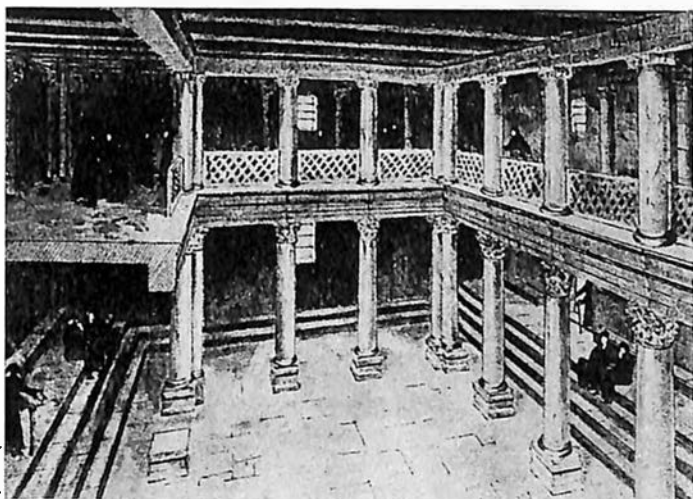
Kraj same sinagoge u toku su iskopavanja ostataka većeg naselja, uporedo sa pokušajima rekonstrukcije izgleda ove sinagoge.⁶⁰

Irbid (stara Arbela) ima ruševine sinagoge u vrlo živopisnom ambijentu. Ova sinagoga se pominje i u dva srednjovekovna putopisa hodočasnika: Samuela bar Simsona, u putopisu iz 1210. i Rabi Isaka Šeloa iz 1530. godine. Oni navode da je sinagogu podigao Rabin Nitai iz Arbele.

Ruševine su u vrlo bednom stanju. Uspravno stoje još samo dva dovratnika i jedan stub. Osnova je skoro kvadratna. Glavni ulaz je na istočnoj strani, jer je južni zid bio prislonjen uz stenu, ali je unutrašnji raspored orijentisan ka jugu. Jedini portal koji je postojao na istočnom zidu izgleda da je bio isklesan iz jednog kamenog bloka visine 3,55 m, sa bogatim profilima i frizom iznad nadvratnika sa biljnom ornamentikom. Spoljni izgled sinagoge se ne može rekonstruisati, ali se može utvrditi unutrašnji raspored, koji je sličan prethodno opisanim sinagogama (sl. 71). Po mišljenju Kola i Vacingera, korintski stubovi potiču, verovatno, iz V veka, kada je vršena obnova nekih razorenih sinagoga.

U m e l - A m e d — Moguće je rekonstruisati samo osnovu i izgled tri portala glavne fasade ove sinagoge, a ne celog spolj-

⁶⁰ Sadašnja iskopavanja vrši arheolog Z. Jeivin. Želim i ovim putem da mu izrazim najtopliju zahvalnost na pomoći u proučavanju ruševina ove sinagoge i pregledu rezultata iskopavanja naselja na samom terenu, kao i na fotografijama koje mi je poslao.

71. Irbid, sinagoga.
rekonstrukcij;
enterijera.

72. Meron, sinagoga,
ruševine ulazne
fasade.

njeg i unutrašnjeg izgleda. Osnova je po veličini i rasporedu slična kfar Nahumskoj. Na nadvratniku jednog portala su dva afontirana lava koji prednju šapu naslanjaju na glavu bika, a između njih je jedna vaza. Njuške lavova su u punoj plastici.

Nađeni su ostaci podnog mozaika ove sinagoge sa šahovskim poljima, ali verovatno on potiče iz kasnijeg doba.

Sinagoga u Meronu, imponantna i nadaleko vidljiva građevina na padini najviše palestinske planine Meron, takođe se pominje u putopisu Samuela bar Simsona iz 1210. godine kao delo Šaloma ben Levija, jer je o tome postojao natpis, ali se on više ne može naći. Platforma za ovu građevinu isklesana je u steni. Ceo zapadni zid i deo severnog zida bio je priljubljen uz stenu. Osnova je jako izdužena, sa ulaznom fasadom na jugu (sl. 72). Ispred delimično rekonstruisane ulazne fasade stoje još i danas ostaci stepeništa koje je služilo za sedenje. Unutrašnji raspored stubova je kao u K'far Nahumu. Portali imaju samo jednostavnu profilaciju. Nadvrtnik prelazi raspon dovratnika na način koji je karakterističan za mnoge portale sinagoga i katakombi u Palestini. Nikakvi fragmenti arhitekturne skulpture nisu nađeni. Izgleda da je glavna odlika ove sinagoge bila monumentalnost jednostavnih, snažnih formi.

K'far Bar am, na severnoj granici Galileje, takođe visoko u brdima, imao je nekad dve sinagoge. Jednu pominje Samuel bar Simson, 1210. godine, kao vrlo lepu i njenu gradnju pripisuje Simeonu ben Johaju, koji je navodno podigao 24 sinagoge u Galileji. Godine 1866. su još postojale ruševine obeju

73. K'far Baram, sinagoga,
rekonstrukcija.

sinagoga i njihove osnove i snimke izradili su Vilson i Anderson, ali danas postoje ostaci samo veće sinagoge. Na snimku portala raznetih ruševina manje sinagoge vidi se da su na nad vratniku levo i desno od centralnog venca s rozetom bile figure dva krilata genija, koji jednom rukom pridržavaju venac.

Veća sinagoga ima osnovu 15 x 20 m. Ispred južne fasade bio je trem sa stubovima, nešto uži od fasade (sl. 73). Očuvan je krajnji desni stub i tri južna portala (sl. 74). Ovo je jedina palestinska sinagoga na kojoj je sačuvan i deo fasade

74. K'far Baram,
sinagoga, ruševine
južne fasade.

75. K'far Baram,
a) fragment
nadvrtnika sinagoge
sa zodijskom;

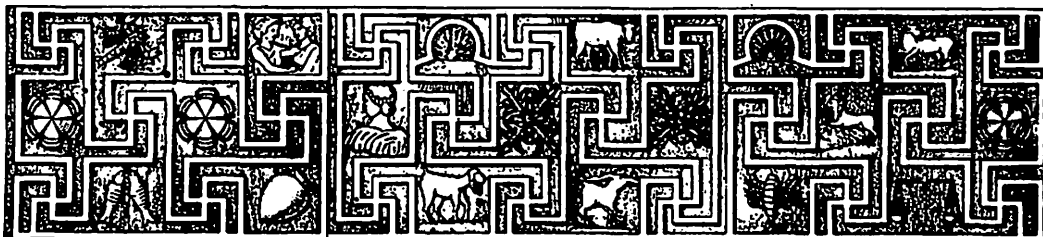
prvog sprata. Dovratnici i nadvrtnici su jako profilisani, bez ikakve druge dekoracije, sem nadvrtnika srednjeg portala koji je širi od raspona dovratnika i na sredini ima venac od lovorovog lišća, a levo i desno se vide obrisi dveju figura, verovatno krilatih genija. Iznad nadvrtnika je olakšavajući luk za koji se može pretpostaviti da je služio i kao prozor, jer se težilo da sinagoga bude što bolje osvetljena radi čitanja. Iznad bočnih ulaza su prozori prvog sprata, čiju jedinu dekoraciju čine mali zabati sa uklesanom rozetom na sredini i palmetama kao akroterijama. Sa obe strane zabata stajale su verovatno lavlje glave, ali su one brižljivo odvaljene od ikonoklasta. Na donjem kvaderu desnog prozora stoji kratak hebrejski natpis koji se može delimično pročitati: »... njegov sin Eleazar je to isklesao«.

Gornji deo fasade se, verovatno, završavao zabatom sa lukom na sredini donje ravni.

Unutrašnji raspored je danas delimično rekonstruisan i sličan je svim sinagogama sa galerijom iz ovog doba. U ruševinama je nađen veoma zanimljiv fragment nadvrtnika sa znacima zodijskih ukomponovanih u meandar (sl. 75).⁶¹

U En Nabratenu sačuvane su oskudne ruševine male sinagoge koje omogućuju rekonstrukciju samo osnove orijentisane ka jugu. Nađen je nadvrtnik sa datumom: »494. godine posle razaranja« (misli se na Solomonov hram koji je razoren 586. godine pre n. e.) te bi po tome ova sinagoga bila zidana oko 80. god. n. e., što je prilično neverovatno.

⁶¹ Fragmenti zodijska iz K'far Barama nalazi se sada u Arheološkom muzeju u Jerusalimu.

b) rekonstrukcija celog nadvratnika.

Pored drugih fragmenata dekoracije, sačuvan je nadvratnik sa vencem u sredini, koji je obuhvatao sedmokraku svetiljku, a dole se završavao Heraklovim čvorom. Fragment severnog nadvratnika dekorisan je vinovom lozom i vazom, a jedan nadprozornik ima reljef lava. Zanimljivo je postolje stuba koje na jednoj strani ima jednu oštećenu glavu, verovatno lavlju, a na drugoj predstavu zeca. Nema elemenata koji bi omogućili da se utvrdi izgled fasade.

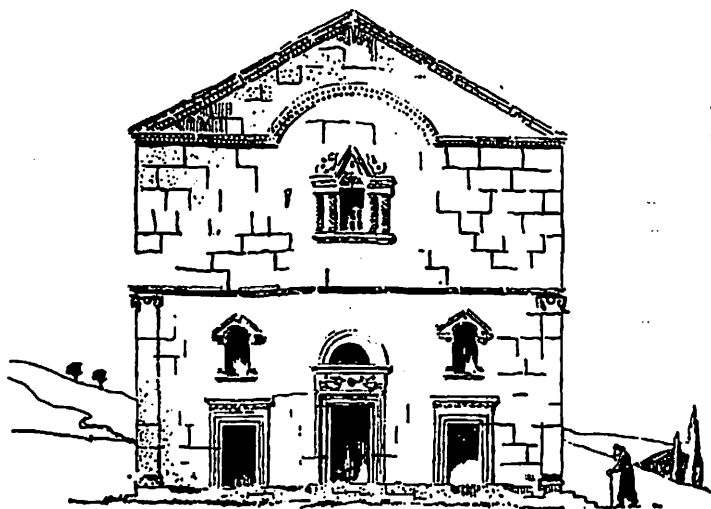
Ed-Džiš (Gis Hala), nešto južnije od K'far Barama, imao je dve sinagoge. Veća⁶² se pominje u putopisu iz 1333. godine ali je blizu nje sagrađena crkva, delom od materijala uzetog iz ruševina sinagoge. Sačuvane su ruševine manje sinagoge, gotovo četvrtaste osnove sa dva reda stubova, prema zapadu i istoku, a na sredini između krajnja dva severna stuba postojao je takođe stub, tako da je i severna strana imala kolonadu. Glavna fasada bila je okrenuta jugu.

Očuvani zidovi su od odlično glačanih kamenih kvadera bez upotrebe spojnika od maltera. Od sačuvanih fragmenata dekoracije, najvažniji je nadvratnik koji sa donje strane ima na sredini orla koji na leđima nosi girlandu. Na postolju jednog stuba nađen je natpis na aramejskom jeziku: »Jose bar Nahum je izradio kovčeg. Neka je blagosloven.« Verovatno je kovčeg Tore stajao između dva stuba koji su možda bili od drveta, te je ostala samo baza.

Sinagoga u Ed-Dike nalazi se u oblasti ušća Jordana u Tiberijsko jezero i ulaznom fasadom je okrenuta prema za-

⁶² Ovaj stari putopis publikovao je E. Carmoly u *Itinéraires de la Terre Sainte*, Bruxelles 1847.

76. Ed Dike, sinagoga, rekonstrukcija.

padu. Iako je malih dimenzija, nađeni fragmenti ukazuju na dosta obilnu dekoraciju fasade sa tri ulaza, velikim prozorom i olakšavajućim lukom iznad glavnog portala (sl. 76). Nadvratnik ovog portala ima na srednjoj venac koga sa leve i desne strane pridržava po jedna jako oštećena ženska figura u dugom hitonu sa pojasom (kompozicija koja se često pojavljuje na sinagogama, pa i na jednom skoro otkrivenom sarkofagu u Bet Šearimu). Forme su dosta grube. Na fasadi je bilo još predstava ptica, delfina i dr.

U Kirbet Semaka, na najvišem delu planine Karmel, nalaze se ostaci sinagoge koja je ulaznom fasadom bila okrenuta istoku, jer je u tom pravcu Jerusalem. Od fasade su očuvani samo delovi portala. Jedan nadvratnik ima na ravnoj osnovi neku vrstu *tabulae ansatae* u visokom reljefu. Na njoj su dva afrontirana lava u plitkom reljefu, između kojih je pehar.

Gornji deo građevine se ne može rekonstruisati prema preostalim fragmentima.

Najveću od ranih sinagoga otkrio je Benjamin Mazar⁶³ 1938. u Bet Šearimu, na vrhu jednog od obronaka planine Karmel, na jugozapadnom kraju Galileje, gde je otkrivena i najveća jevrejska nekropola. Sačuvani su temelji i brojni kapiteli,

⁶³ B. Mazar, *Beth She'arim*, Vol. I, Jerusalem 1944.

delovi stubova, kvaderi srušenih zidova. Sinagoga je podignuta u prvoj polovini III, a srušena sredinom IV veka. Ulazna fasada sa tri portala bila je okrenuta jugoistočno. Ispred građevine je bila terasa i dvorište sa dve cisterne. Prema ostacima stubova i kapitela vidi se da je unutrašnjost sinagoge bila podeljena dvema kolonadama od po osam stubova na tri broda. Veličina osnove je 30 x 15 metara. O bogatstvu unutrašnje dekoracije svedoče fragmenti mermerne oplata sa zidova i na podu. Pojedini odlomci imaju reljef sa znacima zodijaka. Kapiteli su većinom kompozitni; interesantan je jedan kapitel koji samo sa jedne strane ima lavlju glavu, dok je na paralelnoj strani samo rozeta. Nema znakova o utvrđenom postolju za kovčeg Tore, ali postoje ostaci beme sa stubovima i pregradom na severo-zapadnom kraju srednjeg broda.

Odluke galilejskih sinagoga ranog perioda — Dosadašnji arheološki nalazi omogućuju sagledavanje osnovnih arhitektonskih i umetničkih odlika ranih galilejskih sinagoga. Kao prvo mora se konstatovati da građevinski i većina dekorativnih elemenata imaju uzore prvenstveno u sirijskoj, a zatim u grčkoj i rimskoj arhitekturi. Ali, paganska antika nije imala građevinu koja bi kao celina bila uzor sinagogalnoj građevini. Prema tome, osobenost sinagogalne arhitekture je u odabiranju i kombinovanju dotle poznatih elemenata, na način koji je odgovarao materijalnim, verskim i estetskim merilima jevrejske zajednice u određenom stupnju razvitka. Usled toga se uzalud mogu tražiti klasični kanoni grčke arhitekture u pogledu rasporeda i proporcija, iako su upotrebljeni isti elementi, ili pripisati identičan smisao istovetnim elementima dekoracije, ornamentalne ili figuralne, na nekom paganskom sirijskom hramu i jevrejskoj sinagogi, čak ako su građeni u istom periodu. Nema sumnje da su galilejske sinagoge projektovale sirijski arhitekti, ali je glavna radna snaga bila domaća i preko nje su prodirali lokalni uticaji.

Najkarakterističniji elementi primenjeni u izgradnji ranih galilejskih sinagoga su izdužena osnova i kolonada sa tri strane koja formira centralni brod i deambulatorium, kameni stepenici za sedenje duž dva ili tri zida, galerija za žene sa gornjom kolonadom i ogradom i postolje za smeštaj kovčega Tore. U kompoziciji glavne ulazne fasade koja je okrenuta Jerusalimu, najvažniji su portali, obično po tri, olakšavajući luk iznad glavnog portala, centralni prozor na spratu, ponekad sa dva bočna i, kao završetak fasade — zabat, »sirijski«, čija je donja horizontala na sredini prekinuta lukom. Ulazna fasada je uvek

jasno komponovana i odgovara unutrašnjem rasporedu građevine. Obično su sve sinagoge imale trem ili atrijum u kome je morao postojati dovod vode.

U nekim sinagogama je nađen trag beme sa koje je čitan Talmud, i verovatno je bila od drveta. Na njoj je stajala »Mojsijeva stolica« — sedište za arhisinagogosa.⁶⁴ Takva sedišta su nađena do sada samo u dvema sinagogama — u Korazinu i Hamatu kod Tiberijasa.

Ne može se sa sigurnošću tvrditi kako su izgledale tavanice i krovovi sinagoga, jer su podaci oskudni. Krov je verovatno bio dvoslivan, što se najbolje može konstatovati na sinagogama u K'far Nahumu i Korazinu, zbog očuvanih zabata glavne fasade. Možda su tavanice bile drvene i kasetirane. Da li je centralni brod bio viši od bočnih, takođe je neizvesno. Unutrašnjost građevine se osvetljavala kroz prozore na glavnoj fasadi i, verovatno, na podužnim zidovima, mada "b ovim drugima nema mnogo dokaza.

Podovi su isključivo od četvorougaoih glačanih kamenih ploča; podni mozaik se javlja tek kod kasnijih sinagoga.

Od posebnog je značaja dekoracija ranih galilejskih sinagoga, koju čine: geometrijski i biljni ornamentat, uključujući razne posude i jevrejske simbole, a zatim, predstave živih bića: životinja, ptica i ljudi, koje su po mojsijevskom zakonu zabranjene i zato predstavljaju poseban problem.

Geometrijski ornamentat je obilan. Vrlo često se pojavljuju rozete i zvezde u raznim varijacijama. Pentagram je smatran za »Solomonov pečat«, a heksagram za »Davidov štit«. Ova dva znaka se u rabinskoj literaturi ne pominju kao simboli ili amuleti, ali ima arheoloških dokaza da su još u III veku upotrebljavani kao simboli jevrejstva. Na nadgrobnom kamenu iz III veka n. e. sa hebrejskim natpisom o ženi Leona, sina Davida iz Tarenta, pred imenom David isklesan je heksagram; na amuletu protiv groznice iz Pergamona, iz V veka, pored imena Savaot (Cevaot) ima više pentagrama.⁶⁵ Svakako da je njihovo uvođenje u sinagogalnu arhitekturu znak da su još mnogo ranije upotrebljavani, a ne tek u dijaspori, kako se ranije mislilo.

Biljna ornamentika je takođe bila jako omiljena. Palma je najčešće drvo koje se sreće u ranoj jevrejskoj ornamentici, jer je ona bila karakteristično drvo za Palestinu, a njene grane se

⁶⁴ I. Renou, *The Seat of Moses*, IEJ, Vol. 5. No. 4 (1955) 137—145.

⁶⁵ H. Kohl u. C. Watzinger, *op. cit.*, 185.

upotrebljavaju za vreme praznika i kulturnih obreda pod imenom lulav. Otud u ornamentici česta pojava cele palme, grane ili lista.

Grozdovi, narovi i klasje, kao znaci plodnosti, upotrebljavani su kao ornamenat na sinagogama i na jevrejskom novcu. Ponegde se pojavljuje samo vinov list.

Venac je ušao u sinagogalnu dekoraciju pod uticajem paganskog običaja kićenja hramova vencima. Neobično je što se u jevrejskoj umetnosti venac pojavljuje uvek sa upadljivim »Heraklovim čvorom«, što nije uobičajeno kod paganskih hramova. Venac se pojavljuje i u obliku girlande.

Posebno mesto u ornamentici sinagoga zauzimaju kulturni predmeti koji potvrđuju isključivi jevrejski karakter građevine. Na prvom mestu to je sedmokraka svetiljka — menora — koja je postala simbol jevrejstva. Ona se pojavljuje i na mnogim drugim spomenicima arhitekture i skulpture, kao što su katakombe, nadgrobne ploče, sarkofazi, a često i na vratima jevrejskih kuća za stanovanje. Kovčeg Tore je takođe prikazan na više mesta kao portal sa stubovima i zabatom. Reljef male edikule u obliku hrama na točkovima sa friza u K'far Nahumu, izazvao je mnoge diskusije i nagađanja o njegovom značenju. Kol i Vacinger napominju da bi to mogla biti predstava nimskih karuca koje je, prema tekstu Talmuda, upotrebljavao i jevrejski patrijarh. M. Avi-Jona misli da te karuce, iako su bile znak počasti, nemaju takvo značenje za jevrejstvo da bi ušle u ornamentiku jedne sinagoge. Tumačenje bi pre bilo u predstavljanju Zavetnog kovčega, samo se nikad u tekstovima nije pominjalo da je stajao na točkovima.

A ipak, postoji freska u sinagogi u Duri Europos gde je Zavetni kovčeg prikazan na karucama, iz vremena kad su ga Filistinoci bili oteli od Jevreja. Majstori koji su radili reljef friza, možda su mislili na taj događaj ili su jednostavno tako zamišljali mogućnost prenošenja Zavetnog kovčega, a ne samo na rukama kako se u Tori govori.

Predstave sudova za ulje, koji su takođe sinagogalni kulturni predmet, po obliku su identične sa sirijskim posudama za priloge bogu pod čijom je zaštitom hram, ali na sinagogama nemaju to značenje. Od malih kulturnih predmeta pojavljuje se rog i lopatica za pepeo.

U figuralnoj dekoraciji galilejskih sinagoga javljaju se ptice, životinje i ljudske figure. Od ptica na prvo mesto dolazi orao. To nije asocijacija na Irodov grb — zlatnog orla sa njegovog hrama, jer su ga vernici odvalili još za Irodova života. Od ostalih ptica najčešće se pojavljuje golub.

Lav, u vrlo različitim oblicima, takođe je važan motiv, preuzet iz sirijske umetnosti. On se na sinagogama pojavljuje uvek kao čuvar.⁶⁶ Iz istih izvora je i motiv kentaura.

Ljudske figure se dosta često pojavljuju, i to uglavnom one koje se javljaju u rimskoj grobnoj umetnosti: amori koji nose girlande, krilate figure sa vencem u ruci, berači grožđa i sl.

E. R. Gudinaf, autor vrlo obimnog i značajnog dela o simbolima u jevrejskoj umetnosti grčko-rimskog perioda,⁶⁷ jedinstvenog po bogatstvu sistematski sređenih podataka o jevrejskoj umetnosti tog perioda, otkrivenih do 1958. godine, praćeni mnogobrojnim ilustracijama — zadržava se pažljivo i na svakom detalju dekoracije sinagoga. Veoma je dragocena analiza porekla svakog ornamenta, geometrijskog, biljnog ili figuralnog, koje je većinom pagansko, ali je Gudinaf, čini se, suviše ekstremno pripisujući određen simboličan značaj svakom, ma i najmanjem detalju dekoracije kad se upotrebi u jevrejskoj umetnosti.

Preuzimajući od pagana građevinske oblike, Jevreji su preuzeli i pojedine uobičajene dekorativne elemente, i od njih, uz veće ili manje izmene, tokom decenija i vekova, stvorili male repertoare dekoracija koje su smatrali prikladnim za svoje sinagoge, grobnice, sarkofage, osuare i dr., ali ne pripisujući svakom detalju posebnu jevrejsku simboliku. Ipak, ne treba ići u drugu krajnost i negirati svaki simbolični smisao toj dekoraciji kao celini.

Pitanje kako se u jevrejskoj umetnosti mogla pojaviti i održati predstava živog bića, predmet je posebnog proučavanja. Poznato je da mojsijevski zakoni najstrožije zabranjuju svaku figuralnu predstavu. Ta zabrana se razrađivala i u mnogim biblijskim i talmudskim tekstovima. Objašnjenje za činjenicu da su se takve predstave ipak često javljale u jevrejskoj umetnosti, obično se našlo u tvrđenju da su Jevreji, povremeno, obično u periodima prosperiteta, imali labaviji odnos prema verskim zakonima i preuzimali od paganskih starosedelaca ili suseda pojedine figuralne predstave i davali im svoje simbolično značenje. Međutim, u doba podizanja opisanih sinagoga Galileja je bila centar jevrejstva najstrožijeg nacionalnog shvatanja i održavanja tradicija, te se tu ne može govoriti o labavoj primeni zakona.

⁶⁶ U jevrejskoj simbolici lav je poznat i kao znak plemena Jude.

⁶⁷ E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, I — VIII, New York 1953—1958.

Kol i Vacinger su mišljenja da uzrok figuralnim predstavama treba tražiti u ličnosti ktitora sinagoga, pošto, navodno, galilejski Jevreji, izgnani iz Judeje, nisu mogli imati sredstva za podizanje tako monumentalnih sinagoga, niti su ih mogli zidati na tako istaknutom mestu bez saglasnosti rimskih vlasti. Iz dokumenata koji ukazuju da su galilejski rabini održavali dobre odnose sa rimskim vlastima, čak i lično sa imperatorima (Rabin Jehuda ha-Nasi sa Markom Aurelijem), pomenuti autori izvlače zaključak da su sinagoge većinom pokloni rimskih imperatora ili drugih rimskih predstavnika vlasti jevrejskoj zajednici Galileje, jer su Rimljani započeli pomirljivu politiku prema ovoj rimskoj provinciji. U literaturi i raznim natpisima zaista ima podataka da su razni »pobožni« pagani poklanjali sredstva za sinagogu da bi dali Jevrejima dokaz svojih simpatija:⁶⁸ očuvan je natpis o donatoru Tationu iz Fokeje (Mala Azija) koji je poklonio Jevrejima sinagogu sa predvorjem; prema očuvanom natpisu, sinagoga u Akmoniji (Frigija) bila je dar Julije Severe, koja je bila iz carske porodice i njeno ime je nađeno i na novcu u Akmoniji. Prema jevandelisti Luki (VII, 1—10), rimski centurion, kapetan K'far Nahuma, saziđao je Jevrejima sinagogu, prethodnicu građevine koja se sada nalazi u ruševinama.

Međutim, prema mnoštvu sinagoga, to je neznatan broj podataka o stranim ktitorima, da bi se moglo uzeti kao odlučujući razlog. Problem je mnogo dublji i kompleksniji i u okviru ovog pregleda možemo samo da napomenemo da ga treba odgonetati analizom uloge same umetnosti u životu svakog naroda, pa i jevrejskog, zatim, analizom međusobnih uticaja kultura i religija naroda Bliskog istoka, posebno uloge helenizma u Palestini i, pored ostalog, podsetiti da postoje stari talmudski tekstovi iz kojih se vidi da su pojedini rabini, u čiju se duboku odanost veri nije sumnjalo, davali dozvolu za figuralne predstave u određenim istorijskim prilikama i pod određenim uslovima, dakle ne zbog »labavog« odnosa prema Mojsijevim zakonima. Ipak je jedna zabrana uvek ostala na snazi: nikakva figuralna predstava nije smela služiti idolopoklonstvu.

U pojedinim periodima figuralni ukrasi su sistematski odvajivani sa svih sinagoga. To nije moglo biti delo hnišćana, jer su u većini slučajeva ostali nedirnuti jevrejski simboli i natpisi, već su to učinili ekstremno pobožni Jevreji, koji su se držali samo slova Tore i ostali netrpeljivi prema svakom stranom uticaju.

⁶⁸ H. Kohl u. C. Watzinger, op. cit., 203; S. Krauss, op. cit., 231; Revue des Etudes Juives, XII, 236—243.

Na osnovu analize građevinskih oblika i svih dekorativnih elemenata galilejskih sinagoga ranog perioda, Kol i Vacinger tvrde da su one većinom delo jedne generacije graditelja, da su nastale najverovatnije krajem II ili početkom III veka n. e. i bile uzor za kasnije sinagoge.

Sinagoga u Duri Europos, na desnoj obali Eufрата, iz 245. godine n. e., s obzirom da se ne nalazi na teritoriji Palestine, ne spada direktno u ovaj pregled. Ali, kao jedini otkriveni spomenik jevrejskog zidnog slikarstva tog perioda koji je do sada otkriven, od izvanrednog je značaja ne samo za jevrejsku umetnost, već i za postanak hrišćanske umetnosti, te će u najkraćim crtama biti prikazana.⁶⁹

Jevreji koji su ostali u Vaviloniji bili su poštedeni istorijskih potresa i postigli su, naročito u III veku, visok socijalni i kulturni razvoj i kada su po uzoru na palestinske »Akademije« osnovane škole u Suri i Nehardeji. U Duri Europos je bilo stecište helenistički obrazovanih Jevreja koji su dolazili iz Aleksandrije i Antiohije. Ovaj kulturni krug obuhvatao je spoj nacionalnih jevrejskih tradicija sa helenističko-sirijskim uticajem.

Sinagoga u Duri bila je od cigalja, a ne kao galilejske od kamena. Štari delovi građevine su iz oko 200. godine n. e. i imali su slikanu zidnu dekoraciju od geometrijskih i biljnih motiva.

Kroz uzani hodnik dolazilo se do dvorišta u čijem se severoistočnom uglu nalazio bazen za vodu, prema kulturnim propisima. Na istočnoj strani dvorišta je prostorija oko čijih zidova su kamene klupe i koja je, verovatno, bila učionica. Može se pretpostaviti da je druga prostorija, koja je vratima bila vezana za glavnu prostoriju sinagoge, bila odeljenje za žene. U glavnoj prostoriji nalazi se niša u zapadnom zidu, tj. u pravcu Jerusalima. Na sredini poda postoji krug nekadašnje beme koja

⁶⁹ Otkrića u Duri Europos objavljena su u Preliminary Report on the Synagogue at Dura, Yale University Press, 1936. i to: H. F. Pearson, *History and Architecture*, 1—29; C. H. Kraeling, *The Wall Decoration*, 29—76. Ostali radovi: C. Hopkins et Du Mesnil, *La Synagogue de Doura-Europos*, *Comptes rendus*, 1933, 243—254; C. Hopkins pisao o Duri u *Illustrated London News*, July 29 (1933) 188—191; C. H. Kraeling, *The Earliest Synagogue Architecture*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, LIV (1934); Comte du Mesnil, *Les Peintures de la Synagogue de Doura-Europos*, i *Les nouvelles découvertes de la Synagogue de Doura-Europos*, *Revue Biblique*, XLIII (1934) 105—119 i 546—563; M. I. Rostovtzeff, *Die Synagoge von Dura*, *Römische Quartalschrift*, XLII (1904) 208—218; C. H. Kraeling, *The Excavations at Dura Europos*, *Final Report VIII, Part I, The Synagogue*, 1956; R. Wischnitzer-Bernstein, *Jewish Pictorial Art in the Classical Period*, objavljeno u knjizi *Jewish Art*, red. Z. Efron-C.Roth, Jerusalem 1957, 216—230; H. Skrobucha, *Das Alte Testament in der Kunst*, članak objavljen u katalogu *Synagoga*, Recklinghausen 1960.

77. Dura Europos, sinagoga, freska s: zapadnog zida: posvećivanje obrednog stola i svećenika.

AFUN

je, verovatno, bila drvena. Samo donji delovi zidova ove prostorije pripadaju starijoj građevini, dok gornji pripadaju obnovljenoj građevini, podignutoj pola veka kasnije i koja je postala čuvena po svojim freskama. Iznad niše izgrađen je školjkast svod. Kraj niše je i jedno sedište, možda »Mojsijeva stolica«. Na severnoj strani vodile su stepenice ka jednom malom pultu koji je sigurno služio za čitanje Talmuda.

Zidovi kasnije građevine bili su u dva maha slikani. Iz ranijeg perioda su slike na pločama od keramike koje su pokrivala tavanicu, zatim prvi sloj fresaka u niši za Toru i tragovi velike kompozicije alegorijskog sadržaja iznad ove niše, kao i deo slikanog sokla koji podražava mermernu oplatu. Iz poslednjeg perioda su freske sa scenama iz Starog zaveta i neki delovi sokla.

Freske sa scenama iz Starog zaveta u Duri Europos dokažu svojim kvalitetom da je kod Jevreja postojalo već tradicionalno slikarstvo sa biblijskim sadržajem još onda kad je hrišćanstvo tek počelo da stvara svoje slikarstvo, samo što do sada nisu nađeni stariji spomenici tog slikarstva od onog u Duri, već jedino izvesni literarni pomeni o iluminiranim rukopisima.

Na zapadnom zidu, u najvišem pojasu su scene (sdesna nalevo): *Exodus* (u dve scene), Mojsije i goruća kupina, Mojsije prima deset zapovesti, Solomon i kraljica od Sabe. U srednjem pojasu: Filistinci vraćaju Zavetni kovčeg, Jerusalim sa Solomonovim hramom, Ezra čita Zakon, Blagoslov Jakova i David sa harfom, Avram prima obećanje, Posvećivanje obrednog stola i sveštenika — u kojoj se sceni nalaze predstave menore i drugih jevrejskih simbola (sl. 77), Boravak u pustinji i isterivanje vode iz stene. U donjem pojasu: četiri scene o faraonu i detinjstvu Mojsija, Samuel se javlja Davidu, dve scene sa Ester i Mordehajem, Ilija oživljava dete udovice.

Na istočnom zidu sačuvane su samo tri scene: Valtazarova (Baltašasarova) gozba i pad Vavilona, zatim dve scene sa Davidom i Solomonom u pustinji.

Na severnom zidu u najnižem pojasu su scene (sdesna nalevo): Jezekilj (Ezekijel), uništenje i uspostavljanje nacionalnog života. U srednjem pojasu: Nana i dete Samuel, Bitka kod Ebn-Ezera (u dve scene). U gornjem pojasu je sačuvan samo Jakovljevi san.

Južni zid ima u srednjem pojasu očuvanu scenu posvećivanja hrama, a u donjem pojasu: Ilija na brdu Karmel, Baalovi proroci na brdu Karmel, i još dve scene o Iliji.

Sokl oko cele prostorije podražava mermernu oplatu sa nazmenično pravougaonim poljima sa figurama životinja (leo-

parda, lavova i tigrova) i okruglim medaljonima sa maskama i portretima.

Slikarstvo Dure Europos nema paralela u slikarstvu istog perioda drugih oblasti. Osnovne odlike ovog slikarstva srećemo tek kasnije u vizantijskom slikarstvu: produhovljenost likova, izduženost figura, frontalni stav, nizanje figura u jednom planu ili simetričnim grupama, bez iluzionizma u slikanoj arhitekturi.

K. Hopkins, rukovodilac iskopavanja u Duri, ističe karakteristiku ovog slikarstva u direktnom prikazu toka radnje i smatra da su hrišćani ovaj način prikazivanja primili od Jevreja, i da je na Istoku, a ne u Rimu, nastao specifični hrišćanski stil u slikarstvu.

Galilejske katakombe — Do otkrivanja nekropole Bet Šearim u živopisnom predelu gde se obronci planine Karmel spajaju s brežuljcima Galileje, nije se znalo da na teritoriji Palestine postoji kompleks katakombi, koje po svojoj ogromnosti, arhitekturi i obilju sarkofaga, nadmašuju sve do tada poznate katakombe u zemljama Sredozemlja. Otkriće je izvršeno 1936. godine.

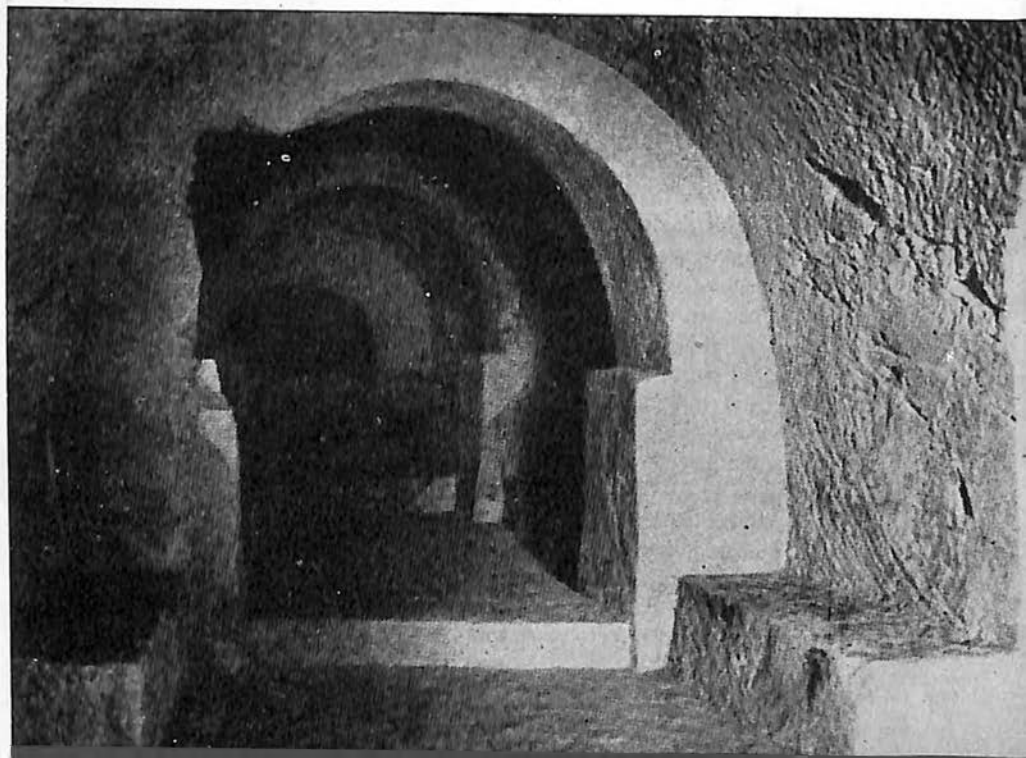
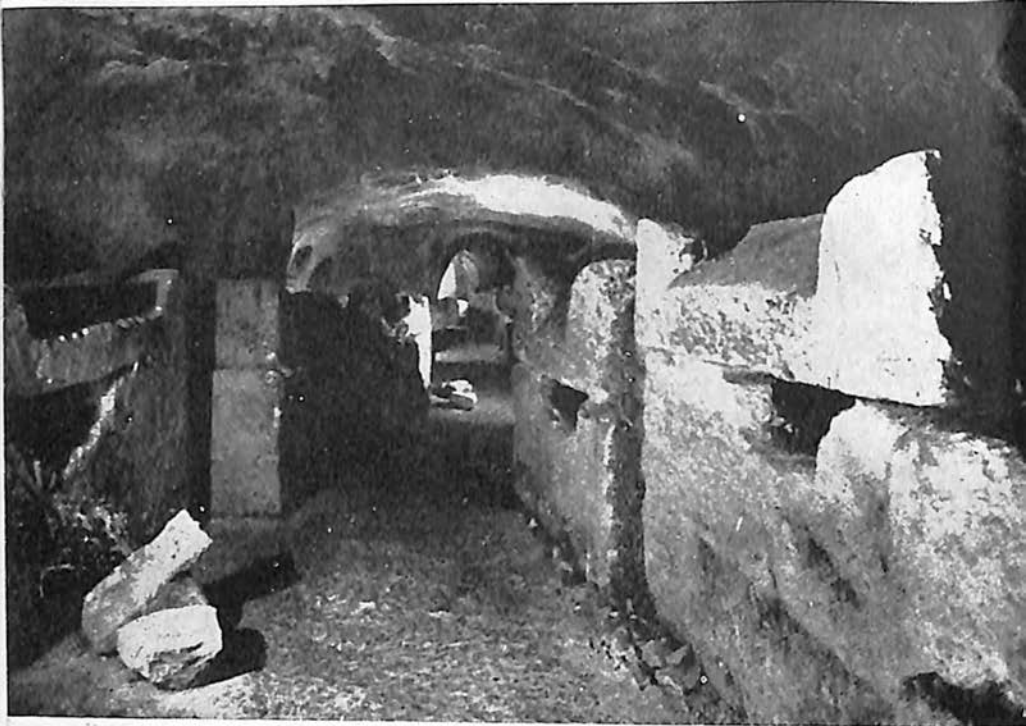
Grad Bet Šearim osnovan je oko 350. godine pre naše ere. Prema pisanju Josifa Flavija, grad je postao svojina Berenike, ćerke Agripe I iz Irodove dinastije. Vrhunac svog napretka doživeo je u II veku n. e., kad je nacionalni, politički i verski centar Palestine prebačen iz Judeje u Galileju i kada je u Bet Šearim prešao vrhovni savet Jevreja — Sanhedrin, na čelu sa patrijarhom, Jehudom ha Nasijem. Grad je bio čuven po svojim bibliotekama.

Jehuda ha Nasi je umro 220. godine n. e. u 85-toj godini života i sahranjen u ravnici kraj grada. Oko njegovog groba razvila se čitava nekropola, najpoznatija u celoj Palestini i dijaspori, o čemu govore stari tekstovi i izvršena iskopavanja. Grad je razoren 351. godine, posle pobune Jevreja, i više se nikada nije digao iz ruševina, i pored nekih pokušaja u vizantijskom periodu.

Nekropolu je otkrio arheolog Benjamin Mazar koji je vršio i metodička ispitivanja od 1936. do 1940. godine.⁷⁰ U tom periodu on je otkopao jedan deo grada na bregu sa temeljima najveće sinagoge u Palestini iz početka III veka (koju smo već pomenuli u opisu sinagoga) i jedne bazilike iz kasnijeg perioda, više kuća za stanovanje, jedne fabrike stakla, radionice sa presom za dobijanje maslinovog ulja, uz veliku količinu staklenog posuđa, keramike, mramornih ploča i bronзаног novca,

78. Bet Šearim, katakombe, unutrašnji izgled. (str. 104 i 105)

⁷⁰ B. Mazar, op. cit.

što se datira u prvu polovinu IV veka. U grobu pored sinagoge nađeni su zlatnici sa likom Konstantina Velikog i Konstantina II. Pored toga, u tom prvom periodu iskopavanja otkriveno je 11 katakombi usečenih u zapadnu i istočnu padinu brega. Po mnogobrojnim natpisima vidi se da su u njima sahranjivani i Jevreji iz Palmire, Mezene i Arabije.

Ali glavne katakombe su otkrivene tek iskopavanjima koja je 1953. godine nastavio arheolog N. Avigad, i koja se i dalje vrše pod njegovim rukovodstvom.⁷¹ Do sada je otkopano još 15 katakombi duboko u severnoj padini brežuljka na kome su ranije otkrivene ruševine sinagoge i drugih zgrada.

Pojedine katakombe su prave podzemne palate usečene u stenu sa mnogo zasvođenih soba za sahranjivanje, spojenih među sobom mnogobrojnim hodnicima koji se ukrštaju u raznim pravcima.

Zbog malog procenta vlage u većini katakombi zidovi su očuvali potpunu čistotu svetlog okera meke krečnjačke stene, tako da u njima nema mistične atmosfere koliko god se duboko zalazilo, već čoveka okružuje neka svečana, nema monumentalnost.

Grobovi se najčešće nalaze duž zidova ili u arkosolijima, a postoje i visoke niše za osuare. Od velikog značaja su mnogobrojni sarkofazi.

Dok su u pojedinim katakombama zidovi sasvim jednostavni, u nekima su uklesani stubovi sa kapitelima, luci, ornamenti, natpisi — sve u grubim potezima ali puni svežine i mašte (sl. 78).

Na većini ulaza u ove katakombe još uvek su originalna vrata, izrađena od velikog kamenog bloka, uglaćanog i ornamentisanog tako da podražava drvena vrata sa metalnim šarkama i velikim glavama eksera (sl. 79). Ta vrata su se otvarala okrećući se oko osovine na ivici kamenog bloka, i niko ih spolja nije mogao otvoriti ako nije poznavao tajni mehanizam. Zato su mnogi pljačkaši, koji su vekovima tu dolazili, naročito krstaši, u nemogućnosti da otvore vrata, prodirali u katakombe probijajući stenu oko njih. U svim katakombama je opljačkano sve što je bilo od dragocenosti.

Od svih katakombi najznačajnije su br. 14 i 20 (sl. 80). Obe imaju bogato obrađene fasade, danas u priličnoj meri rekonstruisane, od kamenih kvadera sa četiri plitka pilastra međusobno povezana lucima. U svakom luku su kamena vrata — u srednjem luku dvokrilna, a u bočnim jednokrilna. Sva

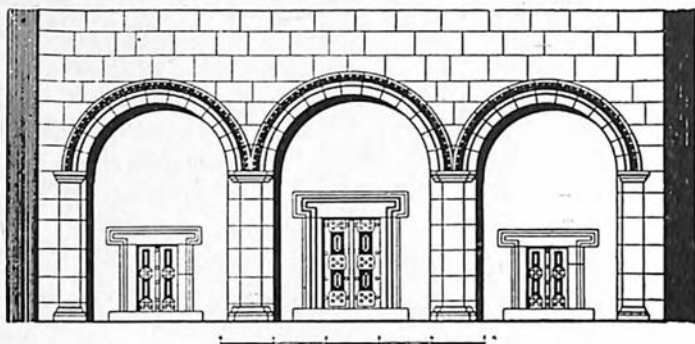
⁷¹ N. Avigad, *Excavation at Beth She'arim*, IEJ, Vol. 4 (1954) 88—107; Vol. 5 (1955) 205—239; Vol. 7 (1957) 73—92 i 239—255; Vol. 9 (1959) 205—220.

79. Bet Searim, vrata
katakombe br. 13.

80. Bet Searim, ulazi katakombi br. 20 i 14.

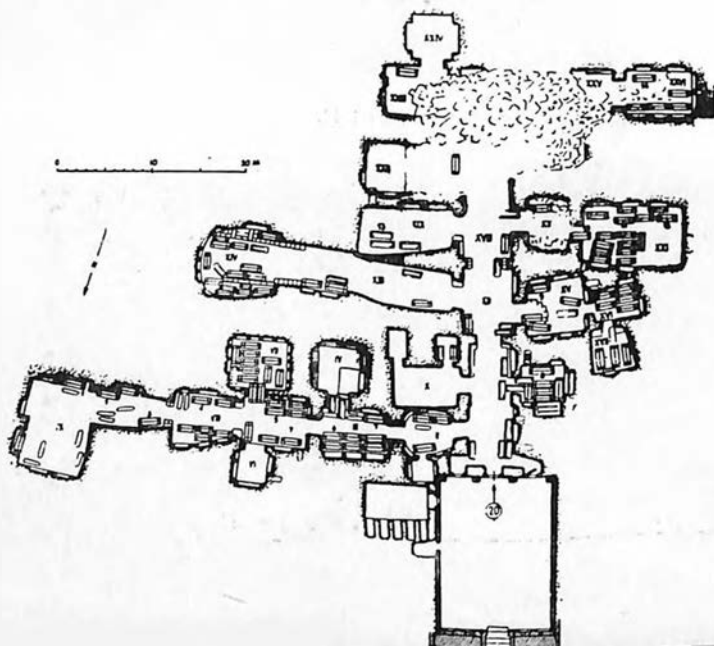

81. Bet Scarim,
fasada katakombe
br. 20.

ova vrata svojom ornamentikom podražavaju drvena vrata. Po svom izgledu su vrlo slična portalima glavne fasade sinagoga u K'far Baramu. Dužina fasade katakombe broj 20 iznosi 11,8, a visina srednjeg luka 5,12 metara (sl. 81).

Iznad ovih dveju katakombi, na površini brežuljka, nalaze se ostaci velikih popločanih terasa, okruženih sa tri strane zidom, s monumentalnim stepeništem, kamenim klupama i po jednom polukružnom nišom. Nema nikakvih znakova da su ti prostori bili pokriveni. Verovatno su to bila mesta za sakupljanje prilikom raznih svečanosti i obreda.

82. Bet Scarim,
plan katakombe
br. 20.

Katakomba br. 20 je najveća od svih. Glavna dvorana je duga 44 metra i od nje se računaju levo i desno druge dvorane, a pojedine od njih i same imaju bočne prostorije. Ukupno ima 26 većih i manjih dvorana (sl. 82).

Dvorane su razdvojene jedna od druge lučnim prolazima. Sve prostorije imaju svodastu tavanicu. Sem fasade, u unutrašnjosti nema nikakve oplata na zidovima ili tavanici, već je sve usečeno u krečnjak, sa izuzetkom pojedinih lukova na prolazima i potpornih zidova na mestima gde se stena odronjavala.

U svim dvoranama postoje arkosoliji, niše za osuare pokrivene kamenim pločama i grobovi uklesani u pod. Ali najveći značaj ove katakombe je u velikom broju kamenih sarkofaga — oko 130 — od različitih vrsta krečnjaka i drugog kamena, a izvestan broj je i od mermera. Njihova veličina je: 2,1 do 2,8 m dužine, 0,8 do 1 m širine i 0,8 do 1,22 m visine; visina poklopca je 0,5 do 0,6 metara; težina svakog sarkofaga je od 3 do 5 tona.

Oblik poklopca je skoro na svima isti: dvoslivan sa akroterijama na 4 ugla. Gotovo na svim sarkofazima se vide otvori koje su pljačkaši stvarali u nemogućnosti da odignu poklopac. Mnogi sarkofazi nemaju ukrasa, ali većina ima raznovrsnu ornamentalnu i figuralnu dekoraciju. Među najinteresantnijim su sledeći sarkofazi:

»Lavlji sarkofag« (sl. 83) — u pročelju je na krajevima po jedan tordirani stub sa primitivnim korintskim kapitelima, a između njih dva afrontirana lava i jedna vaza. Figure su primitivno isklesane; sve linije su obojene crveno. Motiv afrontiranih lavova je vrlo čest i na sarkofazima, kao što je i u sinagogalnoj umetnosti.

83. Bet Searim, »lavlji sarkofag«.

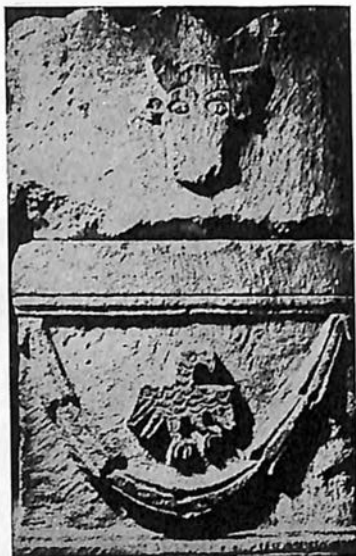

»*Sarkofag sa orlom*« — ima obilnu dekoraciju na svim stranama i poklopcu. I ovde su na dužim stranama po dva afrontirana lava sa glavom bika između njih. Ovaj motiv, čest u staroj umetnosti Orijenta, može se tumačiti kao simbolična predstava smrti koja uzima svoj danak. Ali kad su lavovi predstavljeni na sinagogama, oni gube taj smisao i znače čuvare. Na užoj desnoj strani i duž poklopcu su girlande od lišća sa reljefom orla u letu u svakom luku girlande, sve grubo stilizovano (sl. 84). Na uskim stranama poklopcu su glave bika. Reljefi figuralnih predstava imaju ravnu površinu.

»*Lovački sarkofag*« — u pročelju je, na sredini, isklesana šestolisna rozeta, a desno od nje, urezan samo u osnovnim konturama, lav koji goni gazelu (sl. 85). S obzirom na asimetričnost i stilsku neujednačenost ova dva motiva, verovatno je na sarkofagu prvobitni ukras bila jedino rozeta, a da je na traženje kupca drugi majstor dodao scenu sa životinjama.

»*Sarkofag s maskom*« — pročelje je ukrašeno sa tri stuba u prilično visokom reljefu, sa stilizovanim korintskim kapitelima. Između stubova su girlande, a iznad njih rozete. Isti motiv

84. Bet Searim,
»sarkofag s orlom«.

85. Bet Šearim,
»lovački sarkofage«.

ali sa dva stuba i jednom girlandom je i na užim stranama, a iznad girlande je glava bradatog čoveka, koja liči na maske kojima su ukrašavani sarkofazi u rimskoj umetnosti II i III veka (sl. 86).

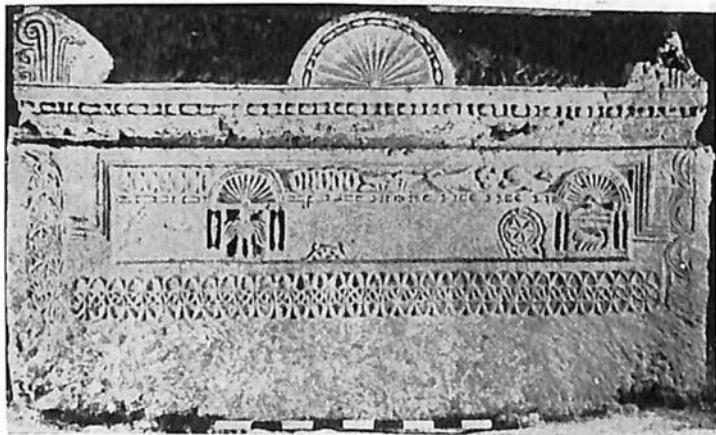
86. Bet Šearim,
»sarkofag s maskom«.

87. Bet Šearim,
»akantusov
sarkofag«.

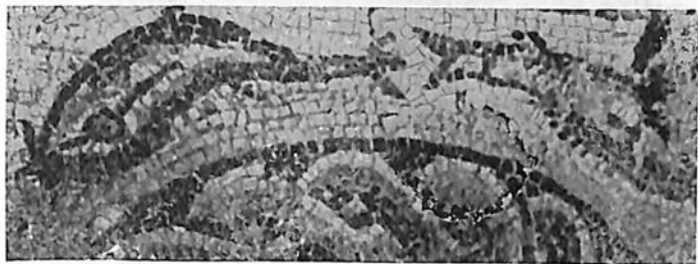
»Akantusov sarkofag« — je najlepše ornamentisani sarkofag od krečnjaka u ovoj katakombi (sl. 87). Jako je oštećen. Dekoracija je od krupnog akantusovog lišća, između kojeg su tri girlande. Iznad leve i desne girlande su rozete, a iznad srednje je deo reljefa neke životinje.

»Sarkofag sa školjkama« — ima obilan geometrijski i figuralni ukras u plitkom reljefu i razlikuje se mnogo od ostalih. Dekoracija na njemu nije dovršena. Iznad dugačke ornamentisane trake nalazi se polje sa dva arhitektonska motiva koji najverovatnije simbolišu kovčeg Tore (sl. 88). Svaki ima u gornjem delu školjku koju podupiru dva stuba. U levom otvoru stoji ptica, a u desnom lav. U istoj visini sa školjkama nalazi se friz u kome se opet nailazi na motiv dva afontirana lava između kojih je glava bika, a levo od njih dve ptice ključaju grozd. Uže strane su posebno interesantno dekorisane. Na levoj je kompozicija sa dva para ptica, a na desnoj je čudna kompozicija čokota loze, ptica, riba i dva lava između kojih je gazela. Na poklopcu između akroterija, na pročelju, je

88. Bet Šearim,
»sarkofag sa
školjkama«.

90. Bet Šearim,
katakomba br. 11,
fragment podnog
mozaika sa
delfinima.

velika školjka. Stil ove ornamentacije je primitivan, ali pažljivo rađenih oblika.

»Sarkofag sa menorom« — tu je prvi put na sarkofagu u Palestini nađena predstava menore, iako je na zidovima i nadvratnicima katakombi prilično česta. (Tako je, na primer, na zidu XXIII odaje ove katakombe uklesana menora visine 1,9 m). Menora je na levoj užoj strani sarkofaga. Na desnoj užoj strani je reljef u obliku venca koji se završava trakom vezanom u Heraklov čvor, sa školjkom u sredini venca, i sve to okruženo sa dva nadole okrenuta delfina, čiji su izdignuti repovi pričvršćeni za krajeve traka (sl. 89). Ovi različiti elementi su harmonično spojeni u celinu. Zanimljiva je paralela sa jednim rimskim sarkofagom, sada u Baltimoru, na kome delfini nose venac na svojim repovima. Delfini su nađeni kao ukrasne figure i na fragmentima podnog mozaika u dvorištu katakombe br. 11 u Bet Šearimu (sl. 90).

89. Bet Šearim,
»sarkofag sa
menorom«, motiv
s delfinima.

91. Bct. Searin.
»sarkofag sa
stubovima«.

»Sarkofag sa stubovima« — na pročelju je uklesano šest stubova sa kapitelima i bazama, sve vrlo grubo. U interkolumnijama su isklesani nešto niži stubovi ili tri grupe palmi, vrlo shematično prikazane. U jednoj interkolumniji je figura čovjeka sa kopljem u levoj ruci, a ispred njega je životinja spremna na skok. Grubost izrade otežava raspoznavanje ove životinje. Različita su tumačenja ove predstave: Artemida sa košutom, ili Dionis sa lavom (po Gudinafu). U petoj interkolumniji je predmet koji se ne može identifikovati (sl. 91).

»Sarkofag sa anđelima« — vrlo interesantan sarkofag koji je otkriven nedavno prilikom raščišćavanja velikih naslaga obrušenog svoda dosada zatrpane odaje br. XXII, ima na dužoj strani dve afrontirane krilate ženske figure u letu, koje na sredini drže venac. Ovaj motiv se, kao što smo videli, više puta pojavljivao u sinagogama, na reljefima nadvrtnika. Sarkofag je odlično sačuvan. Reljef je rađen sa ravnim površinama, bez težnje za modulacijom.

U jednom grobu iznad katakombe br. 20 nađen je olovni kovčeg, odlično očuvan i zalemljen. Dužina kovčega je 1,94 m, širina 0,30 m, visina 0,31 m. (sl. 92). Bio je ispunjen zemljom i delovima kostiju, mnoštvom zlatnih konaca i komadima materijala izatkanog od sličnih zlatnih konaca. Izgleda da je to bio samo osuar i da su kosti stavljene tu zajedno sa zemljom. Ceo kovčeg je ukrašen reljefom izrađenim u kalupu: uz gornju i donju ivicu dužih strana teku dve trake sa vinovom lozom u čijim volutama su krateri, ptice koje piju vodu iz zdele, ljudske glave. Polje između gornje i donje trake podeljeno je u rombove ukrštenim nizovima perli i čaura. U tri romba na svakoj dužoj strani kovčega je predstava menore, a u ostalim su cvetovi. Isti reljef je i na poklopcu. Uže strane su ukrašene sa dva korintska kanelirana stuba povezana lukom od biljnih motiva. U lučnom prolazu je velika mehora, šofar (rog), lopatica za pepeo, *lulav* (palmova grančica) i *etrog* (limun) — dakle, uobičajeni jevrejski simboli.

Olovni kovčeg koji je otkriven u XIX veku u Sidonu (datiran približno u IV vek) vrlo je sličan ovome i zato se pretpostavlja da je odande importovan, uz naknadno ubacivanje jevrejskih simbola u uobičajeni kalup, iako su se i u Palestini izrađivali olovni kovčezi.

-U katakombi br. 20 nađen je i veći broj mramornih sarkofaga, samo su svi polomljeni. Rekonstrukcijom je utvrđeno da su po obliku i veličini bili slični ostalim kamenim sarkofazima, ali mnogo bolje i bogatije umetničke izrade. Po nađenim delovima može se videti da su bile prikazane mitološke scene: tri fragmenta su iz scene bitke Grka sa Amazonkama; jedan prikazuje deo reljefa sa Erosom koji kleči, a drugi predstavlja deo tela žene obučene u hiton, pričvršćen pojasom. Pretpostavlja se da je ta figura bila na uglu sarkofaga i

92. Bet Šearim,
olovni kovčeg.

pridržavala girlandu. Iznad katakombe br. 11 nađen je jako oštećen mramorni sarkofag sa predstavom »Lede i labuda«.

Mramorni sarkofazi su sigurno bili importovani, jer ova vrsta belog mramora nije nađena u Palestini, a po analogiji pripadaju II i III veku.

Važnost ove velike grupe sarkofaga je dvostruka. Prvo, otkriva se provincijski ogranak razvijene industrije sarkofaga koja cveta u velikim centrima helenističko-rimske kulture. Drugo, otkriva se postojanje jevrejskih majstora za njihovu izradu. Do ovog otkrića, smatralo se da su ranije pronađeni sarkofazi u pojedinim kraljevskim grobnicama uvoženi.

U katakombi br. 14 nisu nađeni sarkofazi niti je, sem monumentalne fasade, dekorisana. Značajna je zbog grobnica sinova Jehude ha Nasija, Simeona i Gamaliela, koji su takođe bili rabini, i koje se nalaze u ograđenom prostoru u katakombi. Pretpostavlja se da je cela katakomba bila samo za rabine, jer ima svega nekoliko odaja, istina prilično velikih, a ulaz je tako bogato obrađen.

Ostale katakombe su mnogo manjih dimenzija, naročito u pogledu visine i širine odaja, ali i one imaju duge i razgranate hodnike, koji ponekad komuniciraju i sa susjednim višim ili nižim katakombama. Neke od njih su iskopane pri samom vrhu brega, a neke sasvim duboko i mnoge su danas vrlo teško pristupačne, sa ulazima obraslim u bujnu vegetaciju, tako da su jedva vidljivi.⁷² Ulazi su često sasvim mali, nekad samo 70—80 cm visine, te se teško kroz njih prolazi. Već i zbog samih ulaza tu nisu mogli biti uneti sarkofazi, već su u odajama samo lokuli uklesani u zid, završavajući se u gornjem delu arhivoltom, i niše za osuare. Iako po dimenzijama nisu monumentalne, mnoge od njih imaju skulptoralnu dekoraciju koja zadivljuje, te bi se moglo reći da je to monumentalnost malih dimenzija. Iz same stene su isklesani stubovi sa raznim vrstama kapitela baza i kanelura, neki čak i tordirani (sl. 93), kakve možemo videti u katakombi br. 1. Na nekima je čitav zid obrađen u reljefu, i glavni je motiv kovčeg Tore, obrađen kao portal sa stubovima i sa afontiranim lavovima, u vrlo skladnoj, živoj kompoziciji, mada u primitivnom stilu (sl. 94a i b). U jednoj katakombi su urezana u zid samo grubim konturama dva konjanika, jedan jaše, a drugi vodi konja za uzdu i drži batinu u ruci (sl. 95). U katakombi br. 4 je prikazano nešto nalik na »svetog vojnika« koji na glavi ima veliku menoru (sl. 96), — motiv koji se i u hrišćanstvu pojavljuje: »sveti ratnik« s krstom. Menora se pojavljuje u reljefu na mnogim zidovima.

⁷² Zahvaljujem na prijateljskoj pomoći Ezri Suecu, koji mi je omogućio da pregledam i sve ove teško pristupačne katakombe.

93. Bet Scarim, unutrašnjost katakombe br. 1.

Ima i raznih crteža urezanih u meki krečnjak zidova, kao npr. jedrenjak (sl. 97), ili skoro dečiji crteži na kojima se vide dva gladijatora i verovatno scena »Daniel u lavljjoj pećini«, i još mnogi drugi dovršeni i nedovršeni reljefi ili crteži, od kojih su neki ispunjeni bojom, obično tamnocrvenom.

Iznad katakombe br. 11 stajao je nekad mauzolej, četvr-taste osnove, monumentalnog izgleda, sa pilastrima i portalima. Kapiteli pilastara su nosili vrlo širok arhitrav sa jako isture-nom profilacijom, koji je povezivao pilastre i lukove iznad portala. Lucii su bili ukrašeni reljefom od rozeta i spirala is-punjenih cvetovima. Na jednom fragmentu ovog friza vidi se orao raširenih krila između dve životinje.

U muzeju koji je uređen u jednoj izdvojenoj velikoj pod-zemnoj dvorani nalazi se maketa ovog mauzoleja (sl. 98) pored drugih fragmenata skulpture, keramike i stakla nađenih u katakombama, a među njima se nalaze delovi friza sa još jednog mauzoleja, sa vrlo živim teratološkim motivom, kakav se nije pojavljivao u klasičnoj umetnosti Grka (sl. 99). S. Appelbaum upoređuje te motive sa keltskim ili skitskim uzorima, a pripisuje ih lokalnim majstorima.⁷³

⁷³ S. Appelbaum, *The Minor Arts of the Talmudic Period*, objavljeno u *Jewish Art*, red. Z. Efron—C. Roth, Jerusalem 1957.

a)

Za bliže proučavanje jevrejske kulturne istorije od posebnog su značaja mnogobrojni natpisi na grčkom, hebrejskom, aramejskom, arapskom i palmirskom, urezani na zidovima, kamenim pločicama i sarkofazima — ove nekropole, od kojih je oko 300 već dešifrovano.⁷⁴ Oni kazuju ime pokojnika, zanimanje, mesto rođenja, formulišući katkad neku želju ili molbu.

Male svetiljke od keramike su nađene u velikom broju, razne obrade i umetničke vrednosti.

Pomenućemo još staklene posude nađene u Bet Šearimu. Pored niza manjih ili većih staklenih bočica, najvažniji je nalaz iz katakombe br. 15 — velika staklena plitka činija sa prečnikom od 51 cm, svetlozelene boje, sa urezanim širokim ornamentom na rubu, u obliku kolonade sa lucima. U svakoj interkolumniji urezan je po jedan predmet: menora, vaga, viseća svetiljka, palma, amfora, lekit, i nekoliko neobičnih predstava portala odnosno pregrada koje bi mogle biti kovčezi Tore (sl. 100).⁷⁵

Prema svim nalazima, katakombe u Bet Šearimu datiraju se od II do IV veka. Fasade katakombi br. 14 i br. 20 potiču iz III veka.

Katakombe su kasnije vekovima služile kao skloništa arapskih pastira, o čemu svedoče nađene svetiljke tipa karakterističnog za VIII i IX vek, i keramika iz XIII do XV veka. Otada je proteklo niz vekova u kojima ljudska noga nije kročila u ove opustele katakombe, a plahovite bujice taložile sve veće nanose peska i mekog krečnjaka kod njihovih ulaza, prikrivajući svaki trag njihovog postojanja. Slučajno odronjavanje stene 1936. godine otkrilo je njihovo postojanje i otvorilo novo poglavlje od izvanrednog značaja za poznavanje jevrejske umetnosti.

⁷⁴ M. Schwabe, *Greco—Jewish Inscriptions Found at Beth She'arim in the Fifth Excavation Season 1953*, IEJ, Vol. 4 (1954) 249—261.

⁷⁵ N. Avigad, *Excavations at Beth She'arim 1934*, izd. Israel Exploration Society, Jerusalem 1955, 229—230. Kraći ali vrlo sadržajan pregled starog palestinskog stakla dao je P. P. Kahane, *Some Aspects of Ancient Glass from Israel*, The Holy Land, Antiquity and Survival, II. 2—3 (1957) 208—224.

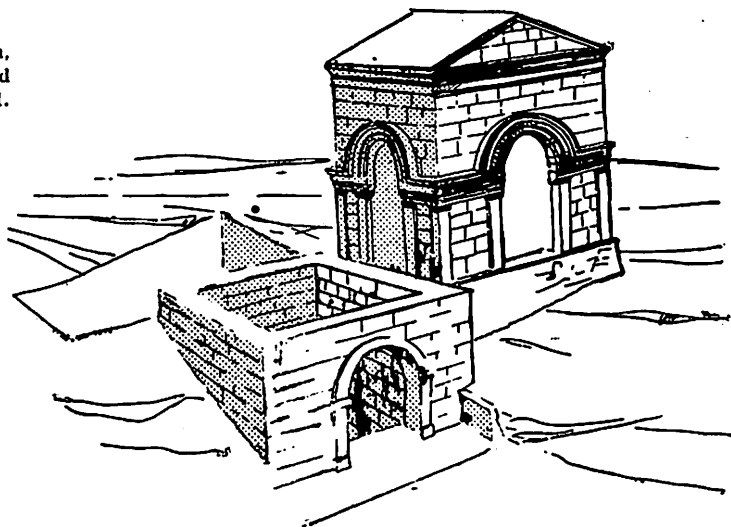
95 Bet Scarim, reljefi konjanika u katakombi.

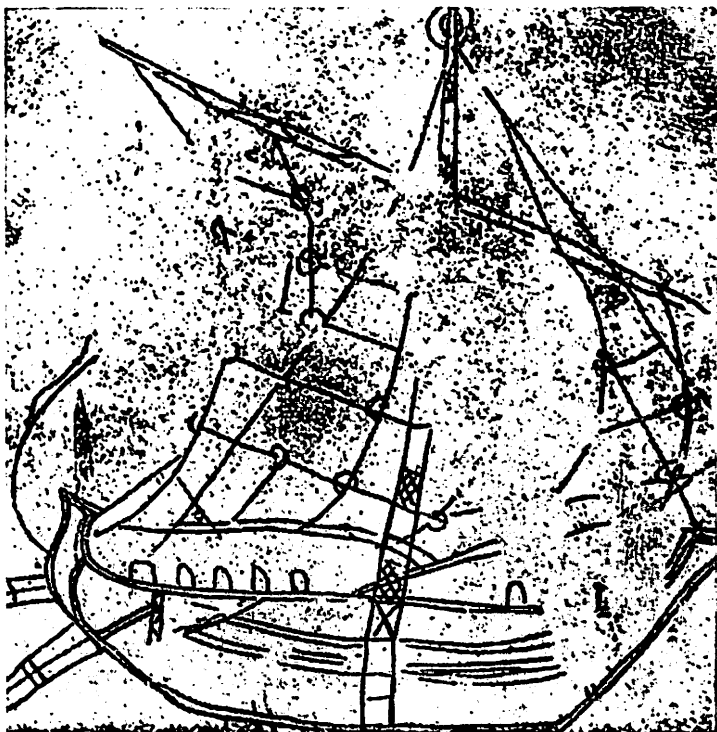

96. Bet Searim, motiv vojnika sa menorom.

98. Bet Searim,
mauzolej iznad
katakombe br. 11.

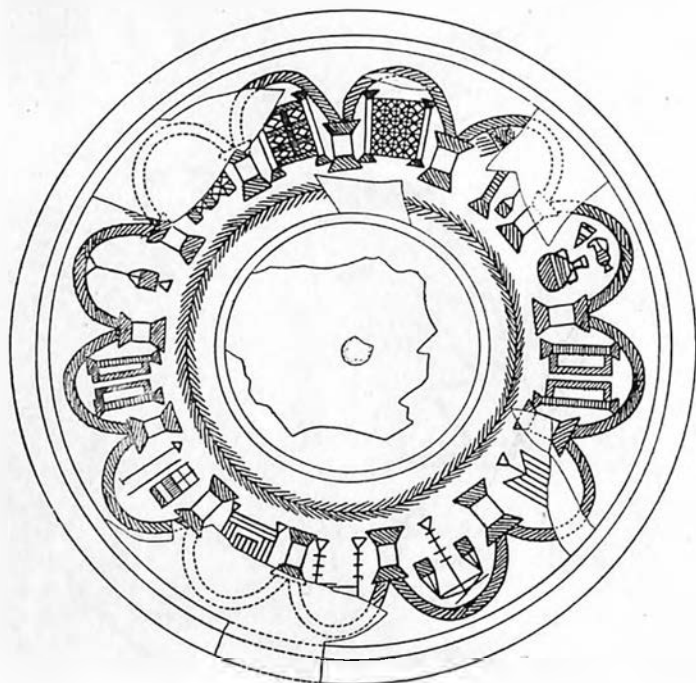
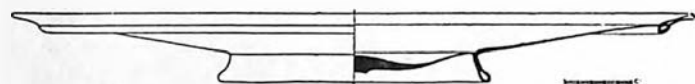

97. Bet Searim,
jedrenjak, crtež
na zidu katakombe.

99. Bet Shearim, deo friza sa teratološkim motivom.

100. Bet Shearim, staklena činija.

IV — Period vizantijske vlasti i širenja hrišćanstva — Stanje jevrejske zajednice u Palestini pogoršalo se za vreme vizantijske vlasti. Mnoge sinagoge su srušene, neke pretvorene u crkve, a za zidanje novih sinagoga propisana su vrlo ograničena prava i mogućnosti. *Codex Theodosianus* je određivao da nijedan grad ne sme imati više od jedne sinagoge, i to samo na zabačenom mestu, daleko od hrišćanskih građevina. I *Corpus Iuris Civilis Iustiniani I* je pónovio ta ograničenja.

Spoljašnji izgled sinagoga više nije bio onako monumentalan kao kod ranih galilejskih sinagoga. Ali za ovaj period su bitne dve stvari: kovčeg Tore je dobio svoje stalno mesto u niši zida, naspramnog od glavnog ulaza, tako da se sada zid s nišom upravljao ka Jerusalimu, i drugo — bogatstvo podnog mozaika.

U prvoj polovini IV veka rabin Abul je zvanično dozvolio da se figuralne predstave unose u dekoraciju podova sinagoga pod uslovom da ne budu predmet obožavanja.

Jedna od najstarijih sinagoga prelaznog perioda sa novom orijentacijom je u Eštemoa, iz IV veka, na jugu Judeje. Ima veću nišu za kovčeg Tore u severnom zidu, upravljenom ka Jerusalimu, i još po jednu manju nišu sa svake strane, u koje su možda stavljane sedmokrake svetiljke, jer u podnim mozaicima nekih drugih sinagoga (Bet Alfa, Bet Šean i dr.) često je kovčeg Tore predstavljen između dve velike sedmokrake svetiljke.

Razvijenom prelaznom obliku pripadaju sinagoge u Hamatu, blizu grada Tiberijasa, u Usfiji i Jafiji. Ove sinagoge imaju podni mozaik, ali još nemaju apside.

Iskopavanja koja je u toku 1962—1963. godine vršio M. Dotan na mestu gde su otkriveni ostaci sinagoge u Hamatu, jasno su izdiferencirala tri perioda gradnje. Najstarija građevina, verovatno iz III veka n. e., izgleda nije bila sinagoga. Na njenim temeljima podignuta je u IV veku prva sinagoga koja je i sama imala dve faze gradnje. Bazilikalnog je oblika, orijentisana ka jugu. Sa istočne strane je imala dva bočna broda, a sa zapadne jedan. Između brodova su tri reda od po tri stuba. Još nisu utvrđeni ulazi ove građevine, sem jednog iz uzanog predvorja na jugoistočnoj strani. Pojedini fragmenti jako oštećenog podnog mozaika pripadaju prvoj fazi ove sinagoge. Najznačajniji nalaz arheologa M. Dotana je podni mozaik druge faze gradnje ove sinagoge, koja je uglavnom zadržala isti raspored brodova iz prve faze, samo što je južno pred-

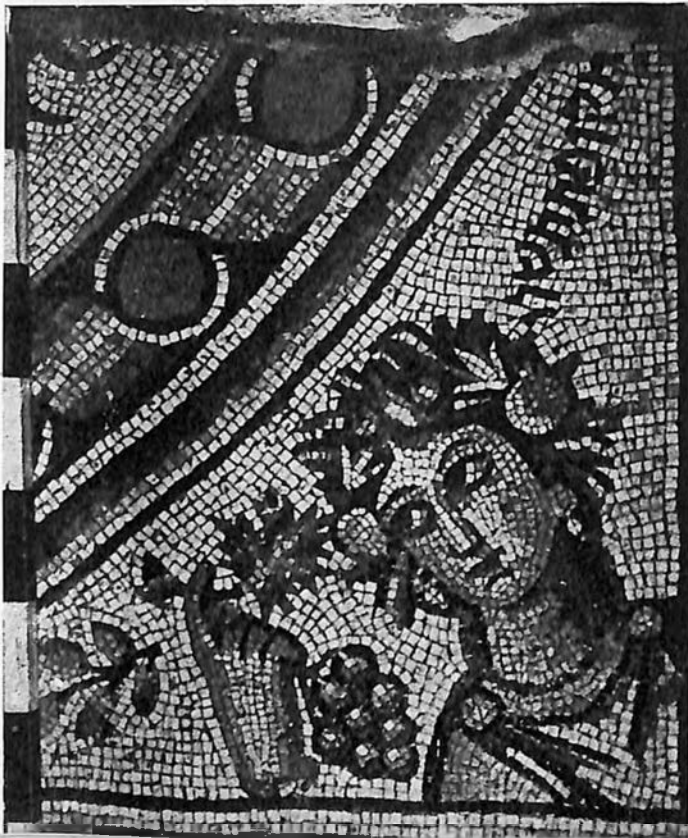

vorje podeljeno na više prostorija.⁷⁶ Podni mozaik glavnog broda je vrlo dobro očuvan, sem manjeg dela srednjeg polja.

Cela kompozicija mozaika je podeljena na tri polja. Prvo, severno polje koje se nalazi kod ulaza, pravougaonog je oblika i ima na sredini šest manjih polja sa natpisima na grčkom jeziku. Samo je poslednja reč hebrejska: *šalom* (mir). Levo i desno od ovih natpisa je po jedna figura lava.

Centralno polje je kvadratnog oblika u kome je upisan krug sa znacima zodijaka i hebrejskim natpisom za svaki znak. U sredini velikog kruga je manji sa predstavom Heliosa, boga sunca. U četiri ugla kvadrata su dopojasne figure žena sa atributima godišnjih doba, takode sa hebrejskim natpisima (sl. 101).

⁷⁶ M. Dotan, IEJ, Vol. 12, No. 2 (1962) 153—154.

101. Hamat kod Tiberijasa, sinagoga, fragment podnog mozaika, — »jesen«.

102. Usfija na Karmelu, sinagoga, fragment podnog mozaika — godišnje doba.

Poslednje polje podnog mozaika je pravougaono, kao i prvo, i na njemu je u sredini kovčeg Tore između dve velike menore. Tu su i drugi jevrejski simboli: *etrog*, *lulav*, *šofar* i lopatica za pepeo.

Stil mozaika je helenistički kitnjast, sa direktnim paralelama u antiohijskim mozaicima. Boje su kontrastne, na beloj osnovi preovlađuje tamnocrvena i crna. Konture su jake ali ima mekoće u pokretu i stavu i živosti u izrazu figura.

Sa kraja V ili početka VI veka je najnoviji period gradnje kada je na temeljima prve sinagoge podignuta mnogo veća (19 x 14 m) i sa drukčijom osnovom. To je trobrodna bazilika sa apsidom i brojnim sporednim prostorijama. Ova sinagoga je verovatno razorena posle arapskog osvajanja i na njenim razvalinama su zidane kuće za stanovanje.

Sinagoga u U s f i j i, na Karmelu — koju je 1930. godine otkrio N. Makuli (Makhouli) i 1933. publikovao u saradnji sa M. Avi-Jonom — takođe je bila trobrodna bazilika. Orijentisana je ka istoku, ali se apsida nije mogla utvrditi.

Oštećeni podni mozaik podeljen je na tri polja u okviru od geometrijskih šara. U prvom polju je vinova loza sa ptičama. U srednjem, najvećem polju, su ostaci pet znakova iz

a)

b)

kruga zodijaka i jedna simbolična predstava godišnjeg doba, bez natpisa (sl. 102). U trećem polju su dve Menore i uz njih uobičajeni mali jevrejski simboli. Pretpostavlja se da je sinagoga podignuta u V veku.

O ostacima sinagoge u Jafiji (blizu Nazareta) pisao je još 1921. godine L. H. Vincent, pominjući dva nadvratnika: jedan sa menorom i dve rozete, a drugi sa dva orla između kojih je venac. Godine 1950. E. Sukenik je u blizini novije grčke crkve otkrio podni mozaik verovatno iz IV veka, koji pored biljnih i geometrijskih motiva ima i figure tigra, delfina, dva vola, orla i glavu Heliosa (sl. 103a i b). Iskopani su i kapiteli sa lavljim glavama. E. Sukenik je mišljenja da su to ostaci sinagoge, iako orijentacija nije ka Jerusalimu, jer je kod jedne figure vola ostatak od tri hebrejska slova koja bi mogla biti deo oštećenog imena Efraim, i da bi prema tome ovo mogli biti simboli 12 izraelskih plemena.

Za sinagoge kasnog tipa, od V do VIII veka, karakterističan je bazilikalni oblik sa dva reda stubova koji dele baziliku na tri broda. Bočni brodovi su verovatno bili niži i imali galerije za žene. Zid upravljen ka Jerusalimu imao je apsidu, obično polukružnu. U nekim sinagogama (Hamat kod Gadare, Askalon) je između apside i srednjeg broda bila kamena pregrada sa stubovima i rešetkom. Kovčeg Tore je stajao u apsidi, verovatno pokriven zavesom, iza koje je bilo mesta i za dve visoke sedmokrake svetiljke.

Nasuprot ranim sinagogama, ornamentalna dekoracija fasada je sada oskudna. Izgleda da su Jevreji, zbog stalnih progona, želeli da sinagoge budu spolja što neupadljivije, ali je zato unutrašnjost bila dekorativnija. Reljef se pojavljuje pretežno na kapitelima. Osnovni dekorativni elementi su: menora, vi-nova loza, narovi, rozete.

Najveći ukras sinagoga vizantijskog perioda bili su podni mozaici. Za sada nema nikakvih sigurnih indicija da je u sinagogama bilo mozaika i po zidovima, kao u hrišćanskim i muslimanskim građevinama. Činjenica je da su sve sinagoge srušene, bilo kao posledica rimske, vizantijske i arapske okupacije ili mnogobrojnih zemljotresa koji su zadesili Palestinu od IV do VI veka, tako da su najbolje očuvani podovi.

Mozaici u palestinskim sinagogama nastali su u vreme kada je vizantijska umetnost u Rimu, Raveni i Carigradu dala naj-sjajnije spomenike muzivnog slikarstva. To slikarstvo nosilo je sve odlike raskoši i bogatstva carske umetnosti. Mozaici u Palestini nastali su, međutim, u sasvim drugim istorijskim, ekonomskim i nacionalnim uslovima, te njihovu vrednost ne treba da zatamni direktno poređenje sa blistavim vizantijskim mozaicima, kojih je bilo i na samoj teritoriji Palestine, u hrišćanskim crkvama i manastirima (Bazilika Rođenja u Vitlejemu, crkva sv. Krsta i crkva sv. Stefana u Jerusalimu, bazilika sv. Petra i Pavla u Gerasi, manastir sv. Katarine na Sinajskoj Gori, Tabgha na obali Tiberijskog jezera i dr.).

Dok su mnogi spomenici jevrejske umetnosti — arhitekture, skulpture, primenjenih umetnosti — bili delo stranih majstora, mozaici palestinskih sinagoga su delo domaćih majstora i zbog toga imaju prvorazredni značaj.

Ali, pored dominantnog uticaja narodne umetnosti, koja je crpla motive i oblike iz samog života, palestinski sinagogalni mozaici nose i elemente — stilske i ikonografske — helenističke, egipatske i vizantijske umetnosti.

Od helenističke umetnosti uzeti su pojedini motivi kao, na primer, predstava Heliosa na kvadrigi, pojedine personifikacije godišnjih doba i dr.; od egipatske, pojedini motivi faune i flore (samo što su ti motivi, tzv. »nilski pejzaži« imali mnogo jači uticaj na hrišćanske mozaike u Palestini, u Tabghi i Tiberijas i na nekim sinagogama u dijaspori, npr. u Hamam Lifu — u Tunisu), zatim krug zodijaka, ali obično u već heleniziranom obliku; persijski uticaj se ogledao u bogatstvu geometrijskih ornamenata, boja i u *horror vacui*, samo u nešto blažem obliku; vizantijska umetnost je infiltrirala izvesnu produhovljenost u rustičnost većine sinagogalnih mozaika, zatim ritmičnost rasporeda figura u kompozicijama.

Muzivna dekoracija sinagoga obuhvata geometrijsku ornamentiku, biljne motive, starozavetne teme, paganske figuralne motive, jevrejske kultne predmete, razne figure životinja i ptica, figuru čoveka i mnogobrojne natpise.

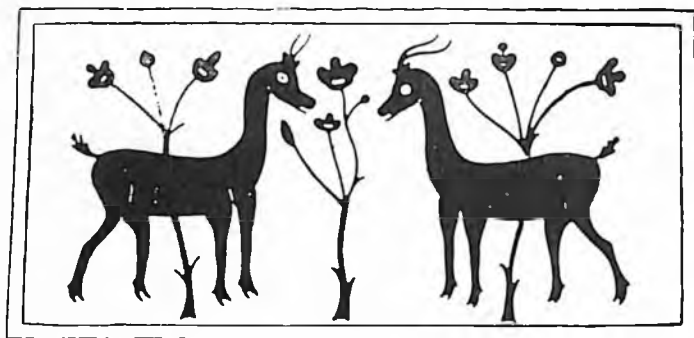
Natpisi su veoma značajni, ne samo što daju ponekad podatke o godini izrade, o majstorima i naručiocima, već omogućuju da se sazna i koje su sve predstave bile na mestima gde je mozaik oštećen, uglavnom zbog inkonoklastičnih pokreta. Na mnogo mesta su samo figure uništene, a natpisi ostavljeni, što dokazuje, i u slučaju mozaika, da je i kod Jevreja bilo ikonoklastičnih struja.

Pojedine sinagoge su imale, bar prema sačuvanim površinama, samo geometrijski ornament, raspoređen u obliku orijentalnog tepiha, tako da hebrejsko poreklo odaju jedino natpisi na grčkom ili hebrejskom, praćeni obično malim jevrejskim kulturnim predmetima. Takvi su mozaici nađeni u Cezareji (V vek),⁷⁷ Jerihonu i Huldi, u Judeji (VI vek). U ostalim sačuvanim mozaicima ima i biljnih i figuralnih predstava i kompozicija. Figuralne kompozicije se uglavnom javljaju na mozaicima nastalim od VI veka nadalje, ali ima izuzetaka i u ranijem periodu.

Sinagoga u Naaranu (Ejn Duk), u blizini starog Jerihona, otkrivena je 1921. godine i tada je posle niza vekova opet došao na svetlost dana veliki kompleks podnog mozaika, koji je obuhvatao ne samo baziliku, već i vestibil i prostoriju dodatu na jugozapadnom uglu. Pored biljnog i geometrijskog ornamenta, mozaik sadrži ljudske i životinjske figure.

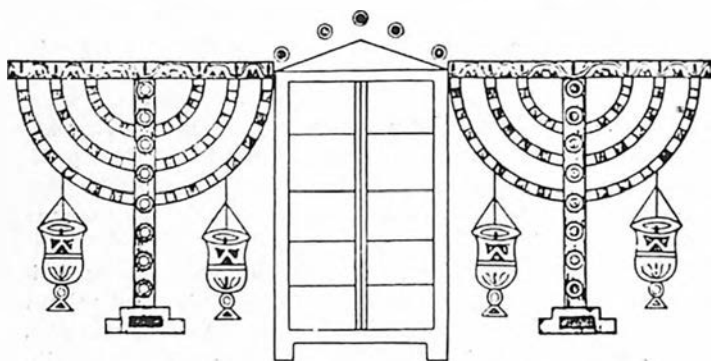
Pod glavnog broda podeljen je na četiri poprečna polja. Prvo polje, kod ulaza, prekriveno je mnogougaonicima, krugovima i polukrugovima u kojima su figure raznih životinja i ptica (zec, šakal, fazan, jelen i dr.) (sl. 104). U drugom, kvadratnom, jako oštećenom polju, su ostaci kruga zodijska. Sačuvani su hebrejski natpisi za ove znakove, dok su figure uništene. U sredini kruga bio je Helios na kvadrigri. U četiri ugla kvadrata su bile personifikacije godišnjih doba, a od njih su ostali samo natpisi i konture. U centru trećeg polja je figura čoveka u stavu molitve a levo i desno od nje je po jedan lav. Prema hebrejskom natpisu »Daniel, šalom«, može se zaključiti da je to starozavetna scena »Daniel u lavljoj pećini«. Do sada je ova scena data — urezana u zid — još samo u katakombi u Bet Šearimu. Četvrto polje sadrži jevrejske simbole: kovčeg Tore između dve minore. U mozaiku vestibila je velika menora i natpis.

⁷⁷ M. Avi-Yonah, *The Synagogue at Caesarea, Preliminary Report*, Bulletin Rabinowitz III (1960) 44—48.

04. Naaran, sinagoga.

v) fragment podnog
mozaika sa jelenima.

b) polje mozaika sa
jevrejskim simbolima.

Po Vincentu, koji je vršio iskopavanje, ova sinagoga je bila datirana u III vek, E. Sukenik je datira u IV vek, ali na osnovu paralela sa kasnije otkrivenim sinagogama koje imaju podni mozaik, treba da bude datirana jedan vek kasnije.

Kolorit je dosta bogat, jer ova oblast obiluje raznobojnim stenama, ali preovlađuju hladni tonovi: na beloj osnovi preteže crna i razni tonovi zelene i plave boje.

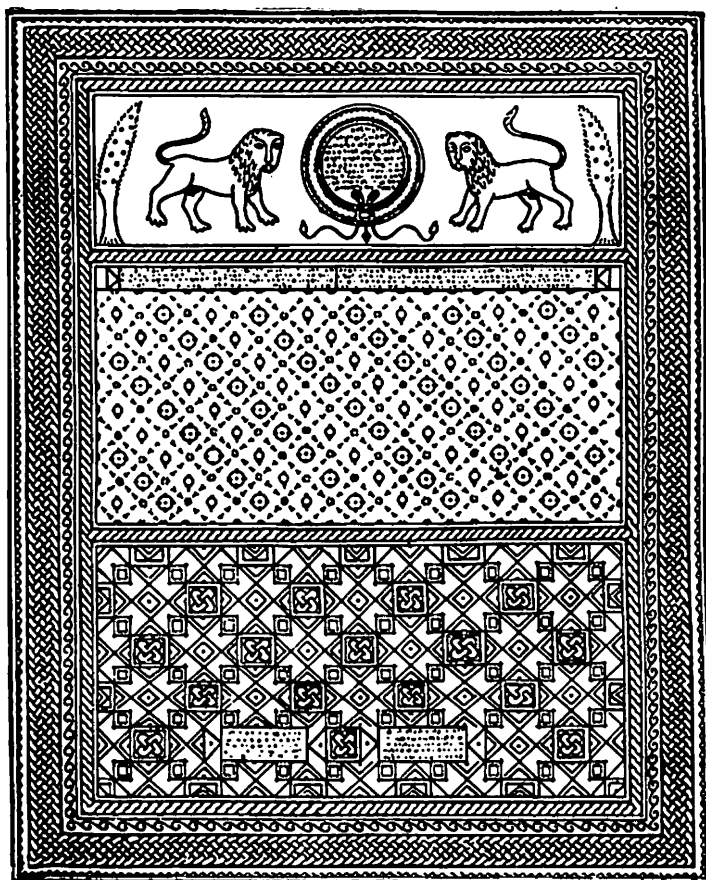
Godine 1932. otkrivene su ruševine sinagoge u Hamatu kod Gadare (El Hame), u dolini Jarmuka; kasnija ispitivanja je vršio E. Sukenik.⁷⁸ To je trobrodna bazilika sa apsidom na južnom zidu. Apsida je bila odvojena od glavnog broda pregradom od mermera, od koje su mnogi delovi sačuvani. Neki imaju grčke natpise. Nađene su stepenice koje su, izgleda, vodile na galeriju bazilike. Zidana je oko 500. godine. Ima ostataka jako oštećenog podnog mozaika koji je pokriva

⁷⁸ E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh (Hammath-by-Gadara)*, Jerusalem 1935.

sva tri broda i vestibil. Sastoji se od biljnih i geometrijskih motiva i natpisa, a samo u polju ispred apside prikazane su dve lavlje figure između kojih je veliki okrugli venac sa hebrejskim natpisom od deset redova (sl. 105). Iza lavova je po jedno drvo kiparisa. Dok je u vestibulu mozaik samo od crnog i belog kamena, u brodovima je kolorit nešto bogatiji.

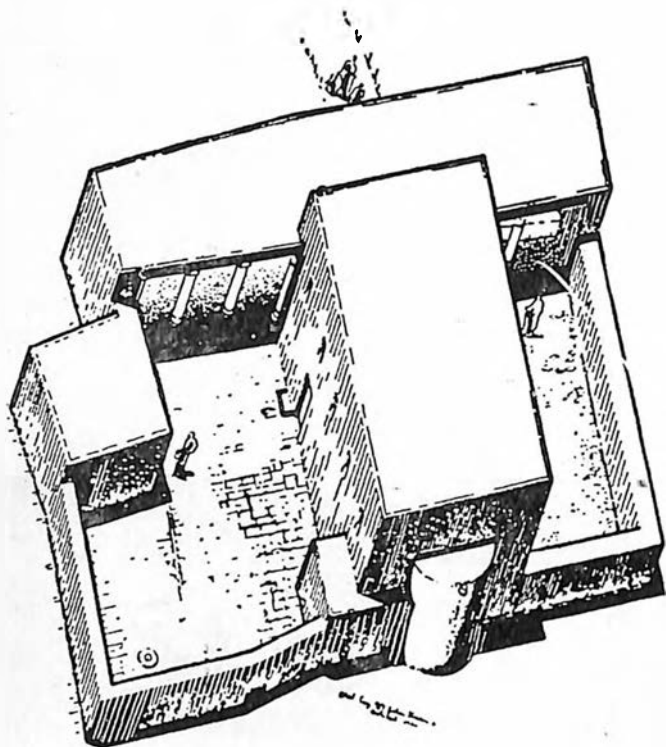
U blizini naselja Nirim (Maon), u severnom Negevu, na oko 15 km od obale Sredozemnog mora, otkriveni su 1957. godine ostaci sinagoge iz V veka sa očuvanim delom podnog mozaika. Ovo otkriće dokazuje postojanje razvijene jevrejske zajednice u starom Maonu.⁷⁹

⁷⁹ S. Levy, L. Y. Rahmani, A. S. Hiram, I. Dunayevski, M. Avi-Yonah, S. Yelvin, *The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim)*, Bul. III, L. Rabinowitz Fund, Jerusalem 1960.

105. Hamat kod Gadare, sinagoga, crtež podnog mozaika.

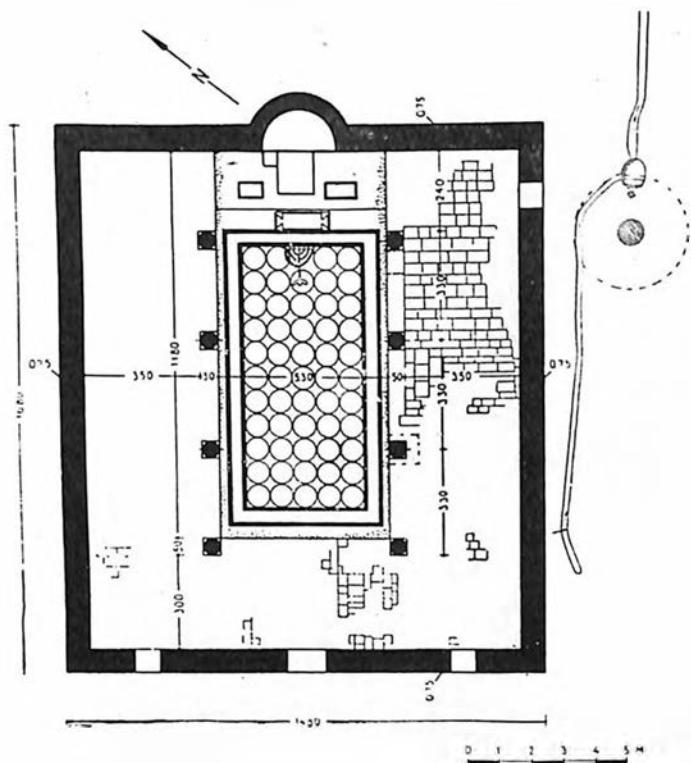
106. Nirim, sinagoga,
rekonstrukcija.
(A. S. Hiram).

Iskopavanja nisu mogla utvrditi tačnu osnovu sinagoge, jer su neki zidovi uništeni iz temelja. Sa sigurnošću se samo može konstatovati da je građevina imala apsidu u pravcu severoistoka, prema Jerusalimu, da su do apsidalnog prostora vodila tri stepenika; ispred apside su bila četiri stubića koji su, možda, pridržavali zavesu; pod centralnog dela građevine bio je pokriven mozaikom, a sve ostale površine samo kamenim pločama.

Pojedine baze stubova nađene *in situ* ostavljaju mogućnost za dve alternative u rekonstrukciji. Po ing. Hiramu⁸⁰ sinagoga je bila jednobrodna građevina sa širokim tremom na južnom kraju, koji je obuhvatao i južne delove levog i desnog popločanog dvorišta (sl. 106). I. Dunajevski⁸¹ pretpostavlja da se i ovde radi o uobičajenoj trobrodnoj bazilici sa kolonadama koje odvajaju glavni brod od neke vrste deambulatoriuma, koji ide sa zapadne, južne i istočne strane (sl. 107). Prva alternativa se strožije pridržava nađenih tragova, a druga se oslanja više na paralele sa drugim palestinskim sinagogama.

⁸⁰ Ibid., 19—21.

⁸¹ Ibid., 22—24.

107. Nirim,
sinagoga
osnova
(I. Dunajevski).

Podni mozaik centralnog dela građevine bio je jedna kompoziciona celina, bez uobičajenih podela na polja. U širokom okviru od cvetnih čašica, cela površina je stilizovanom vinovom lozom, koja izlazi iz jedne amfore, podeljena na medaljone — pet nizova od jedanaest medaljona (sl. 108). U srednjem nizu prikazana je mrtva priroda: korpe s voćem, amfore, vaze, nekad kombinovano sa živim bićima: kavez s pticom (sl. 109), pehar sa kokoškom koja je snela jaje (sl. 110), a izuzetno u jednom medaljonu je samo ptica. Prva dva niza su gotovo sasvim uništena, ali tragovi ukazuju da je postojala potpuna simetričnost sa predstavama iz poslednja dva niza, gde se u svakom medaljonu nalazi po neka životinja (leopard, slon, bik, zec, pas, jelen i dr.) ili ptica (flamingo, ždral, dve jarebice, dva goluba, jedan paun koji zauzima dva medaljona (sl. 111) i dr.). Ova kompozicija sa medaljonima radena je po vizantijskom uzoru, ali je prilagođena za sinagogu na taj način što je deset medaljona, koji se nalaze blizu apsidalnog dela, ispunjeno jevrejskim simbolima, svaki u po dva medaljona: jedna menora, dva lava i dve palme. Kraj menore su i ostali uobi-

109. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: kavez s pticom.

110. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: kokoška.

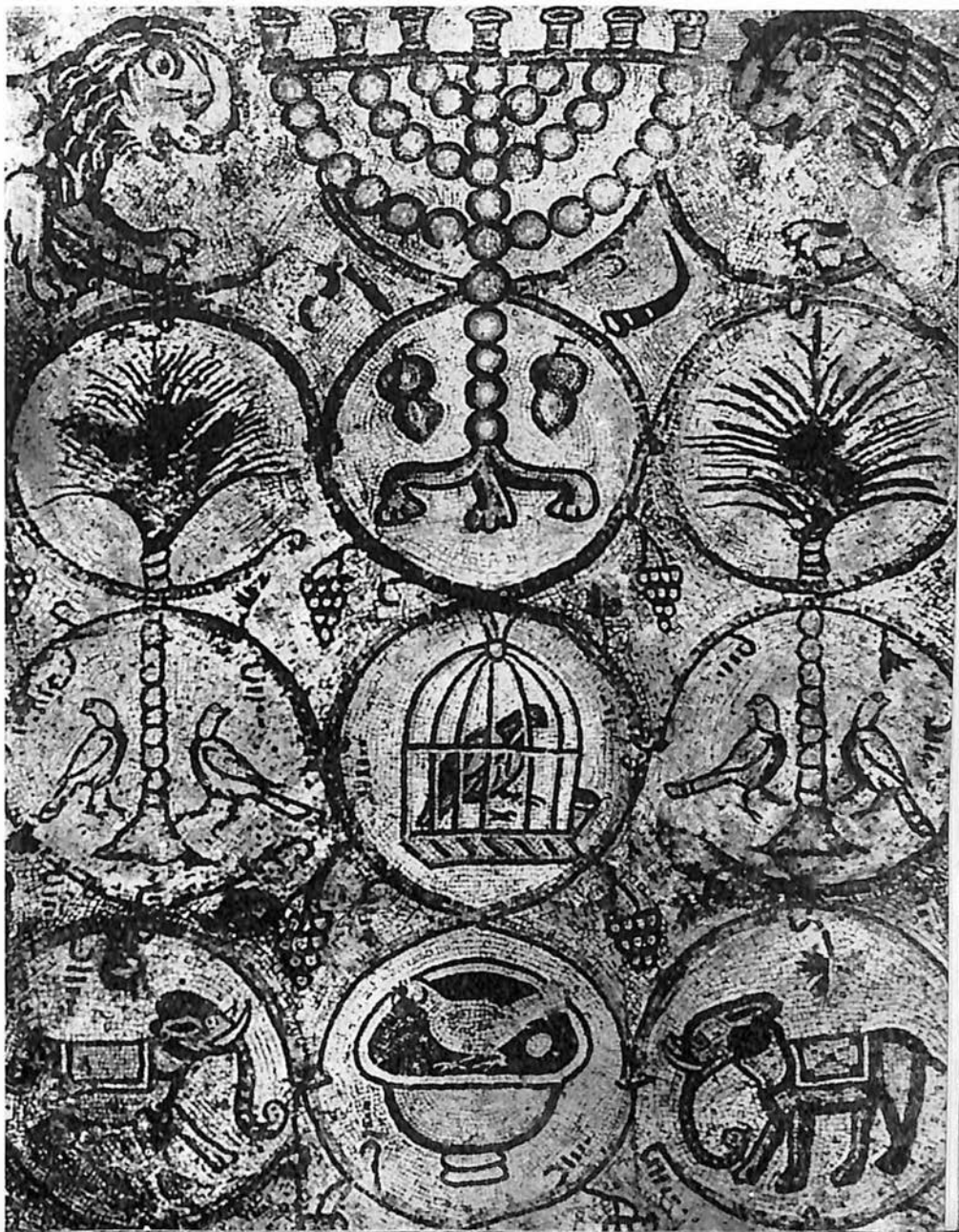
111. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: paun i leopard.

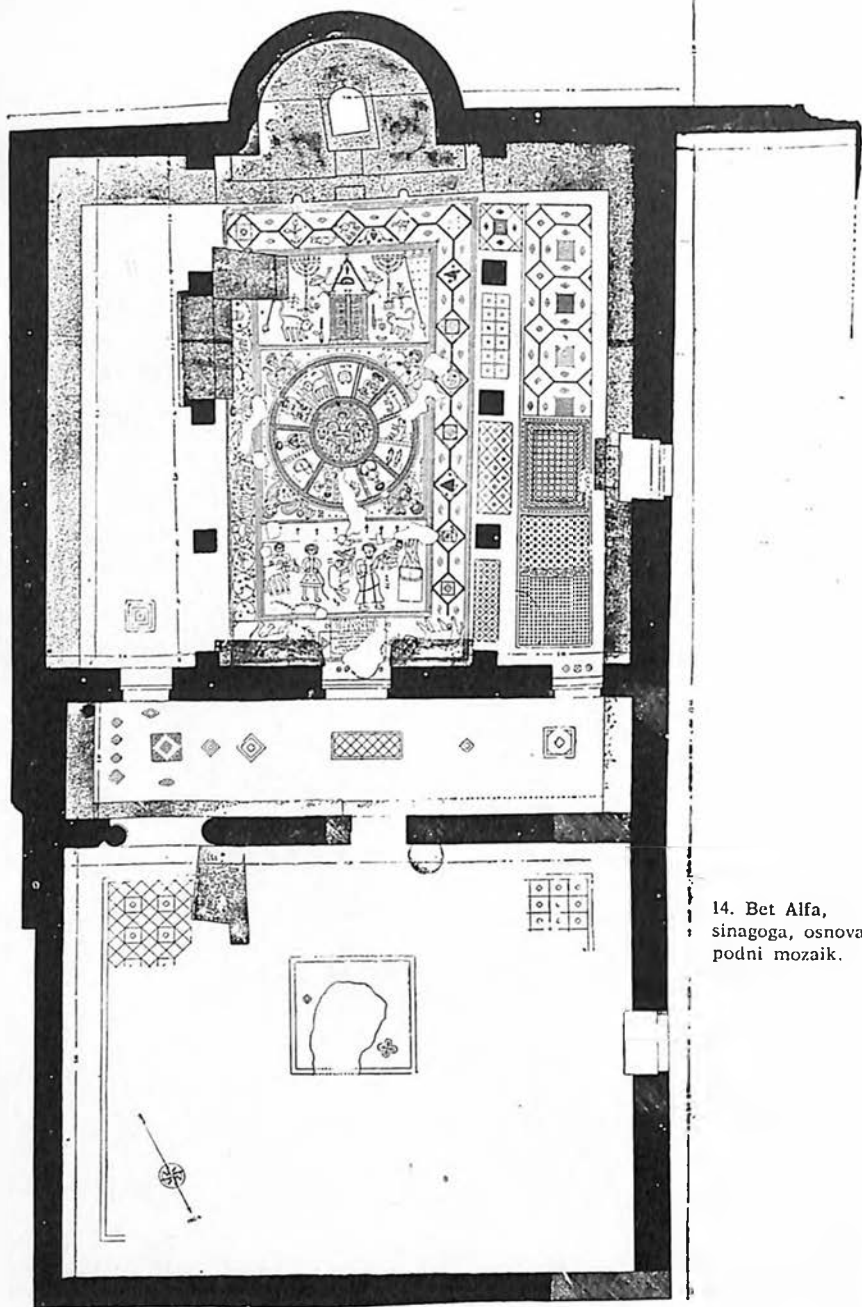
čajeni mali simboli: limun, rog i palmova grančica (sl. 112). Pokraj palmi su po dva goluba. U prostorima između medaljona su grozdovi i vinovo lišće, sa izuzetkom — kao da je umetnik hteo da se poigra — jedne životinje, verovatno mladunčeta leoparda. Prema apsidalnom delu nalazi se jedan dodatak podnog mozaika u obliku *tabulae ansatae* sa natpisom na aramejskom u četiri reda u kome se zahvaljuje svima koji su dali priloge za izradu mozaika.

Kolorit ovog podnog mozaika je dosta bogat — 18 boja, uključivši i razne tonove boja, koje omogućuju živo senčenje figura i predmeta, pa i samih geometrijskih i biljnih ornamenta. Menora je data vrlo brižljivo — od jake svetlosti koja se odbija od metalnog dela svetiljke, do crvenog fitilja u žutom ulju iz plavih staklenih posudica na vrhu menore.

Nema stilskog jedinstva u ovoj dekoraciji: pojedine životinje i ptice su realistički prikazane sa živim pokretima (bik, paun, leopard i dr.), dok su druge stilizovane (npr. oba slona liče na drvene igračke). To se naročito odnosi na nrtvu prirodu, koja je data u netačnoj perspektivi, i na biljnu ornamentiku. *Horror vacui* je očigledan, jer je iskorišćen svaki delić prostora za ubacivanje nekog ornamenta, ali mora se priznati, sa osećanjem ukusa.

112. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: menora i palme.

14. Bet Alfa,
sinagoga, osnova i
podni mozaik.

Prema nalazu novca u temeljima građevine ; ispod podnog mozaika, L. I. Rahmani⁸² i M. Avi-Jona⁸³ datiraju ovu sinagogu u vreme Justina I ili Justinijana, ali najkasnije do 538. godine.

Svi očuvani delovi mozaika nalaze se sada u Arheološkom muzeju u Jerusalimu.

U ostaci^{ma} sinagoge u Gerasi (u Transjordaniji) sačuvan je deo podnog mozaika sa scenom izlaska životinja iz Nojevog kovčega (sl. 113). Ima ostataka ljudskih likova sa natpisom Sem i Jafet. Možda su tu bili prikazani i drugi članovi Nojeve porodice pri izlasku iz kovčega. Umetnički kvaliteti ovog mozaika su ispred svih do sada otkrivenih mozaika u sinagogama. Životinje su date sa izvanrednom tačnošću anatomskih oblika i pokreta. U delu gde je natpis, prikazani su i menora, lulav, etrog, šofar i lopatica za pepeo. Ovaj mozaik je oštećen kada je oko 530. godine na ostacima sinagoge podignuta vizantijska crkva. Prema tome, sinagoga je morala biti podignuta najkasnije početkom VI veka. Bila je zidana kao trobrodna bazilika sa dva reda stubova, tri ulaza, sa vestibilom i dvorištem. Zapadni zid, okrenut Jerusalimu, ima u temeljima pravougaonu izbočinu koja je, verovatno, bila apsida. Pomenuti mozaik sa scenom iz Potopa nalazi se na podu vestibila. U glavnom brodu ostao je samo fragment okvira mozaika. U severnom brodu je natpis na aramejskom koji blagosilja mir nad Izraelom i pominje donatore.

Ipak se može smatrati da je do sada daleko najznačajniji nalaz u Bet Alfi, nekad malom naselju na jugu Galileje, čije prvobitno ime nije ni poznato. Godine 1928. otkriveni su temelji sinagoge bazilikalnog oblika sa vestibilom i atrijumom. Južni zid sa apsidom upravljen je ka Jerusalimu. Ceo pod ove sinagoge, zajedno sa vestibilom i atrijumom bio je pokriven mozaikom (sl. 114). Najvećim delom očuvan, ovaj mozaik omogućuje najpotpuniju stilsku i ikonografsku analizu i sa

⁸² Ibid., 18.

⁸³ Ibid., 25—35.

113. Gerasa, sinagoga, ostaci podnog mozaika: životinje iz Nojevog kovčega.

sigurnošću se pripisuje domaćim majstorima. Sinagogu je publikovao E. Sukenik, 1932. godine.⁸⁴

U istočnom brodu, vestibulu i atrijumu očuvani su samo mali delovi mozaika po kojima se vidi da je on bio od jednostavnijih geometrijskih šara, sa malo varijanata boja. Mozaik u zapadnom brodu je mnogo bolje očuvan. I tu su isključivo geometrijske šare, ali bogatije u boji. Najlepši je podni mozaik centralnog broda sa vrlo interesantnom figuralnom i ornamentalnom dekoracijom, koja je, sem manjih oštećenja, odlično očuvana. Sada su uklonjeni i delovi kamenih ploča koje su pokrivala deo mozaika i ceo kompleks je u punoj svojoj lepoti konzerviran i dobro zaštićen od daljeg propadanja.

Centralna kompozicija je, po već uobičajenoj šemi, podeljena na tri polja. U prvom polju (kod ulaza) je Žrtva Avramova, u drugom polju krug zodijaka, a u trećem kulturni predmeti. Sva tri polja uokvirena su zajedničkom širokom bordurom, takođe bogato ornamentisanom. Cela ta površina je široka oko pet a dugačka oko 10 metara.

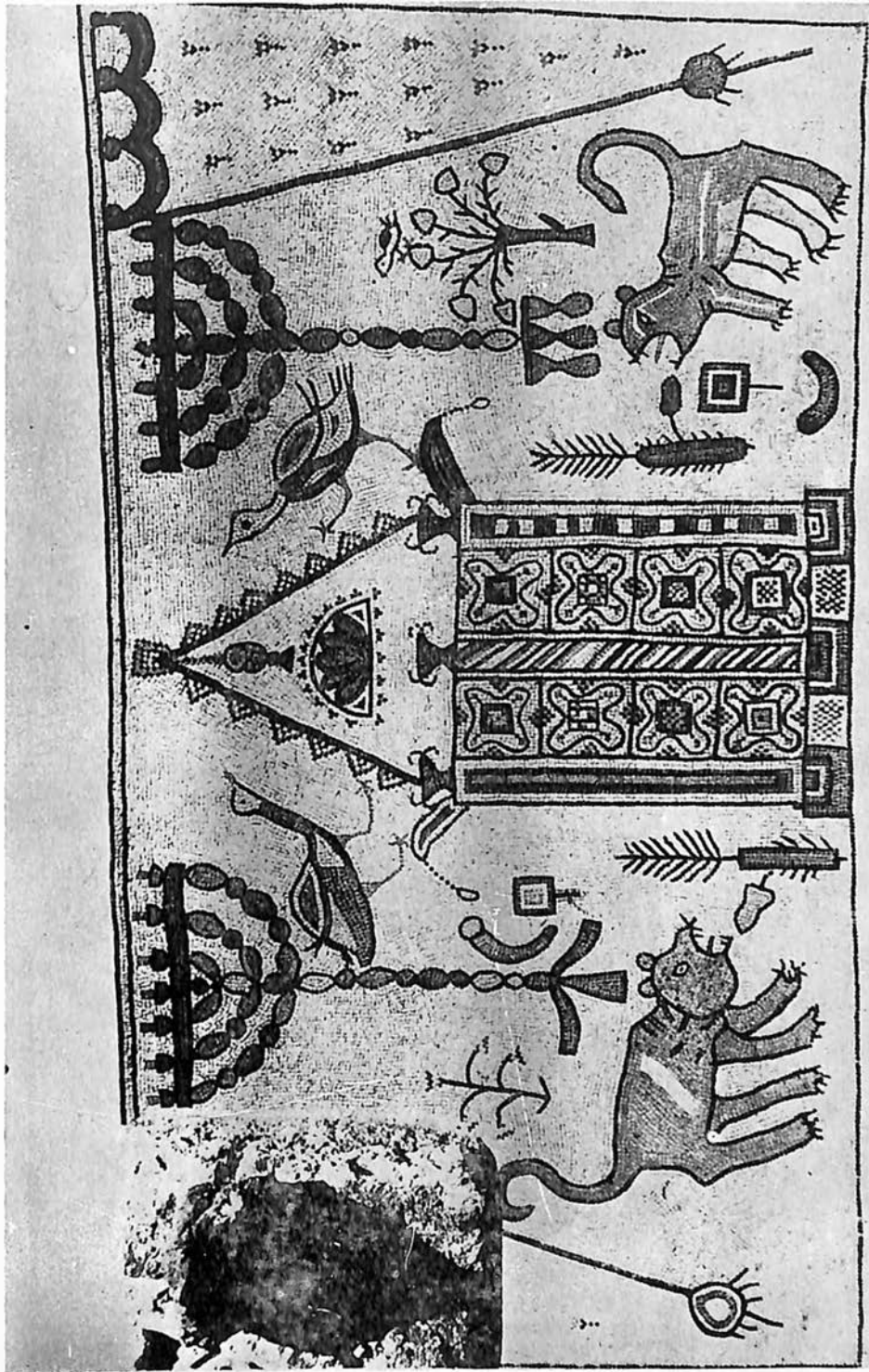
Polje koje se nalazi ispred apside, popunjeno je predstavama kulturnih predmeta u do sada najpotpunijem vidu (sl. 115). Na sredini je veliki kovčeg Tore u obliku portala sa zabatom, flankiranim sa dve ptice, a sa svake strane kovčega su simetrično prikazani po jedna velika menora, lav i svi mali kulturni predmeti. Na levom i desnom kraju ovog polja prikazani su delovi razmknute zavese koja, po običaju, u sinagogama pokriva nišu ili apsidu sa kovčegom Tore i ostalim kulturnim predmetima.

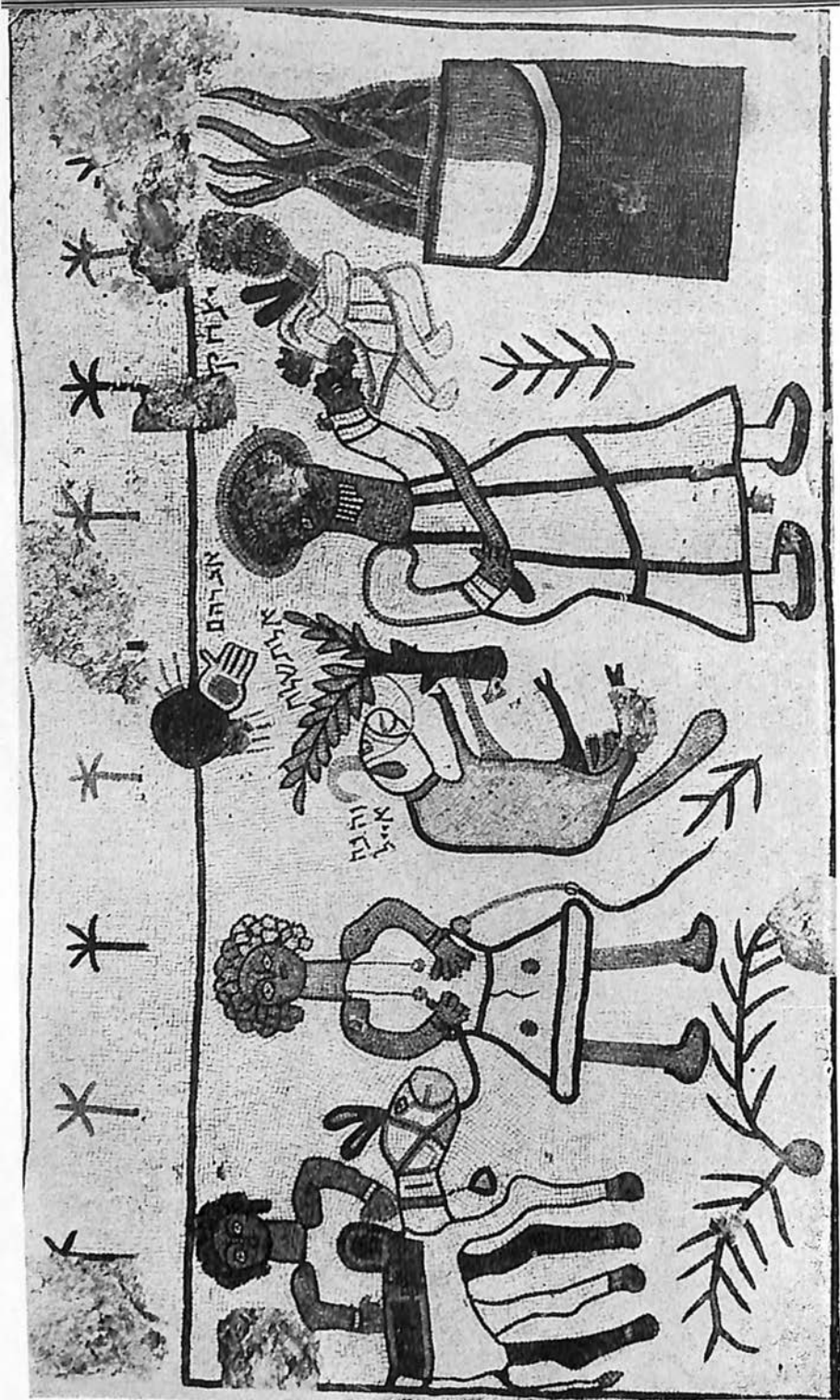
Centralno polje je najveće i skoro je kvadratno (3,55 m x 3,75 m). U kvadrat su upisana dva koncentrična kruga (sl. 116). U unutarnjem krugu, prečnika 1,20 metara, nalazi se simboličan prikaz Heliosa koji juri na kolima sa četvoropregom u galopu. U pozadini je nebo sa mesecom i zvezdama koje su većinom pale pod sunčeva kola. Ovo je pojednostavljeni motiv Heliosa uzet iz starih grčkih uzora.

Drugi krug koji obuhvata ovaj srednji, sastoji je od 12 polja sa znacima zodijaka, razdvojenih trakama sa prepletom i raznim drugim geometrijskim šarama. Znaci zodijaka počinju s desne strane sunčevih kola i idu u krug u suprotnom pravcu od uobičajenog načina predstavljanja, ali u skladu sa jevrejskim načinom pisanja i čitanja s desna na levo.

⁸⁴ E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alpha, Jerusalem 1932*; E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934.

115. Bet Alfa, sinagoga, polje mozaika sa kovčegom Toru.

117. Bet Alfa, sinagoga, polje mozaika sa žrtvom Avramovom.

116. Bet Alfa, sinagoga, centralno polje mozaika sa zodiacom.

U četiri trouglasta polja u uglovima kvadrata prikazane su personifikacije četiri godišnja doba. Njihovo mesto je usklađeno sa smenjivanjem godišnjih doba prema jevrejskom kalendaru. Ova godišnja doba su prikazana kao biste krilatih heruvima sa mnogo nakita oko vrata, u ušima i kosi. Proleće je zlatokosa devojkica, sa pticom i cvetom; leto je žena sa plodovima drveća i polja; jesen je najlepša od svih, sa pravilnim ovalom lica. Prvi put se kod nje primenila dvostruka linija (crvena linija oko desne obrve i desne strane nosa) tako da ostavlja utisak senke; zima je starija žena tamnih krila. Kraj svakog znaka zodiacom i godišnjeg doba je natpis na hebrejskom.

U polju kod ulaza je scena Žrtve Avramove (*Akeda*) (sl. 117). Iznad Isaka i ovna je natpis koji objašnjava scenu. Nema velike razlike u prikazivanju ove kompozicije u hrišćanskoj umetnosti ove epohe. Samo što je ovde prikazan jedino momenat kada Avram podiže nož ka Isaku, a ruka božja ga u tome

zadržava, dok se u hrišćanskim kompozicijama često prikazuje i odlazak do žrtvenika. I pored gotovo dečije naivnosti u stilu, kompozicija ima epske snage, zahvaljujući jednostavnosti linija, izolovanosti svake figure, prodornosti široko otvorenih očiju, koje odaju uzvišenost prikazanog trenutka.

Pravougaoni mozaični okvir koji obuhvata sva tri polja, na nekim stranama je širok 60, a na nekim 90 cm, i spoljnom ivicom obeležava površinu celog glavnog broda. U ovom okviru je raznovrstan geometrijski i biljni ornament koji formira ovalne, kvadratne i trapezaste medaljone u kojima su razne životinje, ptice, kokoška s pilićima, jedna riba i jedna dopojasna figura čoveka sa pticom u naručju (sl. 118), zatim i drugi predmeti: korpe s voćem, ili samo voće, tri roga, razni geometrijski motivi i loza. Na severnoj strani okvira, gde je ulaz u glavni brod, nalaze se dve velike afontirane figure lava i bika između kojih je natpis u nekoliko redova, na grčkom i aramejskom jeziku. Iz grčkog natpisa koji nije oštećen, vidi se da su mozaik izradili Marianos i njegov sin Hanina. Aramejski natpis je većim delom oštećen. Po preostalim rečima vidi se da je sadržavao datum izgradnje sinagoge — ili samo izrade mozaika, ime kitora i uobičajeni blagoslov.

Stil figuralnih predstava ovog mozaika je rustičan. Figure su u jednom planu i nemaju reljefnosti. Ali, ipak, mozaik deluje vrlo efektno zbog harmoničnosti cele kompozicije, usklađenog ritma linija i izvanrednog, toplog, kolorita. Na žučkasto-beloj osnovi, konture su crne i mrke, a površine su ispunjene sa više tonova žute, oker, crvene, sive i mrke boje. Zelena i ljubičasta boja je samo kod staklenih kockica.⁸⁵

Po mišljenju E. Sukenika, ova sinagoga je zidana u V veku, jer je zid sa apsidom okrenut Jerusalimu, a VI vek koji se može odgonetnuti iz natpisa na mozaiku, izgleda da se odnosi samo na izradu tog mozaika.

Prilikom radova na konzervaciji ovog podnog mozaika nađeni su fragmenti starijeg sloja mozaika, sa geometrijskim i biljnim motivima, donekle sličnim sa gornjim slojem, ali kontrastnijeg i hladnijeg kolorita: na beloj osnovi prevlađuju tamnocrvena i crna boja. Možda ovaj mozaik potiče iz vremena kad je zidana i sama građevina.

Prema ikonografskim i stilskim odlikama, Bet Alfa se ubraja u najvažnije spomenike jevrejske umetnosti. U kraćoj analizi ovog

⁸⁵ Zahvaljujem kustosu ovog divnog spomenika, Rafaelu Salusu, članu kibuca Hefci Ba, koji mi je omogućio pažljivo razgledanje mozaika i njegovih boja, koje se mogu raspoznati tek kada se ovlaže vodom, jer inače deluju sivkasto.

mozaika, M. Šapiro⁸⁶ podvlači posebno važnu činjenicu — da grupisanjem tema tako različitog karaktera, a tako smišljeno komponovanih u celinu, ovaj podni mozaik najavljuje umetnost hrišćanskog srednjeg veka sa sistematskim programom monumentalnog crkvenog slikarstva.

⁸⁶ M. Schapiro — M. Avi-Yonah, *Israel Ancient Mosacs*, UNESCO World Art Series, New York 1960.

118. Bet Alfa, sinagoga, fragment podnog mozaika: čovek s pticom.

119. Bet Sean, sinagoga, ostaci ruševina sa podnim mozaikom.

Bet Šean, staro kanaansko naselje u dolini između planine Gilboa i reke Jordan, koji nosi tragove devet raznih dominacija, poznat i pod imenom Skitopolis, imao je u VI veku veću sinagogu. Godine 1962. otkriven je podni mozaik ove sinagoge, dosta oštećen, sa biljnim i geometrijskim motivima i kulturnim predmetima: kovčeg Tore, sa navučenom zavesom, između dve velike menore i drugih malih simbola (sl. 119). Apsida je bila u zapadnom zidu umesto u južnom, radi pravilne orijentacije, te je ovo odstupanje neuobičajeno. Ono što je posebno značajno za ovu sinagogu, to je da je i ovde u grčkom natpisu nađeno ime majstora Marianosa i Hanine, koji su radili mozaik i u obližnjoj Bet Alfi.⁸⁷

Podni mozaici palestinskih sinagoga daju obilan materijal za proučavanje kako razvoja jevrejske umetnosti i uticaja koji su se u njoj sukobljavali, tako i paralela sa hrišćanskom umetnošću.

Sinagogalni mozaici se u mnogome razlikuju od mozaika hrišćanskih crkava u Palestini istog perioda, iako su često rađeni po istim priručnicima. Razlika je prvo u izboru figuralnih predstava simboličnog karaktera. Dok je u hrišćanskim crkvama od 427. godine zabranjena predstava krsta i svetih likova na podu, te je mozaik sa takvom tematikom mogao biti izrađivan samo na zidovima, u sinagogama je u tom pogledu bila veća sloboda, jer se na podnom mozaiku moglo gaziti i preko »ruke gospodnje« i preko kulturnih simbola.

Druga razlika je u formalnom tretiranju predstava. Dok su hrišćanski mozaici u punom helenističkom ili vizantijskom duhu, hebrejski majstori su pretežno negovali rustični realizam u sadržaju i izrazu, što je sasvim razumljivo kad se zna da je većina jevrejskog stanovništva živela tada na selu (motiv kokoške koja je snela jaje, u Nirimu, kokoška s pilićima i godišnja doba, u Bet Alfi i dr.). Čak i u mozaicima koji su rađeni sa očiglednim helenističkim predlošcima, ubacivani su detalji uzeti iz svakodnevnog života.

U daljem analiziranju sinagogalnih mozaika, zapažamo ritmično grupisanje figura. Nigde nisu date više od dve figure zajedno. Čak i u kompoziciji kao što je »Žrtva Avramova«, gde su četiri ljudske i dve životinjske figure, raspored tih figura je takav da stoje izolovano po jedna ili dve, čineći male kompozicione celine. U medaljonima od vinove loze u Nirimu, svaki krug za sebe predstavlja celinu, samo retko kad su spojena dva

⁸⁷ A. Biran, *Activités archéologiques en Israël, 1962—1963*, Nouvelles chrétiennes d'Israël, XIV 1 (Jerusalem 1963) 18—19.

kruga, ali sve ima zajedničku temu i deluje kao jedinstvena celina.

Kao i kod svih orijentalnih umetnosti, i za sinagogalne mozaike je svojstven *horror vacui*, ali dosta umeren. Oseća se uticaj istočnjačkih tkanina i njihovih živopisnih šara i boja, tako da svaki podni mozaik izgleda kao divan ćilim.

Međutim, i pored rustičnosti i naivnosti stila, predstave su prožete i izvesnim ekspresionizmom, izvesnom transcendentnošću koja izbija i iz naivno trasiranih crta lica, sa veoma izrazitim očima, ne samo kod ljudskih figura, već i kod životinjskih. Razlog treba tražiti u dubokim religioznim osećanjima koja su u tom periodu, na pragu srednjeg veka, vladala i koja su neminovno morala izbijati i kroz umetnička dela. Tome je bez sumnje doprineo i duh vizantijske umetnosti koji se dotakao i jevrejske umetnosti.

Kada se na kraju osvrnemo na ovo veliko razdoblje od dvadeset vekova burne istorije jevrejskog naroda, nemoguće je ne sagledati izvesnu tragičnost sudbine tog malog dela ljudske zajednice koji je jedva imao uslova da sačuva goli život, a ipak se grozničavo održavao i iz razaranja izlazio sa novim zamasima stvaranja na polju duhovne kulture i umetnosti.

U sklopu istorijskih zbivanja, ekonomskih i socijalnih uslova, religija je odigrala prvorazrednu ulogu u razvoju društvenog i kulturnog života jevrejskog naroda. Mojsijeva religija bila je u stvari samo glorifikacija nacionalne istorije, stvarne i apokrifne, rigorozni zakonodavac u svim oblastima ljudske delatnosti i stražar nad očuvanjem nacionalnosti i etičkih principa. Otud istovetnost verskih i političkih propisa, verske i političke vlasti. Kroz svih dvadeset vekova koje smo obuhvatili, jevrejski prvosveštenici, patrijarsi, rabini — bili su glavni istoričari, zakonodavci, sudije, plemenske vođe. Oni su prisutni u svim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, u ratu i miru, u izgnanstvu i repatrijaciji. Sposobni na reči i na peru, bili su često i dobri poznavaoi kulture i umetnosti istočnog Sredozemlja i zapadne Azije. Oni su razvili čitav sistem obaveznog opismenjavanja širih slojeva stanovništva, jer je proučavanje Talmuda bilo obavezno radi upoznavanja verskih, pravnih, moralnih, porodičnih, privrednih, higijenskih i drugih propisa koje je sadržavao.

Ako bi se tražilo koje su to niti povezivale umetnost jevrejskog naroda kroz sve faze njegovog istorijskog razvitka i raznovrsnosti oblika umetničkog izražavanja — neminovno se dolazi do njegovog nacionalno-religioznog fanatizma. Taj fanatizam je rastao iz borbe za samoodržanje i bio najjači onda kada je

zemlja pretvarana u ruševine i kad su tuđini njome gospodarili. Spособnost za prilagođavanje datim okolnostima, asimiliranje izražajnih oblika prvo starosedelaca, a zatim susednih naroda i najrazličitijih došljaka — invazora, bila je u stvari opet jedan oblik borbe za samoodržanje. Međutim, u određenim istorijskim momentima, kada se asimiliranje graničilo sa odnarodavanjem, narodni ustanci su i u umetnosti budili stare narodne tradicije.

U umetničkim oblicima se malo može naći isključivo jevrejskih osobenosti. Za svaki oblik postoji uzor u egipatskoj, sirijskoj, asirskoj, grčkoj, rimskoj ili vizantijskoj umetnosti. Karakterističnost je u probijanju jevrejskog duha kroz detalje tih oblika, u njihovom prilagođavanju potrebama nacionalnog života, u izvesnom nacionalno-verskom praktikizmu. Primer za to su sinagogalne građevine.

Identičnost verskih i nacionalnih izražajnih oblika potvrđuje i upotreba istih simboličnih predstava, kao što su menora, palmova grančica, rog i dr. na verskim i na profanim objektima. Upotreba kulturnih simbola u svim granama umetničkog stvaralaštva je karakteristika celokupne jevrejske umetnosti.

Glavni spomenici stare jevrejske umetnosti su nepovratno uništeni. O njima znamo samo iz narodnog predanja prenetog u staru jevrejsku literaturu. Ona nam govori o raskošnim hramovima i palatama kraljeva, o izobilju ukrasa od zlata i slovače, o skupocenim vezanim tkaninama. Sve to postoji u našoj svesti u dosta realnim oblicima, jer ih kao takve s jedne strane pružaju literarni izvori i arheološki tragovi koji zadnjih godina postaju sve brojniji, a s druge strane, paralele koje postoje u susednim zemljama Palestine, koje su imale tu sreću da budu manje razarane. Ono što je do naših dana sačuvano, jesu ostaci jedne veoma racionalne, veoma funkcionalne umetnosti širokih narodnih slojeva, što nimalo ne umanjuje njenu vrednost, već naprotiv, čini njen kvalitet, njenu očuvanu dugovečnu svežinu. Te odlike nose, u prvom redu, jevrejski podni mozaici, grobna skulptura i keramika.

Ako je za jevrejsku kraljevsku umetnost osnovna odlika monumentalnost i skupocenost materijala, za versku je jednostavnost, uzdržana dekorativnost i funkcionalnost, a za narodnu, profanu — rustičnost.

Periodi vladavine većine domaćih dinastija, iako relativno kratki, odlikovali su se najvećim prodorom stranih umetničkih oblika uz izvesna prilagođavanja palestinskim uslovima. Osećajući čvrsto tlo pod nogama, vodeće društvene klase, koncentrisane oko dvora, prepuštale su se strujanjima društvenog i umetničkog života koje su vladale na celom Orijentu. Ali svaki

novi poraz, svaki novi pritisak sa strane i opasnost od totalnog uništenja, oživljavali su pokrete širokih narodnih slojeva i nacionalno-verske tradicije, i one su se ogledale i u umetnosti. Jevrejska književnost i karakteristični elementi u umetnosti najviše su se razvijali i probijali u periodima progona, izgnanstva i nesamostalnosti. U tim periodima je i stvarana prava narodna umetnost.

Posebna odlika jevrejske umetnosti je njena relativna anti-figuralnost. Sasvim su oskudni do sada nađeni tragovi ljudskih i životinjskih figura u njihovom individualnom značenju. Nema ostataka kraljevskih statua, scena iz društvenog života, većih ratničkih ili lovačkih žanr-scena. Ali literarni izvori ukazuju da je ipak i tu bilo izuzetaka. Josif Flavije, na primer, pominje (Ant. XV, xi, 6) da je Aleksandra, kći prvosveštenika Hirkana II, dala da se izrade slikani portreti njeno dvoje dece da bi ih poklonila rimskom vojskovođi Marku Antoniju, a da je Marijamna, Irodova žena (Bel. Jud. I, xxii, 3) poslala svoj portret Antoniju. Agripa I je dao da se izrade portreti njegovih triju kćeri (Ant. XIX, 357), a pomenuli smo već likove Agripe I i njegovog sina na novcu. Izgleda da je Irod, po uzoru na rimske imperatore, ukrašavao unutrašnjost svojih palata, skrivenih od pogleda stanovništva, skulpturama i zidnim slikarstvom, ali kako je ono stvarno izgledalo dosada se nije moglo utvrditi. Tragovi zidnog slikarstva u Irodovoj palati na Masadi ne mogu za sada još dati odgovor na to pitanje.

Sve do IV veka n. e. verski propisi su strogo zabranjivali bilo kakvu figuralnu predstavu, i jedino su heruvimi kraj Zavetnog kovčega tolerisani u biblijskim tekstovima. Pa ipak, arheološki nalazi iz ranijih perioda, naročito iz III veka, obiluju figuralnim predstavama u skulpturi, slikarstvu i primenjenoj umetnosti, samo su one upotrebljene kao prigodan ornamenat, delimično sa simboličnim značenjem, ali ne i kao predmeti idološkog klanjanja. Kao samostalne figure u narodu su održavani samo mali idoli Astarte i Baala, i to isključivo među domaćim kulturnim predmetima, gubeći vremenom paganski karakter.

Freske u Duri Europos su revolucionisale shvatanja o jevrejskoj umetnosti i uopšte o poreklu hrišćanskog zidnog slikarstva. Nije nimalo neobjašnjivo što su te freske nastale van teritorije Palestine i što je baš u dijaspori najviše cvetala figuralnost u religioznoj umetnosti. Figuralne predstave su bile neuporedivo jače sredstvo u održavanju nacionalnih tradicija kroz umetnost, od čiste ornamentalnosti. Nisu sačuvani jevrejski iluminirani rukopisi iz perioda obuhvaćenog ovim pregledom, ali rukopisi nađeni u dijaspori iz narednih vekova, prvenstveno u Aleksan-

driji, ukazuju na veoma razvijenu umetnost minijaturnog slikarstva, ornamentalnog i figuralnog, koja je morala imati dugu prošlost.

Jedan odeljak Palestinskog Talmuda (Meg. 71a) čak pominje jednu porodicu »pisara« koja je živela u Jerusalimu pre 70-te godine n. e., opisujući je kao umetnike, što bi moglo značiti da su rukopise ukrašavali i minijaturama. Sem toga, u Talmudu se na nekim mestima prigovara što se ime boga u svetim svicima piše zlatnim slovima, što takođe ide u prilog mišljenju da su rani rukopisi ukrašavani.

Na teritoriji Palestine, figuralne predstave su bile najobilnije u doba helenizma, posebno helenizma rimskog perioda, zbog direktnog prenošenja njegovih oblika preko stranih upravljača i graditelja. Međutim, jevrejski ikonoklastični pokreti ukazuju da figuralna umetnost nije imala podršku svih društvenih grupa, naročito ne onih koji su u prodoru stranih paganskih umetničkih uticaja videli znake gubitka nacionalne nezavisnosti i gaženje verskih monoteističkih propisa.

Ispitivanja i istraživanja stare jevrejske umetnosti u Palestini još uvek su u toku i svakako se mogu očekivati nova otkrića stilskih i ikonografskih izvora, kao i novih arheoloških spomenika. Jedna od velikih vrednosti do sada otkrivenih spomenika jevrejske arhitekture, skulpture i slikarstva je očuvana čistota njihovih prvobitnih oblika, ma koliko fragmentarni bili ostaci tih spomenika. Istorijski razvoj Palestine nije omogućavao da jedan spomenik pretrpi transformacije kroz sve stilove koje bi nadživeo, kakva je sudbina većine spomenika, na primer, evropskog zapada, već su, istina u ruševinama, sačuvane njihove originalne stilske osobine i time olakšano njihovo proučavanje.

LITERATURA

- Josephus Flavius, *Bellum Judaicum* (Ed.: Milner and Sowerby, Halifax 1861, 443—630).
- Josephus Flavius, *Antiquitates Judaicae* (Ed.: Milner and Sowerby, Halifax 1861, 23—442).
- R. Röhrich, *Chronologisches Verzeichniss der auf die Geographie des Heiligen Landes bezügllichen Literatur von 333 bis 1878 und Versuch einer Cartographie*, Berlin 1890.
- P. Kengelac, *Istorija jevrejskog naroda*, Pančevo, izdanje knjižare Braće Jovanović (bez godine).
- A. П. Конадаков, *Археологическое путешествие по Сирин и Палестинѣ*, Санктпетербургъ 1904.
- H. Kohl und C. Watzinger, *Antike Synagogen in Gallilaea*, Leipzig 1916.
- E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, II Band, *Die Entwicklung des Judentums und Jesus von Nazaret*, Stuttgart u. Berlin 1921.
- S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien 1922.
- I. Benzinger, *Hebräische Archäologie*, Leipzig 1927.
- E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alpha*, Jerusalem 1932.
- C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas I u. II*, Leipzig 1933.
- E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934.
- E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh (Hammath-by-Gadara)*, Jerusalem 1935.
- K. Schwarz, *Die Juden in der Kunst*, Wien u. Jerusalem 1936.
- H. F. Pearson & C. H. Kraeling, *Preliminary Report on the Synagogue at Dura*, Yale University Press 1936.
- C. du Mesnil, *Les Peintures de la Synagogue de Doura-Europos i Les nouvelles découvertes de la Synagogue de Doura-Europos*, *Revue Biblique* XLIII, 1934, str. 105—119, 546—563.
- M. I. Rostovtzeff, *Die Synagoge von Dura*, *Römische Quartalschrift* XLII, 1934, str. 203—218.
- A. Reifenberg, *Denkmäler der Jüdischen Antike*, Berlin 1937.
- C. Kopp, *Grabungen und Forschungen im Heiligen Land — 1867/1938*, Köln 1939.
- G. E. Wright, *Solomon's Temple Resurrected*, *Biblical Archaeologist*, Vol. IV, maj 1941, str. 2—31.
- A. Reifenberg, *Ancient Jewish Coins*, Jerusalem 1947.
- W. F. Albright, *Israel, an Archaeological Treasure House*, *Israel Life and Letters* V—VI, New York 1953, str. 8—11.
- W. F. Albright, *New Light from Egypt on the Chronology and History of Israel and Judah*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 130, Jerusalem, april 1953.
- M. Schaar-Schloessinger, *Lamps and Light from Israel and the East*, *Israel Life and Letters* V—VI, New York 1953, str. 60—68.
- S. Radojčić, *Haggadah of Sarajevo*, Beograd 1953.
- A. G. Barrois, *Manuel d'archeologie biblique*, Tome II, Paris 1958.
- E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. I—VIII, New York 1953—1958.
- N. Avigad, *Excavation at Beth She'arim*, *Israel Exploration Journal* (IEJ) Vol. 4, 1954, str. 88—107; Vol. 5, 1955, str. 205—239; Vol. 7, 1957, str. 73—92 i 239—255; Vol. 9, 1959, str. 205—220.
- M. Schwabe, *Greco-Jewish Inscriptions Found at Beth She'arim in the Fifth Excavation Season*, *IEJ* Vol. 4, 1954, str. 249—261.
- C. H. Kraeling, *The Synagogue, The Excavations at Dura Europos*, *Final Report VIII, Part I*, New Haven 1956.

- M. Noth, *Geschichte Israels*, Göttingen 1956.
- M. Avi-Yonah, N. Avigad, Y. Aharoni, I. Dunayevsky, S. Gutman, *The Archaeological Survey of Masada 1955—1956*, IEJ Vol. 7, Jerusalem 1957, str. 1—60.
- Z. Efron — C. Roth, *Jewish Art*, Jerusalem 1957.
- Y. Yadin, Y. Aharoni, R. Amiran, T. Dotan, I. Dunayevski, J. Perrot, *The Hazor, Excavation I*, Jerusalem 1958; II (1960); IV (Table) (1961).
- R. Amiran, *Ancient Pottery of Erez-Yisrael*, Jerusalem 1958.
- M. Avi-Yonah, *Ten Years of Archaeology in Israel*, IEJ, Vol. 8, No. 1, Jerusalem 1958.
- W. F. Albright, *Recent Progress in Palestinian Archaeology: Samaria-Sebaste III and Hazor I*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 150, Jerusalem, april 1958.
- H. Strauss, *The History and Form of the Sevenbranched Candlestick of the Hasmonean Kings*, Journal of the Warburg and Coutaud Institutes, Vol. XXII, No. 1—2, London 1959, str. 6—16.
- M. Schapiro — M. Avi-Yonah, *Israel Ancient Mosaics*, UNESCO World Art Series, 1960.
- W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, London 1960.
- P. Kahane, *Die Bleibel im Spiegel der Archäologie*, Katalog »Sinagoga«, Recklinghausen 1960.
- H. Skrobucha, *Das Alte Testament in der Kunst*, Katalog »Sinagoga«, Recklinghausen 1960.
- S. Yeivin, *A Decade of Archaeology in Israel 1948—1958*, Istanbul 1960.
- S. Levy, L. Y. Rahmani, A. S. Hiram, I. Dunayevsky, M. Avi-Yonah, S. Yeivin, *The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim)*, Bulletin Rabinowitz III (1960), str. 6—40.
- M. Avi-Yonah, *Oriental Art in Roman Palestine*, Roma 1961.
- M. Avi-Yonah, *Scytopolis (Beth Shean)*, IEJ, Vol. 12, No. 2, Jerusalem 1962, str. 123—134.
- S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Izdanje Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1962.
- A. Grabar, *Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien*, Cahiers archéologiques XI (1960) 41—71 i XII (1962) 115—152. Paris.

	Strana
SPISAK 1. Kumran, glinene vaze u kojima su nađeni svici — — — — —	7
ILUSTRACIJA 2. Kumran, svitak himne-zahvalnice — — — — —	8
3. Hacor, kanaanska skulptura — — — — —	22
4. Lahiš, kanaanska keramika — — — — —	23
5. Tel Beit Mirsim, kanaanska »Astarta-ploče« — — — — —	24
6. Filistinska keramika — — — — —	25
7. Filistinska keramika — — — — —	26
8. Bet Sean, filistinski antropoidni kovčeg — — — — —	26
9. Tel Beit Mirsim, »Astarta-ploče« izraelskog perioda — — — — —	28
10. Palestinska keramika (prema šemi Arheološkog muzeja u Jerusalu- limu) . . . . . (na trećoj strani korica)	
11. Megido, maketa tvrđave iz Solomonovog doba — — — — —	30
12. Megido, kanal prokopan u vreme Solomona — — — — —	31
13. Protoeolski kapiteli: a) Hacor, b) Ramat-Rahel — — — — —	31
14. Jerusalem, Solomonov hram (pokušaj rekonstrukcije) — — — — —	32
15. Osnova Solomonovog hrama — — — — —	33
16. Dve varijante izgleda stubova ispred Solomonovog hrama — — — — —	34
17. Fragment pozlaćene staklene posude sa predstavom Solomonovog hrama i kulturnih predmeta — — — — —	35
18. Rekonstrukcija »Zavetnog kovčega« (N. Gresmann) — — — — —	36
19. Rekonstrukcija »bakarnog mora« (B. Stade) — — — — —	37
20. Rekonstrukcija bakarne sasude na kolicima (R. Kitel) — — — — —	37
21. Larnaka, sasuda na kolicima — — — — —	37
22. Megido, bronzano postolje za svetiljku — — — — —	38
23. Tel el-Fara, srebrna činija — — — — —	39
24. Tel el-Fara, srebrna kašika — — — — —	40
25. Taanah, žrtvenik od keramike — — — — —	41
26. Gezer, žrtvenik od keramike — — — — —	41
27. Bet Sean i Ai, žrtvenici za sagorevanje mirišljavih trava — — — — —	41
28. Fragmenti vaza iz Gezera (a) i Megida (b) — — — — —	42
29a. i b. Keramika iz doba kraljeva — — — — —	42 i 43
30. Pehar iz doba kraljeva — — — — —	43
31. Male figurine Astarte iz Bet Semeša, Megida, Gezera i Lahiša — — — — —	44
32. Male figurine jahača iz Hebrona i Lahiša — — — — —	44
33. Samarija, pločice od slonovače — — — — —	45
34. »Samarijska keramika« — — — — —	46
35. Megido, lavlji pečat ministra Šeme — — — — —	47
36. Tel en-Nazbe, pečat sa predstavom petla — — — — —	47
37. Poslanici kralja Jehua na reljefu Salmanasera III — — — — —	48
38. Gezer, urezani crteži na malim oltarima od krečnjaka — — — — —	49
39. Palestinske svetiljke — — — — —	52
40. Marisa, plan grada — — — — —	54
41. Dura Europos, plan grada — — — — —	55
42. Marisa, grobnica Apolofana — — — — —	56
43. Arak el-Emir, palata Tobijadske porodice — — — — —	56
44. Jerusalem, Jasonov grob — — — — —	58
45. Makabejski novac — — — — —	59
46. Jerusalem, štuko dekoracija »Hulda vrata« — — — — —	60
47. Jerusalem, Irodov hram (dve varijante rekonstrukcije) — — — — —	60
48. Jerusalem, vrata Ecce homo, rekonstrukcija — — — — —	63

49. Masada, avionski snimak	64
50a-c. Masada, Irodova palata	65-67
50d. Novac iz prvog ustanka	67
51. Jerusolim, grobnica »ruka Absaloma«	68
52. Jerusolim, »Jakovljevi grob« i Zaharijin grob«	69
53. Jerusolim, ulaz Irodove grobnice	70
54. Jerusolim, »grob sudija« (»Sanhedrija«)	71
55. Jerusolim, »kraljevski grobovi«	72
56. Osuari Irodovog doba	73 i 74
57. Keramika Irodovog doba	75
58. Nahal Hever, nalaz iz pećine-skloništa Bar Kohbe	76
59. K'far Nahum, maketa sinagoge	79
60. K'far Nahum, sinagoga, osnova	81
61. K'far Nahum, kapitel s menorom	81
62. K'far Nahum, friz sa orlovima i morskim konjem	82
63. K'far Nahum, deo friza sa Zavetnim kovčegom	82
64. K'far Nahum, sinagoga, rekonstrukcija enterijera	83
65. K'far Nahum, sinagoga, sadašnje stanje ruševina	83
66a-d. Korazin, sadašnje stanje ruševina	84 i 85
67. Korazin, sinagoga, deo zabata	86
68. Korazin, sinagoga, friz sa kovčegom Tore	86
68a. Korazin, deo friza sa glavom Meduze	87
69. Korazin, friz sa motivima herbe grožđa	87
70. Korazin, »Mojsijeva stolica«	88
71. Irbid, sinagoga, rekonstrukcija enterijera	89
72. Meron, sinagoga, ruševine ulazne fasade	90
73. K'far Baram, sinagoga, rekonstrukcija	91
74. K'far Baram, sinagoga, ruševine južne fasade	91
75. K'far Baram, a) fragment nadvratnika sa zodijakom, b) rekonstrukcija celog nadvratnika	92 i 93
76. Ed Dike, sinagoga, rekonstrukcija	94
77. Dura Europos, sinagoga, freska sa zapadnog zida: posvećivanje obrednog stola i sveštenika	101
78. Bet Šearim, katakombe, unutrašnji izgled	104 i 105
79. Bet Šearim, vrata katakombe br. 13	107
80. Bet Šearim, ulazi katakombi br. 20 i 14	107
81. Bet Šearim, fasada katakombe br. 20	108
82. Bet Šearim, plan katakombe br. 20	108
83. Bet Šearim, »lavlji sarkofag«	109
84. Bet Šearim, »sarkofag s orlom«	110
85. Bet Šearim, »lovački sarkofag«	111
86. Bet Šearim, »sarkofag s maskom«	111
87. Bet Šearim, »akantusov sarkofag«	112
88. Bet Šearim, »sarkofag sa školjkama«	112
89. Bet Šearim, »sarkofag s menorom«, motiv s delfinima	113
90. Bet Šearim, katakombe br. 11, fragment podnog mozaika s delfinima	113
91. Bet Šearim, »sarkofag sa stubovima«	114
92. Bet Šearim, olovni kovčeg	115
93. Bet Šearim, unutrašnjost katakombe br. 1	117
94a i b. Bet Šearim, deo zida katakombe s reljefima	118 i 119
95. Bet Šearim, reljefi konjanika u katakombi	121
96. Bet Šearim, motiv vojnika sa menorom	122
97. Bet Šearim, jedrenjak, crtež na zidu katakombe	123
98. Bet Šearim, mauzolej iznad katakombe br. 11	123
99. Bet Šearim, deo friza sa teratološkim motivom	124

Strana

100. Bet Seàrim, staklena ÷inija — — — — —	124
101. Hamat kod Tiberijasa, sinagoga, fragment podnog mozaika —	126
102. Usfija na Karmelu, sinagoga, fragment podnog mozaika —	127
103a i b. Jafija, sinagoga, fragmenti podnog mozaika — — —	128 i 129
104. Naaran, sinagoga, fragmenti podnog mozaika — — — —	132
105. Hamat kod Gadare, sinagoga, crtež podnog mozaika — — —	133
106. Nirim, sinagoga, rekonstrukcija — — — — —	134
107. Nirim, sinagoga, osnova — — — — —	135
108. Nirim, sinagoga, crtež podnog mozaika — — — — —	136
109. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: kavez s pticom — —	137
110. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: kokoška — — — —	137
111. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: paun i leopard — —	138
112. Nirim, sinagoga, detalj podnog mozaika: menora i palme — —	139
113. Cerasa, sinagoga, ostaci podnog mozaika: životinje iz Nojevog kovčega — — — — —	141
114. Bet Alfa, sinagoga, osnova i podni mozaik — — — — —	140
115. Bet Alfa, sinagoga, polje mozaika sa kovčegom Tore — — —	143
116. Bet Alfa, sinagoga, polje mozaika sa zodijskom — — — —	145
117. Bet Alfa, sinagoga, polje mozaika sa žrtvom Avramovom — —	144
118. Bet Alfa, sinagoga, fragment podnog mozaika — — — —	147
119. Bet Sean, sinagoga, ostaci ruševina sa podnim mozaikom — —	147

Odeljenju za antiku Izraela zahvaljujem na predusretljivom odobrenju da objavim fotografije pod br.: 1—4, 6, 7, 10—13, 27, 31, 32, 50, 57, 58, 66—70, 75, 78—97 i 99—119.

Nacrt korica: Borislav Kolarović

Geografske karte izradio: Draško Apostolović

Slika na naslovnoj strani: Nirim, sinagoga, podni mozaik (detalj).

Slika na poslednjoj strani korica: Bet Alfa, sinagoga, podni mozaik (detalj).

10. Palestinska keramika (prema šemi Arheološkog muzeja u Jerusalimu).

